5739

Հայ Դատ

Արդ Դասարան

Ch. 5.

Փ - 67

Հայ Դատ

Տասնմէկերորդ դասարան

Հեղինակ՝
ՌՈՒԲԻՆԱ ՓԻՐՈՒՄԵԱՆ

Հրատարակութիւն՝
ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԹԵՄԻ
ԱՋԳԱՅԻՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆԻ

ԼՈՍ ԱՆՃԵԼԷՍ, 1994

©1994 The Western Prelacy of The Armenian Apostolic Church of America.
All rights reserved. No part can be reproduced without written permission from the Western Prelacy

88430-02
98
432.
3944

Այս դասագիրքի տպագրական ծախսերը հոգացած է
ՀԱՅ ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ, Լոս Անճելըս:

The printing of this textbook is sponsored by
THE ARMENIAN EDUCATIONAL FOUNDATION, Los Angeles.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԲԱԺԻՆ 1

Հայկական Հարցի պատմական փուլերով 6

• *Զարթօնքի գաղափարները կը տարածուին հայ ժողովուրդին մէջ* 12

• *Հայ քաղաքական կուսակցութիւնները հայ ժողովուրդի ազատութեան կը ձգտին* 14

• *Հակահայ քաղաքականութիւնը՝ Սուլթան Համիտէն մինչեւ «Երիտասարդ Թուրքեր»* 16

• *Ցարական Ռուսիոյ քաղաքականութիւնը միշտ ի նպաստ հայերուն չէ եղած* 18

• *Եւրոպական պետութիւնները ինչպէս կը դիտէին Հայկական Հարցը* 20

• *Համաշխարհային Պատերազմի նախօրեակին՝ բարենորոգումներ կը խոստացուին հայերուն* 23

ԲԱԺԻՆ 2

Հայ ժողովուրդը Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին մէջ 26

• *Ինչպէ՞ս ծագեցաւ Ա. Համաշխարհային Պատերազմը* 29

• *Թուրքիա կը մասնակցի պատերազմին՝ մեծ երազին հետամուտ* 30

• *Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը կը փորձէ հայութեան համար ստեղծուած դժուարին կացութիւնը դիմակալել* 32

• *Հայութիւնը կարեւոր ազդակ կը դառնայ Ռուսիոյ պատերազմական քաղաքականութեան մէջ* 34

• *Ռուսական քաղաքականութեան յանկարծակի փոփոխութիւնը նեղ կացութեան կը մատնէ հայ քաղաքական ղեկավարութիւնը* 38

ԲԱԺԻՆ 3

Հայոց Ցեղասպանութիւնը 41

• *Ի՞նչ է ցեղասպանութիւնը* 43

• *Ցեղասպանութեան հարցը ՄԱԿի մէջ* 45

• *Ինչպէ՞ս ծրագրուեցաւ Հայոց Ցեղասպանութիւնը* 47

• *Ինչպէ՞ս գործադրուեցաւ Հայոց Ցեղասպանութիւնը* 49

• *Օտար մամուլը եւ կառավարական արխիւները կոտորածներուն մասին* 53

• *Ամերիկան եւ Հայոց Ցեղասպանութիւնը* 59

ԲԱԺԻՆ 4

Ինքնապաշտպանութեան կռիւներ 62

• *Որոշ վայրերու մէջ հայեր կրցան ինքնապաշտպանութեան դիմել եւ փրկուիլ* 64

• *Զէյթունցի երիտասարդներ կը դիմադրեն* 65

• *Վանի մէջ ինքնապաշտպանութիւն կը կազմակերպուի* 66

• *Հայ ղեկավարութիւնը կ'որոշէ Տարօնի եւ Սասունի մէջ ինքնապաշտպանութեան դիմել* 68

• *Շապին Գարահիսարի ինքնապաշտպանութիւնը եղերական վախճան կ'ունենայ* 70

• *Մուսա-Լեռցիներու դիմադրութիւնը ազատութեան կը տանի* 72

• *Ուրֆայի քաջերը թուրք բանակին դէմ կը ծառանան* 74

• *Ինքնապաշտպանութեան կռիւներու արդիւնքը դատե՛նք* 76

ԲԱԺԻՆ 5

Հայոց Ցեղասպանութեան հետքերով 78

- *Ցեղասպանութեան պատասխանատուները Պոլսոյ մէջ դատավարութեան կ'ենթարկուին* 79
- *Անպատիժ մնացած ոճրագործներուն դատաստանը* 81
- *Թուրքիոյ հակահայ քաղաքականութիւնը կը շարունակուի* 83
- *Թուրքերը կ'ուրանան Հայոց Ցեղասպանութիւնը* 86
- *Աշխարհը կ'արտօնէ պատմութեան խեղաթիւրումը* 88
- *Հայ գրականութիւնը ինչպէ՞ս կ'ազդուի ցեղասպանութեան սարսափներէն* 90

ԲԱԺԻՆ 6

Մերմակ ջարդ, մշակութային ցեղասպանութիւն 93

- *Ցեղասպանութիւնը կը շարունակուի, հայ ժողովուրդը կը ձուլուի Սփիւռքի մէջ* 94
- *Հայերու մշակութային կոթողները Թուրքիոյ մէջ դիտումնաւոր կերպով կը փճացուին* 96
- *Ցեղասպանութեան հետքերը կ'արտացոլան Սփիւռքի գրականութեան մէջ* 98
- *Անկախ Հայաստանի Հանրապետութիւնը կրնա՞յ արդեօք փոխել Սփիւռքի հոգեբանութիւնը* 100

ԲԱԺԻՆ 7

1917-ի ռուսական յեղափոխութիւնը եւ անոր արձագանգը Կովկասի մէջ 103

- *Ցարական Ռուսիոյ իրավիճակը պարարտ հող էր հակացար յեղափոխութեան համար* 105
- *Ինչպէ՞ս կը գործէր Կովկասի նոր վարչամեքենան* 107
- *Լենին կրցաւ յաջողցնել պոլշեւիկեան յեղափոխութիւնը* 110
- *Պրեսթ-Լիթովսկի համաձայնագրով Ռուսիա կը քաշուի պատերազմէն* 112

ԲԱԺԻՆ 8

Հայաստանի Հանրապետութեան ստեղծումը 115

- *Կովկասեան ազգերու անհամաձայնութիւնները կը տկարացնեն Կովկասի միացեալ ճակատը թուրքերուն դէմ* 117
- *Անջատման եւ անկախութեան ձգտումները կը շեշտուին Կովկասի մէջ* 120
- *Կովկասը ժողովրդավարական, դաշնակցային, անկախ հանրապետութիւն կը հռչակուի* 122
- *Անկախ Կովկասի կառավարութիւնը բանակցութեան կը սկսի թուրքերուն հետ* 124
- *Հայոց Ազգային Խորհուրդը կը ձեռնարկէ Հայաստանի անկախութեան հռչակումին* 127

ԲԱԺԻՆ 9

Հոլովոյթ անկախ Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական եւ մշակութային կառոյցներուն 131

- *Քառսէն պիտի ստեղծուէր հանրապետութեան վարչական կառոյցը* 133
- *Հայաստանի կառավարութիւնը որոշ իրագործումներ կ'արձանագրէ* 136
- *Երկիրը դէպի ներքին կայունացում կ'ընթանայ* 138
- *Խոչընդոտները դիմագրաւելու ջանքեր կը թափուին* 142
- *Հայ պոլշեւիկները կը խանգարէին ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստանի իրագործումը* 145

ԲԱԺԻՆ 10

Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին յարաբերութիւնները 148

- *Հայաստանի նորակազմ կառավարութիւնը Կեդրոնական Պետութիւններուն վրայ յոյս կը դնէ* 151
- *Վրաստան եւ Ատրպէյճան թշնամական դիրք կը բռնեն ընդդէմ Հայաստանի* 154
- *Հայաստանի կառավարութիւնը կը փորձէ բարեկամական կապեր հաստատել Մոսկուայի պոլշեւիկ իշխանութեան հետ* 158
- *Դաշնակից պետութիւնները ապագայի մեծ խոստումներ կ'ընեն Հայաստանին* 161
- *Սեւրի դաշնագրով կը պաշտօնականացուէր Հայաստանի մուտքը անկախ պետութիւններու շարքին* 164

ԲԱԺԻՆ 11

Հայաստանի խորհրդայնացումը 168

- *Ռուս-թրքական համաձայնութիւնը Հայաստանի անկախութեան կործանումը կը նիւթէ* 169
- *Հայաստանի անկախութիւնը իր հոգեվարքը կ'ապրի* 172
- *Խորհրդայնացումը չարիքներու փոքրագոյնն էր Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդին համար* 174
- *Պոլշեւիկեան իշխանութիւնը կը հաստատուի Հայաստանի մէջ* 177

ԲԱԺԻՆ 12

Փետրուարեան ապստամբութիւն 180

- *Ինչո՞ւ ապստամբեցաւ հայ ժողովուրդը* 182
- *Շղթայազերծուած էր ընդհանուր ապստամբութիւնը* 183
- *«Հայաստանի Փրկութեան Կոմիտէ»ն կը դառնայ Հայաստանի նոր իշխանութիւնը* 185
- *Ռուս-թրքական դաւադրութեամբ՝ բաժան-բաժան կ'ըլլայ Հայաստան* 186
- *Լեռնահայաստան կառչած կը մնայ իր անկախութեան* 189

Ա. Յաւելուած

Ժամանակագրութիւն Յ-1

Բ. Յաւելուած

Յանկ աղբիւրներու եւ յաւելեալ ընթերցանութեան Յ-11

Գ. Յաւելուած

Յաւելեալ վարժութիւններ, դասարանային կամ արտադասարանային աշխատանքներ Յ-13

ԲԱԺԻՆ 1

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՓՈԽԵՐՈՎ

Դասանիւթը ի՞նչ կը պարունակէ

*Անցեալ տարի, **ՀԱՅ ԴԱՍ 10** դասագիրքին ընդմէջէն, սերտեցինք պատմութիւնը հայ ժողովուրդի պայքարին եւ պահանջատիրութեան՝ պատմութիւնը Հայկական Հարցին, որ այսօր Հայ Դատ կը կոչենք: Սորվեցանք, թէ ինչու եւ ինչպէս ստեղծուեցաւ եւ ինչ փուլերէ անցաւ Հայկական Հարցը: **ՀԱՅ ԴԱՍ 10**-ը մեզ հասցուց մինչեւ 1914, մինչև ծագումը Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին:*

***ՀԱՅ ԴԱՍ 11**-ը շարունակութիւնն է նախորդ տարուան մեր սորված նիւթերուն եւ կ'ընդգրկէ հայ ժողովուրդի ազատագրական պայքարը Ա. Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին, Հայոց Ցեղասպանութիւնը, Հայաստանի անկախութեան ստեղծումը եւ կարճատեւ կեանքը: **ՀԱՅ ԴԱՍ 11**-ի մէջ առնուած ժամանակաշրջանը կարճ է, եօթը տարի միայն. բայց այս եօթը տարիներուն ընթացքը կարեւոր է եւ հիմը կը կազմէ Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի հետագայ պատմութեան եւ այսօրուան իրավիճակին: Այդ տարիներու պատմութիւնը լաւ սերտած ըլլալով միայն կրնանք ըմբռնել այսօրուան կացութիւնը, հայ ժողովուրդի պահանջատիրութեան էութիւնը եւ ապագայ կարելիութիւնները: Յաճախ կ'ըսուի, թէ «պատմութիւնը կը կրկնուի»: Եւ իրապէս կը կրկնուի՝ մանաւանդ հայ ժողովուրդի պարագային, որ շրջապատուած է նոյն դրացիներու նոյն հակահայ տրամադրութիւններով: Ան կը մնայ բռնուած համաշխարհային դիւանագիտական նոյն բարդ հաշիւներուն մէջ, եւ դեռ կը շարունակէ իր պայքարը հայ ապրելու, ազատ ապրելու: «Պատմութենէն դասեր սորվինք», կ'ըսէ ուրիշ արտայայտութիւն մը: Պատմութենէն դասեր սորվինք՝ ո՛չ թէ զայն իբրև դասանիւթ՝ թուաբանութեան եւ բնագիտութեան դասերու պէս գոց սորվելով, այլ զայն ըմբռնելով, զգալով եւ ապագայի հաշիւներ ընելով: Հայաստանը այսօր, 70 տարիներ Խորհրդային տիրապետութեան տակ մնալէ ետք, անկախութիւն յայտարարած է: Եւ այսօր շատ մը ազդակներ, հարցեր եւ դժուարութիւններ նոյնն են մնացած, ինչ որ էին 1918-ին՝ Հայաստանի պետականութեան վերստեղծումի օրերուն: Ճանչնա՛նք այդ ազդակները, հարցերը եւ դժուարութիւնները՝ անոնցմէ այսօր օգտուելու համար: Չմոռնա՛նք, որ Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութիւնը եւ թուրքերու վերաբերումը այդ պատմութեան նկատմամբ հիմը կը կազմեն Սփիւռքի մտայնութեան: Սորվի՛նք այդ պատմութիւնը՝ մեր պայքարի ճիշդ ուղին որոշել կարենալու համար:*

Որպէսզի մեր միտքերուն մէջ թարմանան անցեալ տարի մեր սորված նիւթերը, այս առաջին դասանիւթով արագ եւ համառօտ կերպով պիտի անցնինք կարեւոր դէպքերու վրայէն: Բայց այս դասանիւթը պարզ վերաքաղ մը չէ միայն: Անոր մէջ շեշտուած կերպով կը յիշուին դէպքեր եւ կը մեկնաբանուին հարցեր, որոնք մեզի պիտի օգնեն ըմբռնելու հետագայի պատմութիւնը:

*Ուրեմն, սիրելի՛ աշակերտներ, իրագործե՛ք **ՀԱՅ ԴԱՍ 10**-ի վերջին վարժութեան մէջ ձեզի տրուած պատգամը եւ սկսեցէ՛ք սերտել պատմութիւնը մեր ժողովուրդի ազատագրական պայքարին:*

Բառացանկ

Այս դասանիւթին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այդ բառերը, տեղւոյն յարմար իմաստով, շարուած են ստորեւ: Ուշադրութիւն ըրէ՛ք զանոնք լաւ սորվելու համար: Այս բառերը հետագայ դասերուն մէջ ալ պիտի գործածուին, քանի որ առանց ասոնցմէ շատերուն, Հայ Դատի նիւթը կարելի չէ բացատրել: Պիտի տեսնէք, որ հետզհետէ նոր բառերու ցանկը կը նուազի: Ատիկա կը նշանակէ, թէ դուք աւելի լաւ հայերէն սորված էք եւ նիւթն ալ աւելի լաւ կը հասկնաք:

լուսաւորութիւն – *կրթութիւն, զարգացում*

ներշնչուիլ – *ոգեւորուիլ, հոգեկան մղում ստանալ*

բռնապետութիւն – *ուժի միջոցով պարտադրուած իշխանութիւն*

քայքայուիլ – *տկարանալ, ուժը կորսնցնել*

գաղափարաբանութիւն – *գաղափարներու, ըմբռնումներու ամբողջութիւն (ideology)*

պառակտուիլ – *միասնականութիւնը կորսնցնել*

ակամայ – *չուզելով, հակառակ կամքին*

թիրախ – *նշան առնելու, հարուածելու կէտ*

գաղութարարութիւն – *ուրիշին երկիրը ուժով խլել եւ շահագործել (colonization)*

արդիւնաբերութիւն – *հանքերէն դուրս բերուած նիւթի մշակում (industry)*

նեղուց – *ջրային նեղ տարածութիւն մը, որ երկու ծովեր կը միացնէ*

ցուցանակ – *տախտակ մը, որուն վրայ գրուած կ'ըլլայ հաստատութեան անունը*

Քարտէս թիւ 1

Հայրապետութեան (885–1045) գոյատեւեց այս սահմանների մէջ, մինչեւ որ սելճուկեան աւերիչ յարձակումները արեւելքէն և բիւզանդական կայսրերու աշխարհակալ ախորժակները արեւմուտքէն անվախութիւնը:

Քարտէս թիւ 2

Սելճուկեան ասպատակ հայրենիքը ձգած հայեր դէպի Կիլիկիա գաղթեցին հնգեցաւարութիւն, որ թագաւորութիւն դարձաւ 1199–ին: Կիլիկիոյ հայոց թագաւորութիւնը գոյատեւեց մինչեւ 1375:

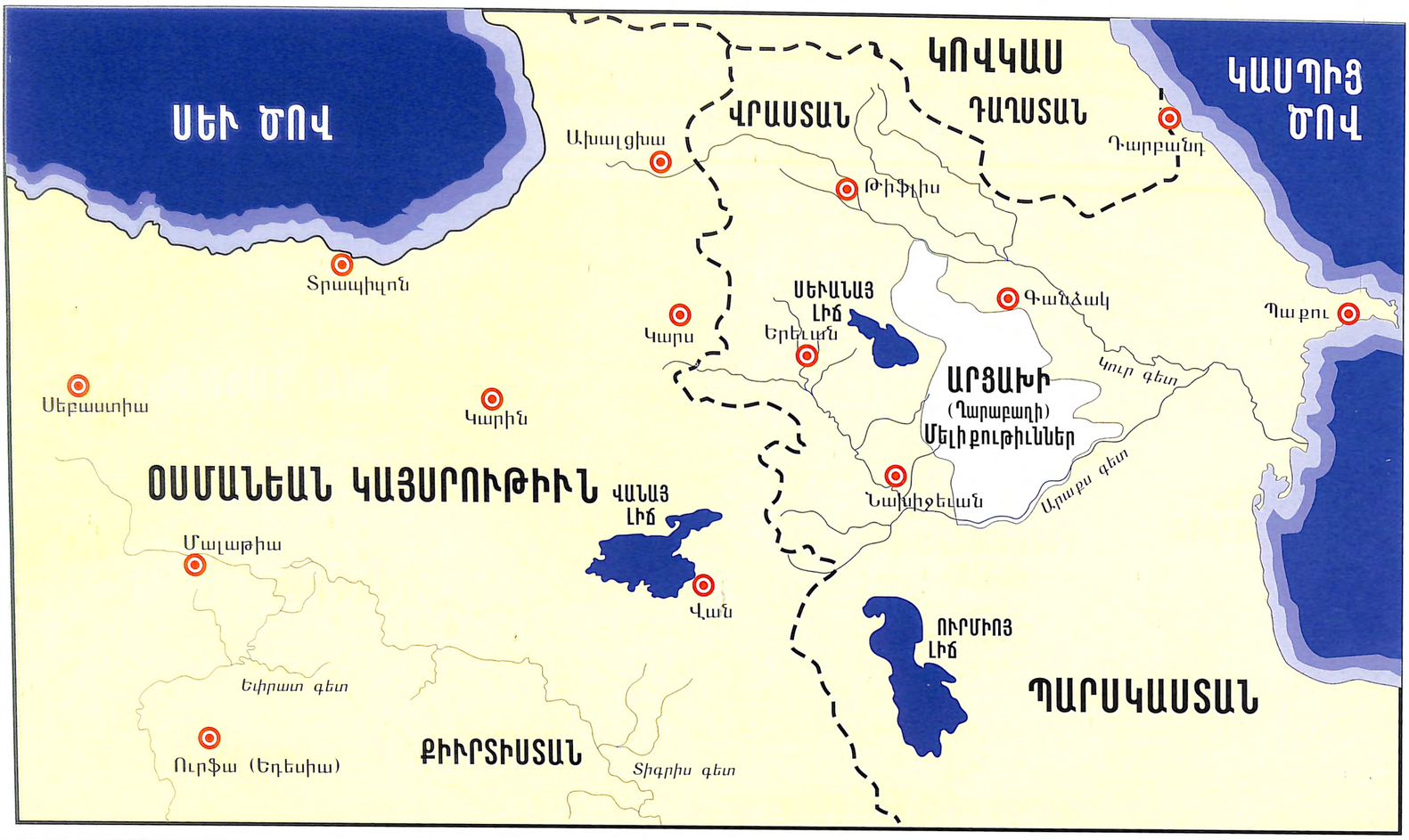

Քարտէս թիւ 3

Հայաստանը այլևս զուրկ է պետական սահմաններէ: Հայկական հողերը բաժնուած են Օսմանեան և Պարսկական Կայսրութիւններուն միջև: Այս իրավիճակը կը շարունակուի 1502-էն մինչև 1828:

Քարտէս թիւ 4

Ցարական կայսրութիւնը դէպի Կովկաս կը տարածուի: Ռուս-պարսկական և ռուս-թրքական պատերազմներէն ետք, հայկական հողերէն մաս մը այդ կայսրութեան սահմաններուն մէջ կ'իյնայ:

1 ՋԱՐԹՕՆՔԻ ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԸ ԿԸ ՏԱՐԱԾՈՒԻՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՄԷՋ

Բագրատունեաց եւ Կիլիկիոյ Ռուբինեան Թագաւորութիւններու կործանումէն ետք (11-րդ և 14-րդ դարերուն), հայ ժողովուրդը այլեւս կորսնցուց իր անկախ պետականութիւնը: Հայաստան ենթարկուեցաւ զանազան ազգերու եւ ցեղախումբերու շարունակական յարձակումներուն. իսկ 16-րդ դարէն մինչեւ 19-րդ դարու սկիզբը՝ բաժնուած մնաց օսմանեան եւ պարսկական կայսրութիւններուն միջեւ: 18-րդ դարէն սկսեալ, ցարական Ռուսիան պարսկական եւ օսմանեան կայսրութիւններուն դէմ պատերազմներ

Գիւղական կեանքէն (գործ՝ Սեդրակ Առաքելեանի)

մղելով, տիրացաւ նաեւ Հայաստանի հողերու մէկ մասին: Այդպիսով, մինչեւ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմ, հայկական հողերը կը գտնուէին ռուսական, պարսկական եւ օսմանեան տիրապետութեան տակ:

Անհատական ջանքեր. Տիրող դժուար պայմաններուն մէջ, Իսրայէլ Օրի (1659-1711) եւ Յովսէփ Էմինի (1726-1809) ազատութեան ձգտեցան: Ասոնք, իրենց հասկցած ձեւով, ինչպէս այսօր կ'ըսենք, Հայ Դատի պայքար տարին: Երկուքն ալ Եւրոպայէն օգնութիւն սպասեցին Հայաստանը թշնամիի լուծէն ազատելու համար: Եղան նաեւ շրջաններ Հայաստանի մէջ, ինչպէս Ղարաբաղը եւ Զէյթունը, որոնք իրենց աշխարհագրական դիրքին եւ քաջարի ժողովուրդին շնորհիւ, կրցան պահել կիսանկախ իրավիճակ: Ղարաբաղի մէջ, օրինակ, Դաւիթ Բէկը պարսկական եւ օսմանեան

զօրքերը պարտութեան մատնելով, 1722-ին, անկախութիւն յայտարարեց, որ տեւեց մինչեւ 1730: Բայց ասոնք բոլորն ալ անհատական նախաձեռնութիւններ էին: Հայ ժողովուրդը ընդհանրապէս տգէտ կը մնար եւ ունէր ստրուկի մտայնութիւն

Զարթօնքը ժողովուրդին մէջ. 18-րդ դարու վերջերուն եւ մանաւանդ 19-րդ դարու սկիզբը, հայ մտաւորականութիւնը փորձեց հայ ժողովուրդին մէջ *լուսաւորութիւն* տարածել: Անոնք տարուած էին Եւրոպայի յեղափոխութիւններուն տարածած գաղափարներով եւ *ազգային*՝ հայ ժողովուրդի անցեալի հարուստ մշակոյթէն: Ազգային ինքնագիտակցութիւն եւ հպարտութիւն, հայրենասիրութիւն, լաւ եւ ազատ ապրելու ձգտում, ասոնք զարթօնքի գաղափարներն էին, որոնք հետզհետէ տարածուեցան հայ ժողովուրդին մէջ: Այս գաղափարներուն տարածման գործը աւելի դիւրացաւ, երբ բացուեցան մեծ թիւով դպրոցներ եւ երբ հայ մտաւորականութիւնը սկսաւ իր քարոզչութիւնը կատարել ժողովուրդին խօսած լեզուով՝ աշխարհաբարով: Եւ ժողովուրդը սկսաւ արթննալ: Որոշ վայրերու մէջ զէնք առաւ եւ իր ընտանիքը, պատիւը եւ ինչքը պաշտպանեց թուրքին, քիւրտին եւ պարսիկին դէմ: Դիմեց օտար պետութիւններուն, յուսալով, որ անոնք պիտի օգնէին՝ հայը բռնակալներէն ազատելու:

Րաֆֆի (1835-1888)
Րաֆֆի (Յակոբ Մելիք Յակոբեան) ծնած է Պատմական Հայաստանի Սալմաստ գաւառի Փայաջուկ գիւղը: Նշանաւոր վիպագիր, կը համարուի հայկական զարթօնքի ամենակարեւոր դէմքերէն՝ Խաչատուր Աբովեանի եւ Միքայէլ Նալպանտեանի կողքին:

Հայ Դատի պայքար. Եթէ մինչեւ 1878 թուականը (ռուս-թրքական պատերազմ) կատարուած աշխատանքները Հայ Դատի պայքարին նախնական շրջանը կամ փուլը համարենք, ապա այդ պայքարին էութիւնն ու նպատակը այսպէս կրնանք ամփոփել. արթնցնել եւ լուսաւորել հայ զանգուածները, հայերուն վիճակը բարելաւելու համար ցարական եւ օսմանեան պետութիւններուն դիմել, եւրոպական պետութիւններուն միջամտութիւնը խնդրել եւ երբեմն ալ թշնամիին դէմ զէնքով պաշտպանուիլ:

Հարցումներ

1. Որո՞նք էին զարթօնքի գաղափարները, որ տարածուեցան հայ ժողովուրդին մէջ:
2. Մինչեւ 1878 թուական տարուած Հայ Դատի պայքարը ի՞նչ պատկեր ունէր:

2 ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ԿԸ ՁԳՏԻՆ

19-րդ դարու Զարթօնքի շրջանին հայ մտաւորականութիւնն ու հայ ժողովուրդի ղեկավարները կը ձգտէին հայերը ճնշող օսմանեան *բռնապետութիւնը* քիչ մը թեթեւցնել, հայ գիւղացիին կեանքը տանելի դարձնել: Օսմանեան կառավարութենէն բարեկորոգումներ կը խնդրէին: Կը դիմէին եւրոպական պետութիւններուն՝ ի նպաստ հայերուն միջամտելու թուրք Սուլթանին մօտ:

Յոյսի շրջան. 19-րդ դարու ռուս-թրքական վերջին պատերազմէն ետք, 1878ին, իբրեւ պայման հաշտութեան, յաղթական Ռուսիա Սուլթան Ապտիլ Համիտէն (1876-1909) բարեկորոգումներ պահանջեց հայերուն համար: Սան Ստեֆանոյի դաշնագրին 16-րդ յօդուածը հայերուն բարեկորոգումներ կը խոստանար եւ պայման կը դնէր, որ ռուս զօրքը պիտի չհեռանայ՝ մինչեւ որ բարեկորոգումները կատարուին: Քանի մը ամիս ետք, սակայն, դաշնագիրը փոփոխութեան ենթարկուեցաւ Պերլինի վեհաժողովին: Եւրոպական պետութիւնները Ռուսիոյ ձեռք բերած դիրքն ու ազդեցութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ արգիլելու համար, փոխեցին դաշնագրին պայմանները: Հայկական բարեկորոգումներն ալ, փոխանակ ռուսերու հսկողութեան տակ դրուելու, յանձնուեցան եւրոպական պետութիւններուն (61-րդ յօդուած): Հայկական Հարցը անուշադրութեան մատնուած էր:

Յուսախաբութիւն. Բարեկորոգումները չիրագործուեցան: Յուսախաբ էին հայ մտաւորականներն ու ղեկավարները: Ինչպէս որ Խրիմեան Հայրիկի «Երկաթէ Շերեփ»ի պատգամը կ'ըսէր, պէտք էր այլեւս սեփական ուժերով պայքար տանիլ: Եւ կազմուեցան քաղաքական խմբաւորումներ ու կուսակցութիւններ, որոնց մէջ ամենէն կարեւորներն են՝ «Արմենական», «Հնչակեան» եւ «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն»:

Արմենական կուսակցութիւն. 1885-ին Վանէն աքսորուած Մկրտիչ Փորթուգալեանը Մարսէյլի մէջ հրատարակել սկսաւ «Արմենիա» թերթը, որ գաղտնի Վասպուրական կը ղրկուէր: «Արմենիա»ի քարոզած գաղափարներով կազմուեցաւ «Արմենական» կուսակցութիւնը 1885-ին Վասպուրականի մէջ: Արմենականները նպատակ ունէին «յեղափոխական ճամբով ապահովել հայ ժողովուրդի ինքնիշխանութիւնը» Օսմանեան Կայսրութեան մէջ: Այս կուսակցութիւնը, իր առաջին քանի մը տարիներու փայլուն գործունէութենէն ետք, *քայքայուեցաւ*: Անոր հետեւորդներէն շատեր մտան Հ.Յ.Դաշնակցութեան շարքերը. իսկ աւելի պահպանողականները, 1908-էն ետք ձուլուեցան Սահմանադիր Ռամկավար Կուսակցութեան մէջ, որ ապագային պիտի վերակազմուէր և գործէր Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւն անունով (Պոլիս, 1921):

Հնչակեան կուսակցութիւն. Սոցեալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւնը կազմուեցաւ 1887-ին Ժընեւի մէջ, Աւետիս Նազարբէկեանի, Մարօ Վարդանեանի եւ խումբ մը ուսանողներու կողմէ: Մարքսիստական *գաղափարաբանութեամբ* տարուած այս կուսակցութիւնը կը ձգտէր Թրքահայաստանի մէջ ձեռք բերել քաղաքական ազատութիւն եւ ազգային անկախութիւն: Հնչակեանները Հայաստանը կը տեսնէին իբրեւ մէկ անբաժանելի մասը ապագայի ընկերվարական (սոցիալիստական) մեծ հայրենիքի մը: Այս կուսակցութիւնն ալ, քանի մը տարիներու յեղափոխական գործունէութենէ ետք, *պառակտուեցաւ*:

Պայքար վասն Հայրենիքի և Ազատութեան

Հ.Յ.Դաշնակցութիւն. Ամենամեծ ու յարատեւող կուսակցութիւնը Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնն էր, որ կազմուեցաւ 1890-ին Թիֆլիսի մէջ: Հիմնադիրներուն նպատակն էր քով քովի բերել զանազան փոքր ու մեծ հայկական խումբեր եւ կուսակցութիւններ՝ միասին տանելու արեւմտահայութեան ազատագրական պայքարը:

Հ.Յ.Դ. իր հիմնադիր երրորդութեան՝ Քրիստափոր Միքայէլեանի, Ռուտոմ Զօրեանի եւ Սիմոն Զաւարեանի գլխաւորութեամբ եւ բազմաթիւ նուիրեալ գործիչներու ու քաջ ֆետայիներու գործունէութեան շնորհիւ, շուտով դարձաւ առաջնորդը հայ ազատագրական շարժումին: Անոր կարգախօսն էր՝ «Ազատութիւն կամ Մահ»: Նպատակը՝ յեղափոխական գործունէութեամբ եւ քաղաքական-քարոզչական աշխատանքներով, հայուն քաղաքական միտքը զարգացնել, վստահութիւն ներշնչել հայ գիւղացիին եւ քաջալերել զայն՝ ինքզինքը զէնքով պաշտպանելու:

Հ.Յ.Դաշնակցութեան մեծ դեր վերապահուած էր Ա. Համաշխարհային Պատերազմին (Ա. Աշխարհամարտ) հայ ժողովուրդի մասնակցութեան, ինչպէս նաեւ Հայաստանի անկախութեան ստեղծման մէջ:

Հարցումներ

1. Ռուսերու յաղթանակը 1878-ի ռուս-թրքական պատերազմին ի՞նչ յոյսեր բերաւ հայերուն:
2. Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը ինչո՞ւ փոխուեցաւ:
3. Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը ի՞նչ նպատակ կը հետապնդէր:

3 ՀԱԿԱՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ՝ ՍՈՒԼԹԱՆ ՀԱՄԻՏԷՆ ՄԻՆՉԵՒ «ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԹՈՒՐՔԵՐ»

Հայ ժողովուրդի Զարթօնքը եւ հայերու կեանքը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ բարելաւելու հայ մտաւորականներու պահանջը կ՛անհանգստացնէին Սուլթան Համիտը: Դարեր շարունակ հայը ապրեր էր կայսրութեան մէջ իբրեւ «ռայա» (հպատակ), քաղաքացիական իրաւունքներէ զուրկ, հալածանքի ու անարդարութիւններու ենթակայ: Այն ատեն հայութիւնը «միլլէթը սատիկ» (հաւատարիմ համայնք) կը համարուէր: Սակայն 19-րդ դարուն հայերը արդէն սկսած էին զինեալ խումբեր կազմել ու թուրքերու եւ քիւրտերու յարձակումներուն դէմ ելլել: Պէտք էր պատժել զանոնք:

Պատկեր մը հայկական գիւղէ (գործ՝ Եղիշէ Թադէոսեանի)

Հալածանքներ. Երկրի յառաջդիմութեան սիրոյն, կայսրութեան մէջ ապրող ժողովուրդներուն համար հանգիստ եւ ազատ կեանք ապահովելու փոխարէն, Սուլթան Համիտ կը հալածէր զանոնք: Խիստ գրաքննութեան ենթարկուեցան հայ թերթերը, հրատարակութիւնները եւ մշակութային ձեռնարկները. ձերբակալութիւն, բանտարկութիւն եւ կախաղան կը սպասէին բոլոր անոնց, որոնք կը համարձակէին հայ ժողովուրդի ազատութեան մասին խօսիլ կամ Հայաստանի անունը արտասանել: Թուրքերու եւ քիւրտերու յարձակումները հայկական գիւղերու եւ քաղաքներու վրայ աւելի յաճախակի դարձած էին: Թուրք կառավարութիւնը կը քաջալերէր քիւրտ վրանաբնակ ցեղախումբերը լեռներէն իջնելու եւ հայերու բնակավայրերուն մէջ տեղաւորուելու: Պզտիկ դժգոհութիւն մը հայու մը կողմէ՝ պատճառ կը դառնար ամբողջ գիւղին բնաջնջման:

1894-ին սասունցիները մերժեցին քիւրտերուն պահանջած ապօրինի տուրքը վճարել եւ անոնց յարձակումին դէմ ինքնապաշտպանութեան դիմեցին: Սուլթան Համիտ իր կանոնաւոր զօրքը քիւրտերուն օգնութեան ղրկեց եւ ապստամբութիւնը ճնշելով կոտորեց Սասունի անզէն ժողովուրդը: Հալածանքներն ու կոտորածները տարածուեցան ամբողջ կայսրութեան մէջ: 1894-1896-ի ընթացքին, մեծ թիւով հայեր զոհ գացին ջարդերուն կամ երկրէն փախան:

Հ.Յ. Դաշնակցութեան կազմակերպած Պանք Օթոմանի գրաւումը, որ նպատակ ունէր եւրոպական պետութիւններուն ուշադրութիւնը հրաւիրել, մեծ արդիւնք չտուաւ: Սուլթան Համիտ պարզապէս կը հետապնդէր հայերու աստիճանական բնաջնջումը, որ, ըստ իրեն, Հայկական Հարցին լաւագոյն լուծումը պիտի ըլլար:

Այս հակահայ քաղաքականութեան իբրեւ հակազդեցութիւն՝ ամենէն յանդուգն գործողութիւններէն է Սուլթան Համիտի դէմ Հ.Յ.Դաշնակցութեան կատարած մահափորձը 1905-ին: Այս գործողութեան նախապատրաստական աշխատանքներուն ընթացքին, ռումբի մը պայթումով զոհուեցաւ Դաշնակցութեան հիմնադիրներէն Քրիստափոր Միքայէլեան:

1894-ի ջարդը Սասունի մէջ ամերիկացի նկարիչի մը պատկերացումով

1908-ի յեղափոխութենէն ետք. Երիտասարդ Թուրքերու (Իթթիհատ Վէ Թէրաքքի Կուսակցութեան) յեղափոխութիւնը 1908-ին՝ կայսրութեան մէջ մեծ փոփոխութիւններ կը խոստանար: Խանդավառ էին նաեւ հայերը, մանաւանդ Հ.Յ. Դաշնակցութեան ղեկավարները, որոնք այնքան մեծ յոյսով, գործակցած էին թուրք յեղափոխականներուն: Սակայն լաւատեսութիւնը կարճատեւ եղաւ: 1909-ի Ապրիլին Կիլիկիոյ հայերուն ջարդը եւ թուրք կառավարութեան հետագայ ընթացքը հայերուն դէմ՝ եկան փաստելու, թէ նոր իշխանութիւններն ալ փան-թուրքական (փան-թուրանական) նպատակներով հայ ժողովուրդին բնաջնջումը կը ծրագրէ:

Հարցումներ

1. Սուլթան Համիտ ի՞նչ հալածանքներու կ՛ենթարկէր հայութիւնը:
2. 1894-96-ի ջարդերը ուրկէ՞ եւ ինչպէ՞ս սկսան:
3. Սուլթան Համիտ ինչպէ՞ս կ՛ուզէր լուծել Հայկական Հարցը:

432.98

4 ՅԱՐԱԿԱՆ ՌՈՒՍԻԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՄԻՇՏ Ի ՆՊԱՍՏ ՀԱՅԵՐՈՒՆ ՉԷ ԵՂԱԾ

Մեծն Պետրոս ցարը Իսրայէլ Օրիի խոստացեր էր հայերուն օգնել, թրքական եւ պարսկական լուծէն ազատել զանոնք, երբոր յարմար առիթը ստեղծուէր: Բայց ինչո՞ւ: Նախ՝ իրեն պէս քրիստոնեայ ժողովուրդի մը օգնելու համար, յետոյ Մեծն Պետրոս արդէն նպատակ ունէր ընդլայնել Ռուսիոյ սահմանները, մանաւանդ դէպի հարաւ տարածուելով: Ցարական բանակներուն յառաջխաղացքը դէպի Կովկաս 1722-ին՝ մեծ յոյսեր տուաւ հայերուն, սակայն Մեծն Պետրոսի բանակը կանգ առաւ՝ նախքան պարսկահայ հողերու գրաւումը. իսկ Դաւիթ Բէկ, որ յոյս դրած էր ռուսերու օգնութեան վրայ, մնաց առանձին հայ ժողովուրդի ազատագրման իր ձգտումներուն մէջ: 19-րդ դարու սկզբին, ռուս-պարսկական եւ ռուս-թրքական պատերազմներով, ցարական իշխանութիւնը տէր դարձաւ թէ՛ Կովկասի եւ թէ՛ Օսմանեան Կայսրութեան արեւելեան սահմաններու հայկական հողերուն:

Ռուսացման քաղաքականութիւն. Մինչեւ Աղեքսանդր Բ.ի սպանութիւնը 1881-ին, ցարական կառավարութիւնը բարի տրամադրութիւն կը ցուցաբերէր դէպի հարաւի քրիստոնեաները՝ հայերը եւ վրացիները: Նոր ցարի՝ Աղեքսանդր Գ.ի քաղաքականութիւնը ցարական կայսրութիւնը ռուսացնելն էր: Այդպէս կը բացատրուին ճնշումներն ու հալածանքները հայոց եկեղեցիին, դպրոցներուն, հայկական կազմակերպութիւններուն եւ կուսակցութիւններուն դէմ: Հալածանքները շարունակուեցան: 1894-ի Սասունի ապստամբութենէն ետք, Սուլթանին մօտ միջամտութեան ելած Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ առաջարկով, Ռուսիան ալ *ակամայ* ստորագրեց 1895-ի հայկական բարեկարգումներու ծրագիրը: Սակայն Ռուսիոյ արտաքին գործերու նախարար Լոբանով քաջալերեց Սուլթանը՝ մէկդի դնելու ծրագիրը եւ շարունակելու հայերու ջարդը եւ կողոպուտը: Իսկ Նիկոլա Բ. ցարը կը յայտարարէր, թէ այլեւս յոգնած է Հայկական Հարցէն եւ յոյս ունի, թէ ան պիտի թաղուի շուտով:

Դեռ աւելին՝ ցարական կառավարութիւնը, իր ռուսացման քաղաքականութեամբ, կայսրութեան մէջ ապրող յետամնաց մահմետական տարրերը հայերուն դէմ լարեց: 1905-ին կովկասեան թաթարները, կամ ինչպէս յետոյ կոչուեցան՝ ազերի թուրքերը, յարձակեցան հայաբնակ թաղերուն վրայ: Հայ-թաթարական արիւնոտ կռիւները մեծ թիւով զոհեր խլեցին:

«Բաժնէ՛, որ տիրես»: Ահա քաղաքականութիւնը, որ ցարերը գործադրեցին հայերուն եւ կովկասեան թաթարներուն հանդէպ: Իսկ եթէ նայինք խորհրդային իշխանութեան Կովկասի մէջ վարած քաղաքականութեան, պիտի տեսնենք, թէ նոյն ընթացքով էր, որ ան փորձեց լուծել Ղարաբաղի հարցը եւ չյաջողեցաւ:

Հակացար շարժումներ. Իշխանութիւնը հալածանքներով կը ճնշէր Ռուսիոյ մէջ ծայր առած քաղաքական, տնտեսական եւ ընկերային դժգոհութիւններն ու հակացար զգացումները: Այդ հալածանքներուն *թիրախը* դարձաւ նաեւ Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը: Ան էր, որ Կովկասի հայոց ազգային կեանքը կը ղեկավարէր, Ռուսիոյ բարեկամ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ յեղափոխական գործողութիւններու կը դիմէր եւ, վերջապէս, ցարական կառավարութեան հակահայ միջոցառումներուն դէմ կը պայքարէր: 1908-ին մեծ թիւով դաշնակցական գործիչներ բանտարկուեցան: Դատավարութիւնը տեղի ունեցաւ 1912-ին միայն, երբ որոշ չափով փոխուած էր ցարական քաղաքականութիւնը: Դատարանին մէջ հայ յեղափոխականները կը պաշտպանէր մեծ հայասէր Կերենսկին:

Ընդհանուր իրավիճակ. Հակառակ ցարերու *գաղութարարութեան* եւ ռուսացման քաղաքականութեան, տակաւին Ռուսիոյ մէջ հայերու համար գոյութիւն ունէին ապրելու եւ յառաջդիմելու աւելի լաւ պայմաններ քան՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ: Թիֆլիսի եւ Պաթումի մէջ կեդրոնացած հայերը դարձան Պաքուի, *արդիւնաբերութեան* եւ կարեւոր ազդակ ամբողջ Կովկասի կառավարման մէջ: Ցառաջացաւ հայ վաճառականներու եւ պաշտօնեաներու քաղքենի (պուրժուա) կոչուած դասակարգը, որ յատկանշական է արդիւնաբերութեան վրայ հիմնուած դրամատիրական (քափիթալիստական) տնտեսութիւններու դրութեան մէջ: Այդ օրերուն հայերը կը նախընտրէին զարգացած Թիֆլիսի կամ Պաքուի մէջ ապրիլ, քան՝ Երեւան, որ յետամնաց գիւղաքաղաք մըն էր: Հետագայ դասանիւթերուն մէջ պիտի տեսնենք, թէ ինչպէս հայոց քաղաքական, տնտեսական, մշակութային եւ վարչական ուժի բացակայութիւնը Երեւանի մէջ՝ իր վնասակար ազդեցութիւնը ունեցաւ Հայաստանի անկախութեան ստեղծման օրերուն:

Հարցումներ

1. Ինչո՞վ կը բացատրուի Աղեքսանդր Գ. կայսրի ներքին քաղաքականութիւնը:
2. Ե՞րբ եւ ինչո՞ւ շեշտուեցան հայ յեղափոխականներու հալածանքները Կովկասի մէջ:
3. Հայերը Կովկասի ո՞ր քաղաքներուն մէջ կեդրոնացած էին եւ ինչո՞ւ:

5 ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԵՐԸ ԻՆՉՊԷՍ ԿԸ ԴԻՏԷԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

Պատմաբաններ եւ քաղաքագէտներ համոզուած կ'ըսեն, որ 19-րդ դարու տնտեսապէս քայքայուած ու վարչական կառոյցով ճեխած Օսմանեան Կայսրութիւնը փրկողը եւրոպական պետութիւններու նախանձն ու մրցակցութիւնն էին: Մէկը միւսին ազդեցութիւնը Միջին Արեւելքի մէջ արգիլելու նպատակով՝ անոնք կը պաշտպանէին Օսմանեան Կայսրութեան ամբողջութիւնը. կամ ինչպէս կ'ըսէին այն օրերուն՝ ողջ կը պահէին «Եւրոպայի հիւանդը»:

Անգլիոյ վերաբերումը. Անգլիա կ'ուզէր, որ Օսմանեան Կայսրութիւնը ուժեղ ըլլար, որպէսզի որեւէ այլ պետութիւն, մանաւանդ Ռուսիա, չկարենար տիրանալ Վոսփորի եւ Տարտանէլի *նեղուցներուն* եւ փակել անոր ճամբան դէպի Հնդկաստան:

Ռուս-թրքական պատերազմէն ետք, յաղթական Ռուսիոյ ներկայութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կը վտանգէր Անգլիոյ շահերը: Այս մտահոգութեամբ էր, որ Պերլինի վեհաժողովին ան փոխել տուաւ Սան Ստեֆանոյի դաշնագիրը: Նոր դաշնագրով, Ռուսիա այլեւս առանձինն ուժ եւ ազդեցութիւն չէր կրնար գործածել: Պերլինի վեհաժողովէն ետք անգլիական կառավարութիւնը քանի մը անգամ փորձեց եւրոպական պետութիւններուն հետ բարեկործումներ պարտադրել Սուլթանին: 1881-ին Աւստրիա եւ Գերմանիա մերժեցին այլեւս Հայկական Հարցին ի նպաստ միջամտել: Այսպէս, եւրոպական միացեալ բողոքները եւ Հայկական Հարցին արծարծումը երկար ժամանակի մը համար դադրեցան:

Պէտք չէ մոռնալ, որ Օսմանեան Կայսրութիւնը անգլիացի վաճառականներու եւ դրամատէրերու համար միշտ ալ շահաւէտ եւ օգտակար եղած է: Ասիկա կարեւոր ազդակ մըն էր, Անգլիոյ քաղաքականութիւնը ճշդող:

Ֆրանսայի դիրքը. Ֆրանսա, միւս կողմէ, իր մշակութային ազդեցութիւնը կը խորացնէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, որուն ամբողջականութեան պահպանումը, սակայն, առաջնահերթ նպատակ մը չէր իրեն համար: Ան էր, որ օգնեց յոյներուն իրենց անկախութեան պայքարին մէջ: Ան էր, որ 1862-ի Զէյթունի ապստամբութեան օրերուն, ի շահ զէյթունցիներուն միջամտեց: Բայց այդ միջամտութիւնները արդիւնք չունեցան: Միայն Ֆրանսա, իր գիւթական շահերուն համար, լուռ մնաց 1894-96-ի հայկական կոտորածներու ատեն:

Գերմանիա. Պիսմարքի ջանքերով 1860-ական թուականներուն տարածուած եւ կայսրութիւն դարձած Գերմանիա եւս իր տնտեսական գաղթարար քաղաքականութեան համար, Օսմանեան Կայսրութիւնը կարեւոր ազդակ մը կը նկատէր: Կարեւոր էր մանաւանդ Պերլին-Պաղտատ երկաթուղագիծը, որ գերմանական դրամատան (պանքի) մը յատկացումով կը շինուէր: Երկաթուղագիծը Օսմանեան Կայսրութեան տարածքէն անցնելով, Գերմանիան պիտի կապէր Միջին Արեւելքին:

Գերմանիոյ կայսրերու քաղաքականութիւնը ընդհանրապէս եղած է՝ բռնադատողը պաշտպանել ընդդէմ տկարին: 1898-ին, երբ հայերու կոտորածը համաշխարհային հարց դարձած էր եւ եւրոպական հանրային կարծիքը կը դատապարտէր Արիւնոտ Սուլթանը, Ուիլհելմ Բ. կայսրը, Երուսաղէմ ուխտագնացութեան ճամբուն վրայ, Պոլսոյ մէջ սիրալիր կերպով կ'ողջագուրուէր Սուլթան Համիտին հետ:

Գերմանիոյ ազդեցութիւնը հետզհետէ աճեցաւ Օսմանեան կայսրութեան մէջ: Դաստիարակուեցաւ սերունդ մը գերմանասէր թուրք մտաւորականութեան, որ պիտի դառնար Օսմանեան Կայսրութեան ապագայ ղեկավարութիւնը եւ զայն՝ Գերմանիոյ կողքին՝ դէպի Առաջին Համաշխարհային Պատերազմ առաջնորդէր:

Անհատ հայասէրներ. Հայկական Հարցի վերաբերեալ եւրոպական պետութիւններու պաշտօնական քաղաքականութեան կողքին, պէտք չէ մոռնալ նաեւ շարք մը անհատներ, հայասէրներ, ինչպէս իրլանտացի լրագրող եւրոպացի մեծ հայասէրներ, ինչպէս իրլանտացի լրագրող Տիլոն, անգլիացի պատմաբան Փաքսթըն, ռուս իրաւաբան Կերենսկի, ֆրանսացիներ՝ Քլեմանսօ, Ալֆոնս Տոտէ, Անաթոլ Ֆրանս եւ ուրիշներ: Ասոնք հայանպաստ հանրային կարծիք կը պատրաստէին եւ, որոշ պարագաներու ալ, կ'ազդէին իրենց կառավարութիւններու դիրքորոշումներուն վրայ: Հայասէր այս մտաւորականութիւնը կազմակերպելու եւ զանոնք հաւաքական ուժի մը վերածելու մէջ, ի հարկէ, մեծ դեր խաղաց Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը եւ անոր ջանքերով հրատարակուող «Փրո-Արմենիա» թերթը:

Ուիլհելմ Բ. կայսրը թուրք գինուորականի համազգեստով

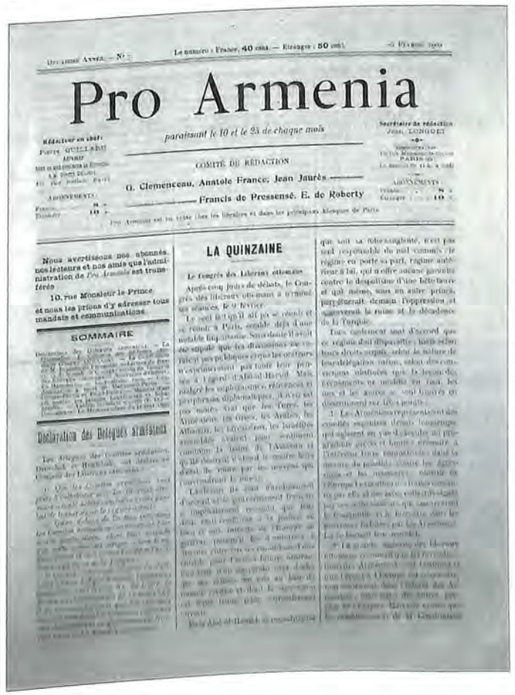

Pro Armenia

paraissant le 10 et le 25 de chaque mois

COMITÉ DE RÉDACTION

G. Clemenceau, Anatole France, Jean Jaurès

Francis de Pressensé, E. de Roberty

LA QUINZAINE

SOMMAIRE

Déclaration des Délégués arméniens

Եւրոպայի հայասիրութիւնը. Երբ այսօր ետ կը նայինք եւ կը փորձենք վերլուծել եւրոպական պետութիւններու քաղաքականութեան փոփոխութիւնները Հայկական Հարցին վերաբերեալ, կը տեսնենք, թէ եւրոպացիները Հայկական Հարցը իբրեւ խաղաքարտ գործածած են իրենց համար՝ թուրքերէն շնորհներ կորզելու: Աշխարհի դիւանագիտութեան մէջ չկայ մեծ փոփոխութիւն: Այսօր ալ քիչ կը պատահի, որ պետութիւն մը ուրիշ պետութեան, ազգութեան կամ խմբակցութեան մը օգնէ պարզ մարդասիրական մղումով: Հայ Դատի մեր պայքարին մէջ պէտք է նկատի առնենք այս կարեւոր փորձառութիւնը: Եթէ կ'ուզենք, որ պետութիւն մը մեզի օգնէ, բան մըն ալ մենք պիտի տանք անոր: Ահա այդ «բան»ին մասին է, որ պիտի խորհինք: Ի՞նչ շահ կրնանք ապահովել պետութեան մը՝ զայն մեզի օգնութեան մղելու համար:

Եւրոպական պետութիւններուն միջամտութիւնը չօգուտ հայերուն դրական մեծ արդիւնքներու չհասաւ: Ընդհակառակը, թուրքերու կասկածը շարժելով, պատճառ դարձաւ յաւելեալ ճնշումներու եւ հալածանքներու մինչեւ 1894-96-ի կոտորածները ու մինչեւ 1915-ի ցեղասպանութիւնը:

Հարցումներ

1. Անգլիա ինչո՞ւ կը փորձէր Օսմանեան Կայսրութեան գոյատեւումը ապահովել:

2. Օսմանեան Կայսրութիւնը ինչո՞ւ կարեւոր էր Գերմանիոյ համար:

3. Ի՞նչ խորք ունէր Եւրոպայի հայասիրութիւնը:

6 ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ՝ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐ ԿԸ ԽՈՍՏԱՑՈՒԻՆ ՀԱՅԵՐՈՒՆ

1912-ին Պալքանեան երկիրները՝ Պուլկարիա, Սերպիա, Յունաստան եւ Ռումանիա, իրենց անկախութիւնը ձեռք բերելու համար, Թուրքիոյ դէմ պատերազմ յայտարարեցին: Պատերազմը ի հարկէ վերջացաւ թուրքերու պարտութեամբ եւ Օսմանեան Կայսրութիւնը կորնցուց եւրոպական իր բոլոր հողերը:

Օսմանացում. Թուրք կառավարութիւնը, այս ձախողանքէն վրդոված, իր ուշադրութիւնը կեդրոնացուց երկրին ներսը եւ սկսաւ օսմանացումի քաղաքականութիւն վարել: Թրքերէնը յայտարուեցաւ իբրեւ միակ պաշտօնական լեզու, թրքական կրթութիւնը պարտադիր դարձաւ, փողոցներու եւ խաւութերու *ցուցանակները* միայն թրքերէնով պէտք է ըլլային: Եւրոպական պետութիւններու ազդեցութիւնը կայսրութեան մէջ նուազագոյնի իջեցնելու համար, եւրոպական հիմնարկութիւններուն կը պարտադրուէր ունենալ թուրք բաժնեկից եւ վարձել թուրքեր՝ հայերու կամ յոյներու փոխարէն: Երիտասարդ Թուրքերու կառավարութիւնն ալ իր նախորդին պէս չհասկցաւ, որ Օսմանեան Կայսրութեան ուժը կրնար դաշնակցային հիմքով իրարու կապուած ինքնավար ժողովուրդներու միութեան մէջ ըլլալ:

1913-ին Պալքանեան Պատերազմին մէջ Թուրքիոյ կրած պարտութիւնը եւ երկրին մէջ տիրող խոր դժգոհութիւնները տկարացած կառավարութեան դէմ, պատճառ դարձան պետական հարուածի: Կառավարութիւնը ձեռք առին ազգայնական իթթիհատականները, որոնք սաստկացուցին օսմանացումը երկրին մէջ: Կառավարութեան կարեւոր անդամներն էին՝ Էնվեր (պատերազմական նախարար), Թալէաթ (ներքին գործոց նախարար) եւ Ճեմալ (ծովային ուժերու նախարար):

Բարենորոգումներ. Միայն բարենորոգումները կրնային հայերուն վիճակը փրկել. այսինքն՝ Պերլինի վեհաժողովի 61-րդ յօդուածին գործադրութիւնը, թէկուզ ուշացած: Հայ ղեկավարութիւնը, ոգեւորուած Պալքանեան Պատերազմի արդիւնքէն, անգամ մը եւս ձեռնարկեց այդ հարցի հետապնդումին: Թիֆլիսի մէջ գումարուեցաւ խորհրդակցական ժողով մը: Ընտրուեցաւ ժամանակաւոր Ազգային Բիւրօ մը՝ ձեւակերպելու հայութեան պահանջները եւ ցարական կառավարութեան արտօնութեամբ Հայկական Հարցը Լոնտոնի Վեհաժողովին ներկայացնելու: Սակայն Ռուսիա բացարձակապէս մերժեց Պալքանեան Պատերազմէն ետք կազմուած այդ վեհաժողովին մէջ արծարծել Հայկական Հարցը: Միեւնոյն ժամանակ բարենորոգումներու հարցը կը հետապնդէր Պոլսոյ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովը եւ պահանջներու նախագիծ մը կազմած էր: Երկար վէճերէ ետք, ի վերջոյ, երկու նախագիծերը կը հաշտեցուին եւ կը ներկայացուին Պոլսոյ ռուս դեսպանին: Հարցը վեց պետութիւններու ժողովի նիւթ կը դառնայ 1913-ի Յուլիսի 3-ին: Բայց Գերմանիա կը մերժէ հարցը քննել:

Էնվեր

Թալէաթ

Ճեմալ

Ռուս դեսպանը ի՛նք յանձն կ՛առնէ Բարենորոգումներու Ծրագիրը ներկայացնել օսմանեան կառավարութեան: Կարգ մը փոփոխութիւններէ եւ փոխզիջումներէ ետք, ծրագիրը վերջապէս կը ստորագրուի երկուքին կողմէ 1914-ի Փետրուարին:

Համաշխարհային Պատերազմը փոխեց ամէն ինչ: Թուրք կառավարութիւնը պատերազմը պատճառ բռնելով, մէկդի նետեց Բարենորոգումներու Ծրագիրը եւ Թուրքիա հասած եւրոպացի վերահսկիչ-կառավարիչները դուրս դրաւ երկրէն:

Հարցումներ

1. Ի՞նչ էր օսմանացումի քաղաքականութիւնը:

2. Ինչո՞ւ տեղի ունեցաւ 1913-ի պետական հարուածը Թուրքիոյ կառավարութեան դէմ:

3. Ինչո՞ւ չգործադրուեցաւ բարենորոգումներու ծրագիրը:

Յաջորդ Դասանիւթին Սկսելէ Առաջ

1. Նոր բառերը գործածենք

Ջատ թուղթի մը վրայ 1-8 թիւեր գրեցէ՛ք: Ամէն մէկ թիւին առջեւ գրեցէ՛ք բառ մը այս դասանիւթին մէջ սորված նոր բառերէն, որ կը համապատասխանէ հետեւեալ բացատրութիւններուն:

1. տկարանալ, ուժը կամ ամբողջականութիւնը կորսնցնել
2. կրթութիւն եւ զարգացում
3. ուրիշին երկիրը ուժով խլել եւ շահագործել
4. ոգեւորուիլ, հոգեկան մղում ստանալ
5. երկու ծովերը միացնող ջրային նեղ տարածութիւն
6. գաղափարներու եւ ըմբռնումներու ամբողջութիւն
7. ուժի միջոցով պարտադրուած իշխանութիւն

2. Վերլուծումի եւ դատողութեան փորձ մը ընենք

ա. Ժամանակագրական կարգը ճշդենք.

Ջատ թուղթի մը վրայ վարը գտնուող նախադասութիւնները գրեցէ՛ք իրենց նկարագրած երեւոյթներու ժամանակագրական կարգով:

1. Ռուս-թրքական պատերազմէն ետք, յաղթական Ռուսիա թուրքերէն բարենորոգումներ պահանջեց հայերուն համար:
2. Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը Սուլթան Համիտի դէմ մահափորձ կատարեց:
3. Ցարական դատարանին մէջ տեղի ունեցաւ բանտարկուած դաշնակցական գործիչներու դատավարութիւնը:
4. Դաւիթ Բէկ Ղարաբաղի մէջ անկախութիւն յայտարարեց:
5. Սասունցիները մերժեցին ապօրէն տուրք վճարել եւ քիւրտերու յարձակումին դէմ ինքնապաշտպանութեան դիմեցին:

բ. Յարաբերութիւնները գտնենք.

Բացատրեցէ՛ք, թէ ինչպէս՝

1. Զարթօնքի գաղափարները փոխեցին հայ ժողովուրդի մտայնութիւնը:
2. Սուլթան Համիտի հալածանքները պատճառ դարձան, որ հայ ժողովուրդը կազմակերպուի:
3. Օսմանեան Կայսրութեան տկարութիւնը եւ նեխածութիւնը կը վնասէր Անգլիոյ շահերուն:

գ. Գաղափարները բացատրենք.

1. Ի՞նչ էր նպատակը Հ.Յ.Դաշնակցութեան հիմնադիրներուն:
2. Փան-թուրանական գաղափարներով ի՞նչ կը փորձէին իրագործել Երիտ. Թուրքերը:

ԲԱԺԻՆ 2

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՄԷՋ

Դասանիւթը ի՞նչ կը պարունակէ

Այս դասանիւթով պիտի սորվինք, թէ երբ եւ ինչու Թուրքիա Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին մէջ մտաւ Գերմանիոյ կողքին: Ինչպէս որ հայ ղեկավարութիւնը, մանաւանդ Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը, նախատեսած էր, Ա. Համաշխարհային Պատերազմը ճակատագրական դեր ունեցաւ հայութեան համար, որ ցարական եւ օսմանեան պետութիւններու սահմանին երկու կողմերը կ'ապրէր: Պիտի տեսնենք, թէ ռուս եւ թուրք կառավարութիւնները ինչպէս փորձեցին օգտագործել հայկական ազդակը՝ իրենց միջեւ սկսած պատերազմին մէջ, եւ Դաշնակիցները ինչ վերաբերում ցուցաբերեցին Հայկական Հարցին նկատմամբ:

Բառացանկ

Այս դասին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այդ բառերը տեղւոյն յարմար իմաստով շարուած են ստորեւ: Ուշադրութիւն ըրէ՛ք եւ լա՛ւ սերտեցէք զանոնք:

թագաժառանգ – *թագաւորի այն զաւակը կամ մօտիկ ազգականը, որ թագաւորին պիտի յաջորդէ*

պատրուակ – *կեղծ պատճառ, որ բուն իրողութիւնը կը ծածկէ*

ռմբակոծել – *տեղի մը վրայ ռումբեր նետել*

ռազմանաւ – *պատերազմական նաւ*

ճակատում – *իրարու դէմ գալ եւ կռուիլ*

ամբաստանել – *մեղադրել, մէկու մը վրայ յանցանք բարդել*

Քարտէս թիւ 5
Այս քարտէսը Եւրոպայի երկիրներու սահմանները ցոյց կու տայ Ա. Համաշխարհային Պատերազմի նախօրեակին: Կարմիր գիծը կը ներառնէ Կեդրոնական Ուժերու Ռխատին մաս կազմող երկիրները. Իսկ կանաչ գիծը՝ Դաշնակից երկիրները:

1 ԻՆՉՊԷ՞Ս ԾԱԳԵՑԱՒ Ա. ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Եւրոպական մեծ պետութիւններու քաղաքական եւ տնտեսական մրցակցութիւնը, ինչպէս նաեւ անոնց կայսերապաշտական (իմփերիալիստական) ձգտումները պայթուցիկ վիճակ մը ստեղծած էին: Դաշնակից Պետութիւններու (Ֆրանսա, Անգլիա, Ռուսիա) եւ Կեդրոնական Պետութիւններու (Գերմանիա, Աւստրեհունգարիա, Իտալիա) իրարու թշնամի ուխտերը ընդհանուր պատերազմը անխուսափելի կը դարձնէին: Նոյն ուխտին պատկանող պետութիւնները խոստացած էին պատերազմի պարագային զիրար պաշտպանել:

Ֆրանսիս Ֆերտինանտի ահաբեկումը

Ֆրանսիս Ֆերտինանտի ահաբեկումը. Աւստրեհունգարիան, որ Եւրոպայի վեց մեծ պետութիւններէն մէկը կը նկատուէր, գրաւած եւ իր հողերուն կցած էր Պոսնիան եւ Հերցեկովինան: Այս անարդարութեան դէմ իբրեւ վրէժի արարք, սերպ ազգայնական երիտասարդ մը կ'ահաբեկէ Աւստրեհունգարիոյ *թագաժառանգը*՝ Մեծ Դուքս Ֆրանսիս Ֆերտինանտը, որ Պոսնիա-Հերցեկովինայի մայրաքաղաք՝ Սարայևօ այցելութեան եկած էր:

Ընդհանուր պատերազմ. Աւստրեհունգարիան կ'որոշէ պատժել սերպերը. պայմաններ կը պարտադրէ եւ կը սպառնայ պատերազմ յայտարարել Սերպիոյ դէմ, եթէ չընդունուին անոնք: Սերպերը կ'ընդունին բոլոր պայմանները բացի անկէ, որ Աւստրեհունգարական բանակը երկիր մտնէ մարդասպանը փնտռելու: Ուրեմն, Աւստրեհունգարիա 1914-ի Յուլիս 28-ին պատերազմ կը յայտարարէ Սերպիոյ դէմ, եւ Գերմանիա, իր դաշնակիցին օգնելու *պատրուակով*, պատերազմին մէջ կը մտնէ: Միւս կողմէ, Ռուսիա Սերպիոյ օգնութեան կը փութայ: Ընդհանուր պատերազմը կը պայթի: Տարտանէլի նեղուցը իր ազդեցութեան տակ պահելու համար եւ Ռուսիոյ յառաջխաղացքը այդ ուղղութեամբ արգիլելու նպատակով, Գերմանիա կ'առաջարկէ թուրքերուն իր կողքին պատերազմին մէջ մտնել: Ան կը խոստանայ Ռուսիոյ դէմ պաշտպանել Օսմանեան Կայսրութիւնը:

Հարցումներ

1. Ի՞նչ խմբաւորումներու կամ ուխտերու բաժնուեցան պետութիւնները եւ որո՞նք էին այդ ուխտերու անդամները:

2. Ինչպէ՞ս եւ ե՞րբ սկսաւ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը:

Քարտէս թիւ 6
*Այս քարտէսին մէջ կը տեսնենք ռուս-թրքական սահմանագիծը Ս. Համաշխարհային Պատերազմի նախօրեակին: Գծուած է երկաթուղին, որ կարեւոր էր թէ՛ երթալ եւ դառնալ զօրքերուն համար: Կը տեսնենք Սարիղամիշը՝ այս գիծին վրայ, ռուսիոյ սահմանէն ներս առաջին կէտը, ուր սեղի ունեցաւ ռուս-թրքական առաջին ճակատումը: Քարտէսը հիմնուած է Րիչըրտ Յովհաննէսեանի **Armenia on the Road to Independence**-ի մէջ բերուած մանրամասն քարտէսին վրայ:*

2 ԹՈՒՐՔԻԱ ԿԸ ՄԱՍՆԱԿՑԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ՝ ՄԵԾ ԵՐԱԶԻՆ ՀԵՏԱՄՈՒՏ

Պատերազմի սկզբնական շրջանին, երկու կողմերն ալ, թէ՛ Դաշնակիցները եւ թէ՛ Կեդրոնական Պետութիւնները, թուրքերը իրենց հետ ունենալու փորձեր ըրին: Իթթիհատական կառավարութեան, մանաւանդ Էնվերի եւ Թալէաթի համար, սակայն, Գերմանիան իբրեւ դաշնակից ունենալը շատ աւելի յարմար կը նկատուէր՝ Մեծ Երազին հասնելու համար:

Մեծ երազը. Բայց ի՞նչ էր այդ Մեծ Երազը, որ մէկ բառով փան-թուրքիզմ կրնանք անուանել: Ձուլել կայսրութեան մէջ ապրող ոչ-թուրք տարրերը (որոնց ընդհանուր գումարը թուրքերու համեմատ մեծամասնութիւն կը կազմէր), ստեղծել Մեծ Թուրանիան, որ Վոսփորէն պիտի տարածուէր մինչեւ Միջին Ասիա: Այդ նպատակին հասնելու համար, նախ արգելք էին արեւելեան նահանգներու մէջ ապրող հայերը, որոնցմէ պէտք էր ազատիլ: Յետոյ, Միջին Ասիոյ մէջ ապրող 20 միլիոն թուրանցիներուն (թուրքմէններ, տաճիկներ, ազերիներ, իւզպեկներ, կիրկիզներ) հասնելու համար՝ պէտք էր մասնատել, քանդել Ցարական Կայսրութիւնը: Եւ այս մէկը առանց հզօր պետութեան մը օժանդակութեան, անկարելի էր:

Եւրոպական պետութիւններու վտանգը. Ռուսիոյ վտանգը միշտ ալ գոյութիւն ունէր Օսմանեան Կայսրութեան համար, միւս կողմէ կար անգլիացիներու եւ ֆրանսացիներու միջամտութիւնը երկրի տնտեսական եւ քաղաքական կառոյցին մէջ, որ ցանկալի չէր թուրքերուն համար: Օսմանցի թուրքերը միշտ ալ խուսափած են ոչ-իսլամ ժողովուրդներու հետ շփում ունենալէ: Ահա այս էր պատճառներէն մէկը, որ 16-րդ դարուն, հայերը եւ յոյները, ամբողջովին թուրքերէն անջատ կառոյցներով, «միլլէթ»ներու մէջ առնուեցան: Ինչպէս Օսմանեան Կայսրութեան ամերիկեան դեսպան (1913-1916) Հենրի Մորկընթաու կը գրէ՝ թուրքերը «միլլէթ»ներ կազմեցին «ո՛չ թէ որովհետեւ կը փափաքէին զարկ տալ անոնց անկախութեան ու բարօրութեան, այլ անոր համար, որ զանոնք աղտոտ միջատներ կը նկատէին եւ, հետեւաբար, անյարմար՝ օսմանեան պետութեան անդամակցութեան»: Նոյն տրամաբանութեամբ, եւրոպացիներուն տրուած առանձնաշնորհումները (Քափիթիւլասիոն) նպատակ ունէին թուրքերէն անջատ պահել եւ սահմանափակել եւրոպացիներու գործունէութիւնը կայսրութեան մէջ: Ի հարկէ պէտք չէ մոռնալ այն պարագան, որ եւրոպացիներն ալ տեղական կառոյցներուն չէին վստահեր եւ կը նախընտրէին ունենալ իրենց դատարանը, դպրոցը, հիւանդանոցը եւ այլն:

Քանի որ հետագայ դասերուն մէջ պիտի սորվինք հայոց ցեղասպանութեան դրդապատճառներուն մասին, հոս նշենք երեւոյթ մը, որ այդ դրդապատճառներուն կը կապուի: Իրողութիւն է, որ եւրոպացիներու ներկայութենէն մեծ չափով օգտուեցան հայերը եւ Թուրքիա-Եւրոպա տնտեսական ու քաղաքական յարաբերութիւններուն մէջ կարեւոր ազդակներ դարձան: Այս երեւոյթը թուրքերուն նախանձը կը շարժէր եւ կը թելադրէր ձերբազատուիլ բոլոր օտար տարրերէն:

Եւրոպական պետութիւններուն մէջ Գերմանիան նոր հզօրացած կայսրութիւն մըն էր, որուն վնասները դեռ չէր տեսած թուրքը: Տակաւի՛ն, ան ամենէն ցանկալի դաշնակիցը կրնար ըլլալ Եւրոպայի միւս մեծ պետութիւններուն դէմ ելլելու եւ անոնց ազդեցութիւնը միանգամընդմիշտ Թուրքիոյ վրայէն վերցնելու համար:

Թուրքիա պատերազմի մէջ. 1914-ի Օգոստոս 2-ի գաղտնի համաձայնութիւնը Թուրքիոյ եւ Գերմանիոյ միջեւ, որ ձեւակերպուած էր շատոնց, պաշտօնապէս ստորագրուեցաւ Պոլսոյ մէջ: Նախորդ օրը արդէն Գերմանիա պատերազմ յայտարարած էր Ռուսիոյ դէմ: Թուրքիան զօրաշարժի շրջանէ մը ետք, 1914-ի Օսմանեան Կայսրութիւնը զօրաշարժի շրջանէ մը ետք, 1914-ի Հոկտեմբեր 30-ին, *ռմբակոծեց* Սեւ Ծովուն վրայ գտնուող ռուսական *ռազմանաւերը*: Նոյեմբեր 4-ին Ռուսիա պատերազմ յայտարարեց Թուրքիոյ դէմ եւ հակայարձակողականի անցաւ:

Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ջնջուած յայտարարուեցան նաև եւրոպացիներու առանձնաշնորհումներու (Քափիթիւլասիոն) օրէնքները:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին մասնակցած անգլիական ռազմանաւ մը

Հարցումներ

1. Ի՞նչ էր Երիտասարդ Թուրքերու Մեծ Երազը, որ փան-թուրքիզմ կոչեցինք:
2. «Միլլէթ»ները ի՞նչ նպատակով կազմուեցան:
3. Ի՞նչ նպատակ ունէին եւրոպացիներուն տրուած առանձնաշնորհումները Օսմանեան Կայսրութեան մէջ:
4. Թուրքիա ինչո՞ւ Գերմանիան կը նախընտրէր իբրեւ դաշնակից:

3 Հ.Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ՓՈՐՁԷ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ՍՏԵՂԾՈՒԱԾ ԴԺՈՒԱՐԻՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ԴԻՄԱԿԱԼԵԼ

Հ.Յ.Դ. 8-րդ Ընդհ. Ժողով, շարք մը պատգամաւորներ Կարին (Էրզրում)

Համաշխարհային պատերազմի վտանգին առջեւ, Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը գումարեց իր 8-րդ ընդհանուր ժողովը Էրզրումի (Կարին) մէջ, 1914-ի Յուլիսի կէսերուն: Իբրեւ ամենէն աւելի կազմակերպուած ուժը հայութեան՝ Դաշնակցութիւնը պիտի քննէր կացութիւնը եւ այդ դժուարին պայմաններուն մէջ պիտի ճշդէր, թէ ի՛նչ կրնար ըլլալ հայ ժողովուրդը պատերազմէն ապահով դուրս բերելու լաւագոյն ճամբան: Ընդհանուր ժողովը կուգայ այն եզրակացութեան, որ, պատերազմի պարագային, հայ ժողովուրդը պէտք է մնայ հաւատարիմ իր կառավարութեան եւ կատարէ իր զինուորական պարտականութիւնները՝ իր ապրած երկրի բանակին մէջ:

Իթթիհատականներու առաջարկը. Դաշնակցութեան ընդհանուր ժողովէն ետք, Օգոստոսին, Էրզրում կը հասնի իթթիհատական կառավարութեան պատուիրակութիւնը՝ Պեհաէտտին Շաքիրի գլխաւորութեամբ: Պատուիրակները կ'առաջարկեն Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներուն ռուս-թրքական պատերազմի մը պարագային՝ Կովկասի մէջ ապստամբութիւն կազմակերպել, ռուսերը թիկունքէն զարնելու համար: Այդ ծառայութեան դիմաց, իթթիհատականները կը խոստանան ինքնավարութիւն Ռուսահայաստանի համար, որուն կը խոստանան նաև կցել քանի մը շրջաններ Վանէն, Պիթլիսէն եւ Էրզրումէն: Անտեղեակ թուրք-գերմանական գաղտնի համաձայնութիւններէն, Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները՝ Ակնունի, Վռամեան եւ Ռոստոմ, կը փորձեն համոզել թուրքերը չէզոք մնալ եւ պատերազմին մէջ չմտնել: Անոնց համար յստակ էր, թէ որքան ալ գրաւիչ ըլլար խոստումը, ռուս-թրքական պատերազմ մը կործանիչ էր սահմանին երկու կողմերը ապրող հայութեան համար: Ատկէ զատ, ինչպէ՞ս կարելի էր այլեւս թուրքերու խոստումներուն հաւատալ: Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները թուրք պատուիրակութեան յայտնեցին ժողովին տրուած որոշումը, որ անշուշտ դժգոհ ձգեց զանոնք:

Հնչակեան կուսակցութիւնը, միջանկեալ, բացարձակ ընդդիմութեան յայտարարութիւններ կատարած էր օսմանեան իշխանութեան դէմ, պատերազմէն քիչ առաջ Ռումանիոյ մէջ գումարած իր ընդհանուր ժողովի ընթացքին:

Զօրակոչ. Օգոստոսէն Հոկտեմբեր ամիսները իթթիհատական կառավարութեան համար նախապատրաստութեան եւ զօրակոչի շրջան մը եղան: Բոլոր այր մարդիկը (սկիզբը՝ 20-45 տարեկան եւ աւելի ուշ՝ 18-50 տարեկան) բանակ կանչուեցան: Բացառութիւն չէին նաեւ հայերը: Արդէն 1908-ի Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք, կայսրութեան ոչ-իսլամ տարրերուն ալ իրաւունք տրուած էր զինուորական ծառայութեան մէջ մտնելու: Ուրեմն, պատերազմի զօրակոչին առիթով, բանակին մէջ առնուեցան մեծ թիւով հայ երիտասարդներ:

Պատերազմի պէտքերը հոգալու համար, կայսրութեան քաղաքացիներէն ուժով եւ հալածանքով դրամ եւ պարէն կը պահանջուէին: Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը եւ ազգային ղեկավարութիւնը, կացութիւնը աւելի չբարդացնելու մտահոգութեամբ եւ կոտորածներու առաջքը առնելու համար, կոչ կ'ընէին հայերուն հնազանդիլ հրամաններուն եւ գործակցիլ կառավարութեան:

Սարիղամիշի ճակատումը. Կովկասի եւ Թուրքիոյ սահմաններուն վրայ առաջին *ճակատումը* տեղի ունեցաւ 1914-ի Դեկտեմբերին՝ Սարիղամիշի մէջ: Անմիջական յաղթանակէն ոգեւորուած Էնվերը, որ բանակի հրամանատարութիւնը յանձն առած էր, կը կարծէր, թէ պիտի կարենայ Կարսը գրաւել, հասնիլ Պաքու եւ անկէ անդին՝ մինչեւ Հնդկաստանի մահմետական ժողովուրդները: Ան նոյնիսկ գովեց բանակի հայ զինուորներու քաջութիւնն ու նուիրումը: Սակայն թուրք բանակը Հայաստանի քաջութիւնն ու նուիրումը: Սակայն թուրք բանակը Հայաստանի խիստ ձմրան սառնամանիքին մէջ բռնուեցաւ: Ցուրտը, «թիֆոյիտ»ը եւ «քոլերա»ն մեծ թիւով զոհեր խլեցին թուրք բանակէն, որ, պարտուած ու ջարդուած, հազիւ կրցաւ ետ դառնալ: Բայց վերադարձի ճամբուն վրայ, չմոռցաւ թալանել հայ գիւղերը եւ կոտորել անմեղ հայ բնակչութիւնը:

Հայերը *ամբաստանուեցան* իբրեւ անվստահելի, իբրեւ պատճառը Սարիղամիշի պարտութեան: Իբրեւ թէ այդ դէպքէն ետք սկսան հայերու ջարդն ու կոտորածը: Բայց շուտով պիտի տրվինք, թէ Սարիղամիշի պարտութիւնը արտաքին դրդապատճառ էր միայն. եւ տարբեր իրողութիւններու հետևանքն էր հայերու ջարդը՝ ծրագրուած ու աստիճանաբար գործադրութեան տրուած՝ Սարիղամիշի պարտութենէն առաջ իսկ:

Հարցումներ

1. Երիտասարդ Թուրքերու կառավարութիւնը ի՞նչ առաջարկ ըրաւ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներուն:
2. Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը եւ ազգային ղեկավարութիւնը ի՞նչ կոչ կ'ընէին հայերուն:
3. Ո՞ւր եւ ինչպէ՞ս տեղի ունեցաւ ռուս եւ թուրք բանակներու առաջին ճակատումը:

4 ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԿԱՐԵՒՈՐ ԱԶԴԱԿ ԿԸ ԴԱՌՆԱՅ ՌՈՒՍԻՈՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

1914-ի Սեպտեմբերին, արդէն Ռուսիոյ համար Թուրքիոյ դէմ պատերազմը անխուսափելի դարձած էր եւ յստակ էր, որ այդ պատերազմի պարագային, հայերը կարեւոր դեր կրնային ունենալ: Վերջին (ռուս-թրքական) պատերազմի ատեն, հայկական հողերը կռիւի դաշտ էին դարձած, իսկ անկար ու խեղճ հայութիւնը ոտնակոխ էր եղած: Հիմա, հազիւ 36 տարի ետք, հայերը կազմակերպուած էին եւ քաղաքական ու զինեալ պայքար կը մղէին:

Սիրաշահում. Նիկոլա Բ. ցարը փոխած էր իր քաղաքականութիւնը հայերու հանդէպ: Ան, որ քանի մը տարի առաջ ըսած էր, թէ յոգնած է Հայկական Հարցէն, որ հայոց եկեղեցիին կալուածներու գրաւման հրամանը տուած էր եւ հայոց դպրոցները փակած, այժմ կ'ուզէր հովանաւորել հայերը: Ցարմար առիթը ներկայացած էր, մանաւանդ երբ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե. Էջմիածնէն դիմած էր ռուս ցարին՝ իր հովանաւորութեան տակ առնելու համար հայերը, ինչպէս նաեւ տառապեալ արեւմտահայութիւնը: Ռուսիա կարիք ունէր հայութեան գործակցութեան եւ, Դաշնակցական գործիչները բանտէն ազատելով, անոնց վստահութիւնը կը փորձէր շահիլ: Որպէսզի ռուս բանակը ապահով եւ անվտանգ Թուրքիոյ վրայ շարժէր եւ սահմանի անմատչելի լեռներէն անցնէր, կարեւոր էր նաեւ հայ կամաւոր գունդեր կազմակերպել եւ զանոնք՝ իբրեւ տեղին ծանօթ առաջնորդ՝ գործածել:

Հայ կամաւորական գունդեր. Տարբեր կարծիքներ կային թէ՛ Հ.Յ. Դաշնակցութեան եւ թէ՛ Կովկասի ազգային մարմիններուն մէջ: Արդեօք ընդառաջե՞լ ցարական իշխանութեան առաջարկած կամաւորական գունդերու կազմութեան ծրագրին. այդ քայլը արդեօ՞ք պատրուակ չէր ծառայեր թուրքերուն՝ հայերուն դէմ գործած իրենց ոճիրները արդարացնելու: Թէ՞ վստահիլ ռուսերուն եւ առիթը օգտագործել՝ հայոց մարտական ուժը թուրքերուն ցոյց տալու:

Վերջապէս, Թիֆլիսի մէջ գործող եւ ամբողջ կովկասահայութեան ղեկավար Ազգային Բիւրոն յանձն առաւ կամաւոր գունդերու կազմակերպութիւնը: Կազմուեցան 7 կամաւորական գունդեր: Սակայն, որովհետեւ Ազգային Բիւրոն Դաշնակցութեան ազդեցութեան տակ կը գործէր եւ կամաւորական գունդերն ալ կը ղեկավարուէին դաշնակցական փետայիներու կողմէ, հնչակեաններն կազմեցին իրենց առանձին խումբը, որ գործեց Աֆշարեանի հրամանատարութեան տակ՝ անկախաբար: Միւս գունդերու ղեկավարներն էին՝ Անդրանիկ, Դրօ, Արմէն Գարօ, Համազասպ, Քեոհի, Վարդան եւ Յովսէփ Իշխան Արղութեան: Հայրենի մեծ բանաստեղծ Եղիշէ Չարենց իբրեւ կամաւոր զինուոր մաս կազմած է 7-րդ գունդին, Արղութեանի հրամանատարութեան տակ, եւ հայոց ջարդերու ականատեսի իր տպաւորութիւններուն իբրեւ արդիւնք գրած է «Դանթէական առասպել» պոէմը:

Վստահութիւն ռուսին. Ա. Համաշխարհայինի Պատերազմը աւելի շեշտած էր Կովկասի ժողովուրդներուն միջեւ գոյութիւն ունեցող ճեղքուածքը: Վրացի կարգ մը ղեկավարներ արդէն Կեդրոնական Պետութիւններու հետ բանակցութիւններու մտած էին Վրաստանը ցարական լուծէն ազատելու համար. իսկ ազերի թուրքերը Էնվերի թուրանական երազի իրականացման էին լծուած: Կովկասահայերը, սակայն, վստահելով ցարական իշխանութեան, իրենց ուժերը միացուցած էին ռուսերուն՝ ջարդարար թուրքին դէմ կռուելու եւ Արեւմտահայաստանը ազատագրելու համար:

Մարտական ուժ. Երբ Ռուսիա պատերազմի կը մտնէր Թուրքիոյ դէմ, ռուսական բանակին մէջ արդէն զինուորագրուած էին շուրջ 150,000 հայեր: Կազմակերպուած էին նաեւ հայ կամաւորական գունդեր: Ուրեմն, այս պատերազմին, հայ ժողովուրդը այլեւս խնդրագիրներով չէր ներկայանար: Ան գտած էր Խրիմեան Հայրիկի «երկաթէ շերեփ»ը եւ իր մարտական ուժը ցոյց կու տար՝ իր պահանջները ստանալու համար:

Հայրենասիրական ոգի. Այսօր, երբ կամաւորական գունդերու քաջագործութիւնները կը կարդանք, կը մտածենք հազարաւոր այն երիտասարդներուն մասին, որոնք նոյնիսկ Եւրոպայէն ու Ամերիկայէն իրենց հանգիստ կեանքը, գործը կամ ուսումը կը ձգէին եւ հայրենիքի պաշտպանութեան կը շտապէին: Կամաւորներէն շատեր զէնքի վարժութիւն իսկ չունէին: Ինչ որ կը մղէր զիրենք, հայրենիքի սէրն էր: Արեւմտահայութիւնը կը տառապէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ: Արդէն կը հասնէին սոսկալի լուրեր հալածանքներու եւ ջարդերու մասին: Ուրեմն Ռուսիոյ պատերազմը Օսմանեան Կայսրութեան դէմ ամենէն լաւ առիթը կրնար ըլլալ հայրենասէր երիտասարդի մը համար՝ իր կեանքին գնով արեւմտահայութիւնը փրկելու:

Հարցումներ

1. Նիկոլա Բ. ցարը ինչո՞ւ կ'ուզէր սիրաշահիլ հայերը:
2. Ինչպէ՞ս կազմուեցան հայ կամաւորական գունդերը:
3. Ի՞նչ էր հայ ժողովուրդին մարտական ուժը Ա. Համաշխարհայինի Պատերազմին:

Դրօ, Կամաւորական երկրորդ գունդի հրամանատար

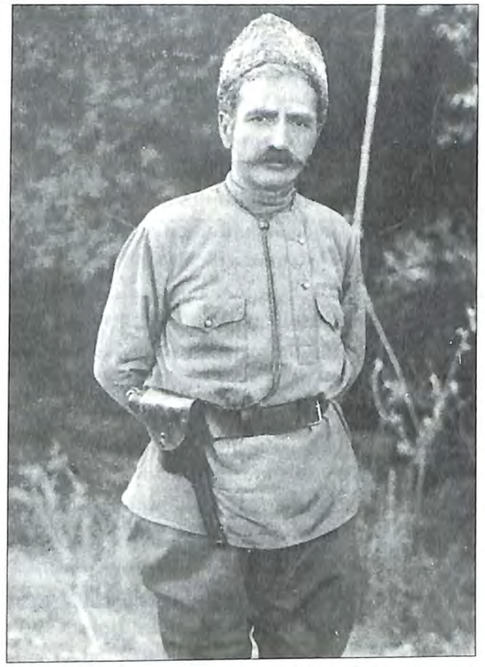

Անդրանիկ, կամաւորական Ա. գունդի հրամանատար

Վարդան, Քեռի և Համազասպ,
Կամաւորական գունդերու հրամանատարներ

Իշխան Յովսէփ Արղութեան
Կամաւորական եօթերորդ գունդի հրամանատար

Կամաւորական
երկրորդ գունդի զինուորներ

Կամաւորական
չորրորդ գունդի զինուորներ

Ամերիկաէն եկած խումբ
մը հայ կամաւորներ

5 ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՅԱՆԿԱՐԾԱԿԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ ՆԵՂ ԿԱՑՈՒԹԵԱՆ ԿԸ ՄԱՏՆԷ ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

1915-ի Մայիսին, հայ կամաւորական չորս գունդեր, Վարդանի հրամանատարութեան տակ, Վան հասան՝ հայ ժողովուրդը երկարատեւ պաշարումէ ազատելու համար: Ռուսական զօրքը կը հետեւէր անոնց: Վանի ազատագրումէն ետք, կամաւորական գունդերը, Անդրանիկի խումբին միացած, յառաջացան դէպի Պիթլիս, ուր շուրջ 100,000 հայեր, թուրքերու ջարդի վտանգին տակ, ռուս զօրքին եւ հայ կամաւորներուն կը սպասէին: Բայց ռուս զօրքը նահանջելու հրաման ստանալով՝ չհետեւեցաւ հայ կամաւորներուն: Պիթլիսի, Մուշի եւ Սասունի հայութիւնը մնաց անպաշտպան եւ կոտորուեցաւ. իսկ նահանջող ռուս բանակին հետեւեցան շուրջ 200,000 վանեցիներ: Գաղթականներէն շատեր Կովկաս չհասան, այլ ճամբան կոտորուեցան սովի, հիւանդութիւններու եւ քիւրտերու յարձակումներուն պատճառով:

Հայաստանը առանց հայու. Ինչո՞ւ նահանջեց ռուս զօրքը: Արդեօ՞ք ասիկա ռուսական խաղ մը չէր Պիթլիսի հայերը կոտորել տալու: Արդեօ՞ք ռուս ցարը Արեւմտահայաստանը հայերէ պարպուած կ՛ուզէր: 1915-ի Սեպտեմբերին ռուսական զօրքը վերագրաւեց Վանը եւ մինչեւ 1916-ի գարունը ուղղուեցաւ դէպի Պիթլիս եւ Մուշ, ուր արդէն հայութիւն չէր մնացած:

Ռուսական բանակը դէպի Էրզրում

Ցարական իշխանութեան նպաստաւոր վերաբերումը փոխուած էր: Հայ կամաւորական գունդերու գործողութիւնները կարեւոր չէին այլեւս: Գրաքննութիւնը սաստկացած էր: Արտօնուած չէր կամաւորներու գործողութիւններու կամ այլ ազգային հարցերու մասին խօսիլ կամ գրել: Կառավարութիւնը կ՛արգիլէր արեւմտահայ գաղթականներուն՝ ռուսերու կողմէ գրաւուած Արեւմտահայաստանի իրենց տուները վերադառնալ: Պատերազմի նախօրեակին հայերուն տրուած ինքնավարութեան խոստումը այժմ անիրականանալի կը սեպուէր: Արեւմտահայութեան տեղահանութենէն եւ ջարդէն ետք, այլեւս հայութիւնը մեծամասնութիւն չէր Արեւմտահայաստանի մէջ եւ հայկական իշխանութիւն մը թուրք եւ քիւրտ բնակիչներուն պարտադրելը անիմաստ էր: Եւ այսպէս, 1916-ին, ցարական կառավարութիւնը հրաման կու տար իր գրաւած հողերուն, այսինքն՝ Արեւմտահայաստանի վրայ, զինուորական իշխանութիւն ստեղծելու: Հրամանագրին մէջ հայերու կամ Հայաստանի անունն անգամ յիշուած չէր:

Ցարական կառավարութեան քաղաքականութեան փոփոխութեան ամենէն յստակ ապացոյցը, սակայն, հայ կամաւորական գունդերու ցրումի հրամանն էր 1915-ի Դեկտեմբերին:

Գաղտնի որոշումներ. Քաղաքականութեան այս փոփոխութիւնը արդիւնքն էր Դաշնակիցներու գաղտնի որոշումներուն:

Դաշնակից Պետութիւնները ձեւակերպած էին իրենց պատերազմական քաղաքականութիւնը եւ քայլ առ քայլ կը գործադրէին զայն: Ահա՛ այս համաձայնութեան հիման վրայ էր որ, 1916ին, ռուսական բանակը կու գար իրեն վերապահուած հայկական հողերը գրաւելու: Ցարական նախկին նախարար Լոբանովի նպատակը՝ ունենալ Հայաստանը առանց հայերու՝ իրականացած էր:

1916-1917-ի ձմրան դադար առնելով, ռուս բանակը ինքզինք պատրաստ կը զգար գարնան դէպի Խարբերդ, Սըվազ եւ մինչեւ Պոլիս յառաջանալու. իսկ Թուրքիոյ կողմէ մեծ դիմադրութիւն չէր սպասուեր: Ռուսական յեղափոխութիւնը, սակայն, ամբողջովին փոխեց կացութիւնը:

Սայքս-Փիքօ համաձայնագիրը. Պատերազմի ընթացքին, Դաշնակիցները եկած էին այն եզրակացութեան, որ Օսմանեան Կայսրութեան յարատեւումը անիմաստ էր եւ աւելորդ: Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ բանակցութիւնները՝ օսմանեան հողերը բաժնելու համար, սկսած էին արդէն 1915-ի Մարտէն: 1916-ի Փետրուարին պատրաստ էր գաղտնի համաձայնագիրը, որ Սայքս-Փիքօ կոչուեցաւ (Անգլիոյ ներկայացուցիչ Մարք Սայքսի և Ֆրանսայի ներկայացուցիչ՝ Ժորժ Փիքոյի ստորագրութիւնները կրելուն համար): Ֆրանսա եւ Անգլիա ուղղակի իշխանութեան կամ ազդեցութեան շրջաններու բաժնած էին Օսմանեան Կայսրութիւնը. իսկ ցարական Ռուսիոյ բաժին հանած էին Էրզրումը, Վանը, Պիթլիսը եւ մաս մը Տրապիզոնի, Սըվազի եւ Խարբերդի նահանգներէն:

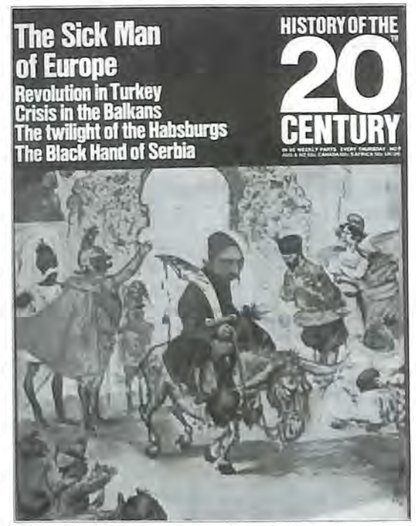

«Եւրոպայի հիւանդը»

Հայկական հողերու ճակատագիրը. Դաշնակիցներու գաղտնի համաձայնագրին մէջ կը յիշուէր նաեւ հայերու ապագայի մասին՝ նկատի ունենալով, որ այլեւս հնարաւոր չէ հայերը թուրքերու գերութեան մէջ թողուլ. բայց միայն այդքան: Իրականութիւնն այն էր, որ հայկական քաղաքական ձգտումները ընդունելի չէին Դաշնակիցներուն կողմէ, որոնք, պատերազմի ամբողջ ընթացքին գովելով հայ զինուորներու եւ կամաւորական գունդերու քաջագործութիւնները, գաղտնօրէն բաժան-բաժան կ՛ընէին հայերուն հայրենիքը: Հայերու համար Հայաստան չէր նախատեսուած. Արեւմտահայաստանը կը բաժնուէր Ռուսիոյ եւ Ֆրանսայի միջեւ:

Ռուսական յեղափոխութենէն ետք, պոլշեւիկները յատնաբերեցին Սայքս-Փիքօ համաձայնագիրը եւ Դաշնակիցներու գաղտնի բանակցութիւններու փաստաթուղթերը եւ, ցարական կառավարութիւնը վարկաբեկելու նպատակով, հրատարակեցին զանոնք: Այդ ժամանակ էր միայն, որ հայ ղեկավարութեան համար պարզուեցաւ ցարական քաղաքականութեան էութիւնը:

Հարցումներ

1. Ռուս զօրքը ինչո՞ւ Վանէն ետ դարձաւ, փոխանակ դէպի Պիթլիս եւ Մուշ ուղղուելու:

2. Ցարական կառավարութիւնը ինչո՞ւ հայ կամաւորական գունդերու ցրումի հրաման տուաւ:

3. Սայքս-Փիքոյի համաձայնագիրը ինչպէ՞ս կ՛որոշէր հայկական հողերու ճակատագիրը:

Յաջորդ Դասանիւթին Սկսելէ Առաջ

1. Նոր բառերը գործածենք

Այս դասանիթին մէջ սորված նոր բառերը օգտագործելով վարի նախադասութիւնները ամբողջացուցէ՛ք եւ առանձին թուղթի մը վրայ գրեցէ՛ք:

1. Ցարական և օսմանեան բանակներու առաջին _____ տեղի ունեցաւ Սարիղամիշի մէջ:
2. Գերմանիա, Աւստրեւհունգարիոյ օգնելու _____, պատերազմին մէջ մտաւ:
3. Թուրք պատասխանատու ղեկավարները հայերը անվստահելիութեամբ _____:
4. 1914-ի Հոկտեմբեր 30-ին, թուրքերը ռուսական պատերազմական նաւերը _____:

2. Վերլուծումի եւ դատողութեան փորձ մը ընենք

ա. Գաղափարները համեմատենք.

1. Ի՞նչ բաղդատութիւն կայ հայերու իրավիճակին մէջ Ա. Համաշխարհային Պատերազմի նախօրեակին եւ 1878-ի ռուս-թրքական պատերազմի ատեն:
2. Նիկոլա Բ. ցարի հակահայ քաղաքականութիւնը ինչպէ՞ս կը բաղդատուի Ա. Համաշխարհային Պատերազմի նախօրեակին հայերու հանդէպ անոր վարած քաղաքականութեան հետ:

բ. Պատճառ-հետեւանք կապակցութիւնը գտնենք.

1. Արդեօք կրնա՞նք Սարիղամիշի պարտութիւնը հայերու կոտորածներուն պատճառը համարել:
2. Դաշնակիցներուն գաղտնի համաձայնագիրը ի՞նչ հետեւանք ունեցաւ ռուս-թրքական ռազմաճակատներուն վրայ:

ԲԱԺԻՆ 3

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Դասանիւթը ի՞նչ կը պարունակէ

1915-ին, Օսմանեան Կայսրութեան հայ բնակչութիւնը կառավարութեան կազմակերպած տեղահանութեան եւ կոտորածներուն զոհ գնաց: Հայ ժողովուրդին դէմ կատարուած այս ոճիրը հետագային ցեղասպանութիւն կոչուեցաւ: Այս դասանիթով պիտի սորվինք, թէ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութիւնը ինչպէս կը բացատրէ ցեղասպանութիւն բառը:

Պիտի սորվինք, թէ ինչպէս իթթիհատական կառավարութիւնը, պատերազմի ստեղծած շփոթէն օգտուելով, գործադրել սկսաւ իր ծրագիրը: Այդ ծրագրին սահուն ընթացքը եւ ամբողջական արդիւնքը ապահովելու համար, կառավարութիւնը օգտագործեց թուրք ժողովուրդին կրօնամոլութիւնը եւ թալանի ախորժակը: Պիտի տեսնենք, թէ եւրոպական պետութիւնները ինչպէս վարուեցան, գործնական միջամտութիւններ տեղի ունեցա՞ն, թէ հակազդեցութիւնը խօսքի սահմաններուն մէջ մնաց միայն:

Բառացանկ

Այս դասին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այդ բառերը տեղւոյն յարմար իմաստով շարուած են ստորեւ: Ուշադրութիւն ըրէ՛ք եւ լա՛ւ սերտեցէք զանոնք:

դիտումնաւոր – յատուկ նպատակով

իրաւագէտ – ան որ մասնագէտ է իրաւաբանութեան եւ արդարութիւնը կը պաշտպանէ

բանաձեւ – խորհրդակցութեան մը ձեւակերպուած արդիւնքը

զանգուած – մարդոց բազմութիւն

գրաքննութիւն – գրաւոր հաղորդակցութեան վրայ հսկողութիւն *(censure)*

համաճարակ – ամէն տեղ տարածուող, տարափոխիկ (վարակիչ) հիւանդութիւն

աւետարանիչ – միսիոնար, ան որ Աստուծոյ Աւետարանը՝ այսինքն քրիստոնէութիւն կը քարոզէ

հովանաւորել – պաշտպանել եւ քաջալերել

Քարտէս թիւ 7

Այս քարտէսը Մեծ Եղեռնը ցոյց կու տայ: Զանազան վայրերու շուրջ տարբեր չափերը համեմատական են սպանուածներու կամ տեղահանուածներու թիւին հետ:

1 Ի՞ՆՉ Է ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու Քալիֆորնիոյ Կրթական Բաժանմունքին (Department of Education) միջոցաւ պատրաստուած եւ 1988-ին հրատարակուած «Model Curriculum for Human Rights and Genocide»-ը այսպէս կը բացատրէ ցեղասպանութիւնը. «Ցեղասպանութիւնը ապրելու իրաւունքի մերժումն է եւ *դիտումնաւոր* բնաջնջումը ցեղային, ազգային կամ կրօնական խմբաւորումներու: Ցեղասպանութիւնը մարդկային մեծ տառապանքներու առիթ տուած է պատմութեան ընթացքին. սակայն քսաներորդ դարուն է, որ այդ արարքը ճանչցուած է իբրեւ ոճիր: Օսմանեան Կայսրութեան հայ բնակչութեան ամբողջական կոտորածը, 1915-1923, աշխարհի մէջ դատապարտուեցաւ իբրեւ "ոճիր քաղաքակրթութեան դէմ"...»:

Ամերիկեան դասագիրքերու մէջ. Քալիֆորնիոյ Կրթական Բաժանմունքին պատրաստած այս կարեւոր փաստաթուղթին մէջ հայոց Ցեղասպանութիւնը իբրեւ օրինակ յիշուիլը պատահական չէր: Հայ Դատի յանձնախումբեր, ազգային այլ կազմակերպութիւններ եւ անհատ գիտնականներ հսկայ աշխատանք տարած են թէ՛ կառավարութեան մէջ գործը յաջողցնելու եւ թէ՛ թուրքերու բողոքներուն եւ աննպաստ քարոզչութեան դէմ դնելու: Թուրքերը գիտէին, որ այս փաստաթուղթը պիտի առաջնորդէր ամերիկեան դասագիրքեր պատրաստող ընկերութիւնները՝ հայոց ցեղասպանութեան մասին նիւթեր ներառելու «Աշխարհի պատմութիւն» (World History) դասագիրքերու մէջ: Եթէ ամերիկացի պատանին սորվի թուրքին կատարած ոճիրին մասին, այլեւս թուրքը պիտի չկրնայ ամերիկացի մարդը, պատմաբանը, գիտնականը, դիւանագէտն ու քաղաքագէտը եւ վերջապէս ամերիկեան կառավարութիւնը հակառակին համոզել:

Շնորհիւ հսկայ ջանքերու, ճշմարտութիւնը յաղթական դուրս եկաւ: «Model Curriculum for Human Rights and Genocide»-էն ետք կազմուեցաւ եւ հրատարակուեցաւ նաեւ դասածրագիր (K-12 Framework), որ կը թելադրէր դասագիրքեր պատրաստող ընկերութիւններուն՝ տեղին անդրադառնալ հայոց պատմութեան եւ հայոց ցեղասպանութեան մասին: Այսօր, որոշ դասագիրքեր, հակառակ նախորդ տարիներուն, երբ դասագրքերու մէջ բառ մը անգամ չկար հայերու մասին, կը յիշեն հայերը Միջին Արեւելքի մէջ եւ կը բացատրեն 1915-ին օսմանեան կառավարութեան գործադրած հայերու ջարդն ու տեղահանութիւնը:

Բառին կազմութիւնը. Այն ատեն, երբ տեղի կ'ունենար հայերու ջարդը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, ցեղասպանութիւն բառը տակաւին գոյութիւն չունէր: Առաջին անգամ բառը գործածուեցաւ Ռաֆայէլ Լեմքինի կողմէ: Մեծ մարդասէր *իրաւագէտը* Genocide բառը կազմած էր յունարէն genos (ցեղ) եւ լատիներէն cida (սպանութիւն) բառերու միացումով: 1944-ին, իր հրատարակած մէկ ուսումնասիրութեան մէջ, Լեմքին կը բացատրէր,

թէ «Ցեղասպանութիւն ընելով, ըսել կ՛ուզենք ազգի մը կամ ցեղային խմբաւորումի մը բնաջնջումը»: Անկէ ետք, ցեղասպանութիւն բառին գործածութիւնը կը տեսնենք 1945-ին, Նիւրեմպերկի մէջ, գերմանացի պատերազմական ոճրագործներու դատավարութեան ընթացքին, երբ կը խօսուի հրեաներու դէմ կատարուած ոճիրին մասին:

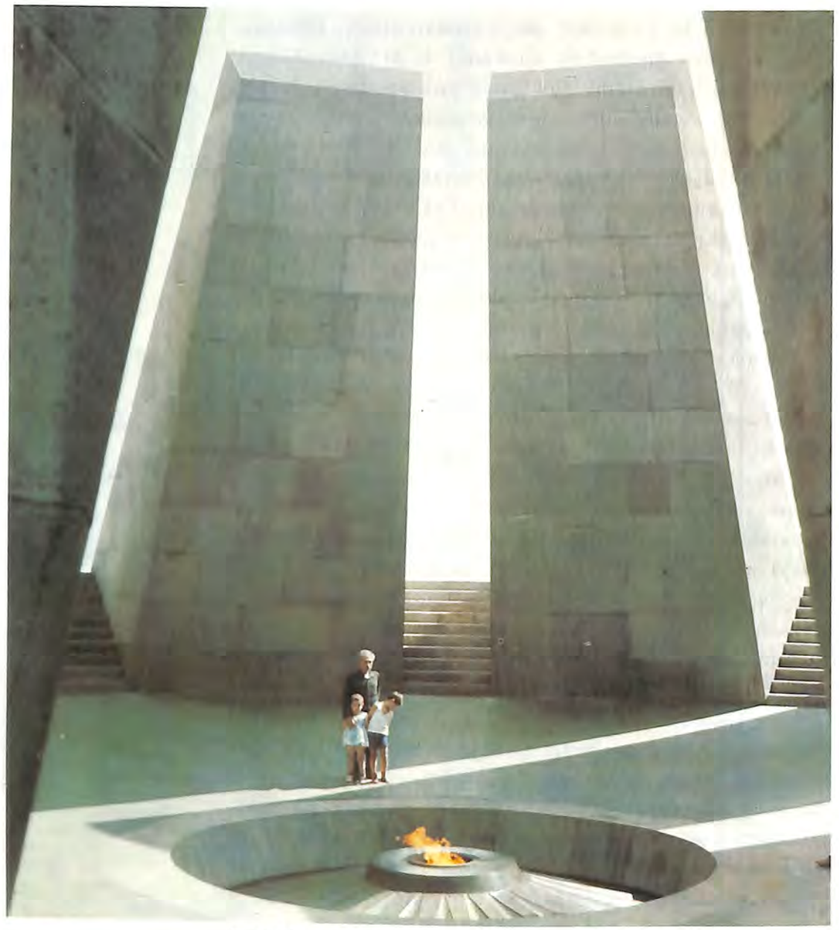

Հայոց Եղեռնի զոհերու յիշատակին՝ անշէջ բոցին առջև

Հարցումներ

1. Քալիֆորնիոյ կրթական բաժանմունքին պատրաստած դասածրագիրը ի՞նչ թելադրութիւն կ՛ընէր դասագիրքեր կազմող ընկերութիւններուն:

2. Ռաֆայէլ Լեմքին ինչպէ՞ս կազմեց ցեղասպանութիւն բառը:

2 ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ ՄԱԿԻ ՄԷՋ

Լեմքինի ջանքերուն շնորհիւ եւ հրեաներու դէմ կատարուած ոճիրի ազդեցութեան տակ, Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութիւնը (ՄԱԿ) որոշեց քննել ցեղասպանութեան հարցը: 1946 Դեկտեմբեր 11-ին, ընդունուեցաւ *բանաձեւ* մը, որ կը բացատրէր ցեղասպանութիւնը իբրեւ «ցեղային, կրօնական, քաղաքական եւ այլ խմբաւորումներ»ու մասնակի կամ ամբողջական բնաջնջումը եւ այդ արարքը միջազգային օրէնքով ոճրագործութիւն կը համարէր:

Մեծ պետութիւններու դիրքը. Բանաձեւը, սակայն, երկար վիճաբանութիւններու առիթ տուաւ ՄԱԿի մէջ: Մեծ գաղութատիրական պետութիւնները իրենց շահերն ու արարքները կ՛ուզէին պաշտպանել օրէնքին դիմաց: Խորհրդային Միութիւնը կ՛ուզէր վերցնել քաղաքական խմբաւորումներ բառը՝ ծածկելու համար Ստալինի կատարած քաղաքական մաքրագործումները: Իսկ Ֆրանսա եւ Անգլիա դէմ էին մշակութային ցեղասպանութեան յիշատակումին՝ վախնալով որ իրենց գաղութարարական քաղաքականութիւնը կրնայ վտանգուիլ: Ի վերջոյ, զանազան փոփոխութիւններէ ետք, Ցեղասպանութեան մասին ՄԱԿի Ուխտը որդեգրուեցաւ 1948-ի Դեկտեմբեր 8-ին: Ցատկանշական է այն երեւոյթը, որ Ամերիկան, ցեղասպանութեան բանաձեւի եռանդուն պաշտպանը ըլլալով հանդերձ, մերժեց պաշտօնապէս հաստատել ՄԱԿի Ուխտը: Վերջերս միայն, Քոնկրէսը որոշում տուաւ զայն ընդունելու:

ՄԱԿի Ուխտը Ցեղասպանութեան մասին. Այս Ուխտին մէջ կը բացատրուի, թէ «ցեղասպանութիւն կը նշանակէ հետեւեալ արարքներէն որեւէ մէկուն նպատակադրուած գործադրութիւնը, բնաջնջելու՝ ազգային, էթնիկ, ցեղային եւ կրօնական խմբաւորումներ, մասնակի կերպով կամ ամբողջութեամբ.

1. Խմբաւորումի անդամներու սպանութիւնը,
2. Խմբաւորումի անդամներու ֆիզիքական կամ մտային լուրջ վնասներ պատճառելը,
3. Դիտումնաւոր կերպով խմբաւորումի մը ենթարկումը կեանքի այնպիսի պայմաններու, որոնք կը նպատակադրեն մասնակի կամ ամբողջական ֆիզիքական բնաջնջում առաջացնել,
4. Խմբաւորումի մը վրայ այնպիսի միջոցներ ի գործ դնելը, որ կը նպատակադրէ ծննդաբերութիւնը, այսինքն խմբաւորումի անը, արգիլել:
5. Բռնի ուժով՝ երեխաներու խմբաւորումէ մը ուրիշ խմբաւորում փոխանցումը»:

ՄԱԿի Ցեղասպանութեան Ուխտը պատժելի կը նկատէ ցեղասպանութիւնը, իսկ ցեղասպանութեամբ մեղադրուածները պատժելու իրաւունքը կու տայ նոյն այդ երկրի իշխանութեան կամ միջազգային դատարանի մը:

Կը տեսնենք, թէ ՄԱԿի Ցեղասպանութեան Ուխտը թերի է եւ տակաւին մեծ պետութիւններու շահերը կը պաշտպանէ, փոխանակ տկարներուն իրաւունքը պաշտպանելու: Այնուամենայնիւ, Ցեղասպանութիւնը բնորոշող բոլոր պայմանները կը լրացնէ այն ոճիրը, որ կատարուեցաւ հայերու հանդէպ 1915-ին, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ:

Ցեղասպանութիւնը եւ մենք. «Հայ Դատ» սորվող աշակերտը պէտք է գիտնայ, սակայն, թէ ՄԱԿի բնորոշած պայմանները լրացնելով՝ չի նշանակեր, թէ աշխարհ կը ճանչնայ հայոց ցեղասպանութիւնը: Շատ մը պետութիւններ, որոնք Թուրքիայէն շահ մը ունին, կը նախընտրեն չտեսնել պատմական այս ճշմարտութիւնը: Իսկ մեզի համար շարունակական պայքար է այդ ճշմարտութիւնը մարդկութեան ճանաչման արժանացնելը: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ հայոց ցեղասպանութիւնը՝ այսինքն Արեւմտահայաստանի հայաթափումը, հայ ժողովուրդը իր դարաւոր հայրենիքէն տեղահանելը կամ ջարդի ենթարկելը՝ այսօր հիմը կը կազմէ մեր պահանջատիրութեան: Եթէ աշխարհ, մէջը ըլլալով Թուրքիան, ճանչնայ հայերուն դէմ կատարուած ոճիրը, ապա ուրեմն պէտք է փորձէ անարդարութեան հատուցումը կատարել: Այս հատուցումն է, որ կը հետապնդուի Հայ Դատի պայքարով:

Հարցումներ

1. ՄԱԿի մէջ առաջին անգամ ե՞րբ եւ ի՞նչ պատճառով արծարծուեցաւ ցեղասպանութեան հարցը:

2. Որո՞նք են այն արարքները, որոնցմէ որեւէ մէկուն նպատակադրուած գործադրութիւնը կրնայ ցեղասպանութիւն համարուիլ:

3 ԻՆՉՊԷ՞Ս ԾՐԱԳՐՈՒԵՑԱՒ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Օսմանեան պետութիւնը պատերազմի մէջ մտած էր: Քրիստոնեայ ռուսին դէմ կռուելու եւ ճամբուն վրայ հայերը բնաջնջել կարենալու համար, ան կարիքը ունէր կայսրութեան ժողովուրդներու ամբողջական գործակցութեան: Իսկ յետադէմ եւ կրօնամոլ թուրք եւ քիւրտ *զանգուածները* հրահրելու ամենէն լաւ միջոցը անոնց կրօնական զգացումները եւ թալանի ախորժակը գրգռելն էր: 1914-ի Նոյեմբեր 21-ին, երկրին մէջ «Սրբազան Պատերազմ» (Ճիհատ) յայտարարուեցաւ քրիստոնեայ թշնամիներուն դէմ, երբ արդէն սկսած էին պատերազմական գործողութիւնները:

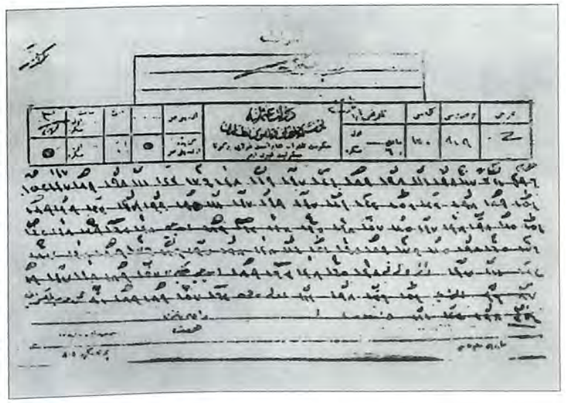

Պաշտօնական հրամանագրեր. 1915-ի Փետրուարին արդէն որոշուած էր հայերը բնաջնջել տեղահանութեամբ: Պոլսոյ մէջ կազմուեցաւ, ուրեմն, տեղահանութեան յանձնախումբը՝ Իթթիհատ կուսակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէի քարտուղար՝ Միտհատ Շուքրիի գլխաւորութեամբ: Տեղահանութեան կեդրոն որոշուած էր Հալէպը: Հրամանները կը ղրկուէին ընդհանրապէս կա՛մ բերանացի, կա՛մ ծածկագիր հեռագիրներով՝ շատ գաղտնի կերպով եւ կը թելադրուէր հեռագիրները կարդալէ ետք ոչնչացնել: 1915-ի Սեպտեմբերին, երբ արդէն իրագործուած էր տեղահանութիւնը, գործի վերջնական յաջողութիւնը ապահովելու համար, ներքին գործոց նախարար՝ Թալէաթ փաշա հեռագիր մը կ՛ուղղէր Հալէպի կուսակալին: Հեռագրին մէջ Թալէաթ կը տեղեկացնէր, թէ կառավարութիւնը ջնջած է հայերու իրաւունքը՝ ապրելու եւ աշխատելու կայսրութեան մէջ եւ ամբողջ պատասխանատուութիւնը ստանձնելով՝ հրահանգած է մանուկներուն անգամ չխնայել: Թալէաթ դժգոհութիւն կը յայտնէր, թէ հակառակ ղրկուած հրահանգին՝ Հալէպ հասած հայ գաղթականները անմիջապէս բնաջնջումի կայանները չեն ղրկուած:

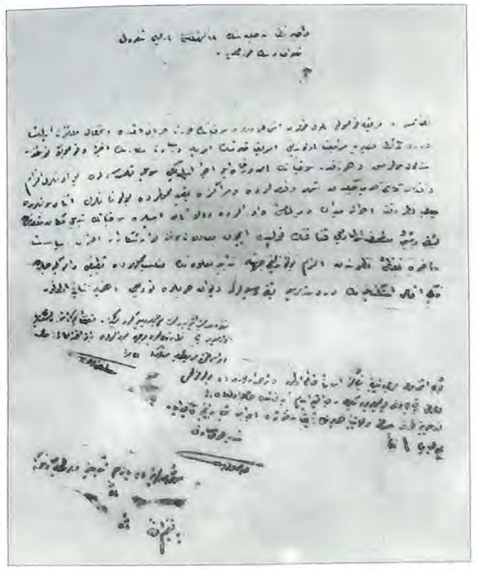

Թալէաթի Հալէպ յղած հեռագիր-հրամանագրին բնագիրը

Այսպէս, 1915-ի Մարտէն մինչեւ Հոկտեմբեր, զանազան վայրերու մէջ կը ստացուէին գաղտնի հրամաններ՝ հայերու ջարդի կամ տեղահանման վերաբերեալ: Բայց թուրք կառավարութիւնը պատերազմէն ետք ոչնչացուց գրեթէ բոլոր փաստաթուղթերը: Աշխարհի առջեւ գոցեց իր արխիւները՝

Տեղահանուած հայերու կարաւանը դէպի անապատները կը շարժի

ուր կրնար հսկայ ոճիրին ականատես գրութիւն մը գտնուիլ: Եղեռնէն տասնամեակներ ետք, 1990-ին, թուրք կառավարութիւնը յայտարարեց, թէ բացած է պետական արխիւները: Որքա՞ն կարելի է վստահիլ: Այդ արխիւներուն մէջ տակաւին մնացա՞ծ է արդեօք «ճշմարտութիւն»ը: Շատ քիչ է թիւը այն հրամանագրերուն, որոնք բացայայտուած են այսօր: Թէ՛ հայ եւ թէ՛ օտար գիտնականներ եւ պատմաբաններ օգտուած են այդ փաստաթուղթերէն, զանոնք համեմատած են օտար վկայութիւններու հետ եւ կազմած իրաւական, ճշմարիտ պատկերը հայոց ցեղասպանութեան:

Պատերազմը իբրեւ առիթ. Գաղտնի որոշումը տրուած էր: Իթթիհատ Վէ Թէրաքքիի իշխանութիւնը որոշած էր վերջ դնել հայերու ներկայութեան՝ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ. իսկ պատերազմը լաւ առիթ էր որոշումը իրագործելու: Պատերազմը հազիւ սկսած, կայսրութեան մէջ ճամբորդելը օտարներու համար արգիլուեցաւ, իսկ երկրէն դուրս եկող գրութիւնները եւ տեղեկութիւնները, մինչեւ իսկ դեսպանատուներէ ղրկուած, խիստ *գրաքննութեան* կ'ենթարկուէին: Եւրոպական պետութիւնները պիտի չտեսնէին կատարուածը եւ, պատերազմով տարուած, պիտի չկարենային բողոքել կամ միջամտել: Երեւակայեցէ՛ք այսօր, երբ աշխարհի մէջ, որեւէ հեռաւոր անկիւն դէպք մը պատահի, պատերազմ, երկրաշարժ կամ հեղեղ ըլլայ, եւ կամ որեւէ պատճառով մարդիկ սպանուին, թերթերու, ձայնասփիւռի եւ հեռուստացոյցի թղթակիցներ հոն կը շտապեն ամբողջ աշխարհին լուր հասցնելու: 1915-ին, հաղորդակցութեան միակ միջոցը թերթերն էին եւ հեռագիրը, որոնք կը գտնուէին խիստ հսկողութեան տակ: Այսպէս, հազարաւոր հայեր կը կոտորուէին, իրենց տուներէն դուրս կը շպրտուէին, դէպի անապատները կը քշուէին եւ աշխարհ հազիւ լուր կ'ունենար: Գաղտնի ճանապարհով երկրէն դուրս ելած լուրերը չէին կրնար ցոյց տալ իրականութիւնը իր ամբողջութեան մէջ: Բայց, մտածե՛ք պահ մը: Եթէ նոյնիսկ աշխարհ գիտնար, թէ հայերը կը բնաջնջուին, կարելի պիտի ըլլա՞ր կամ պիտի փորձէի՞ն կեցնել ոճիրը:

Հարցումներ

1. Օսմանեան Կայսրութեան մահմետական զանգուածին մտայնութիւնը ինչպէ՞ս օգնեց հայոց ցեղասպանութեան գործադրութեան:

2. Թալէաթ Փաշայի հեռագիրը, Հալէպի կուսակալին ուղղուած, ի՞նչ կը պարունակէր:

3. Պատերազմը ինչպէ՞ս օգնեց իթթիհատականներուն՝ հայոց ցեղասպանութիւնը գործադրելու:

4 ԻՆՉՊԷ՞Ս ԳՈՐԾԱԴՐՈՒԵՑԱՒ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հայերու կոտորածն ու տեղահանութիւնը գործադրուեցան աստիճանաբար, այսինքն տարբեր փուլերով: Կառավարութեան նպատակն էր տկարացնել ժողովուրդին դիմադրական ուժը, ոչնչացնել անոր ղեկավարութիւնը: Անկէ ետք դիւրին պիտի ըլլար բնաջնջել անպաշտպան մնացած զանգուածները:

Զինաթափում. Ցեղասպանութեան ծրագրի գործադրութեան առաջին փուլը հայ զինուորներու զինաթափումն էր, որուն հրամանը տրուեցաւ 1915-ի Փետրուարին: Հայ զինուորները կը զատէին բանակէն, զինաթափ կ'ընէին, եւ ապա կա՛մ կը գնդակահարէին տեղւոյն վրայ, կամ ալ աշխատանքի վաշտերու կը վերածէին (ամէնէ թապուրի): Ապա, ամէն տեսակի տաժանակիր աշխատանքի ենթարկելէ ետք, զանոնք ալ աւելի ուշ կ'ոչնչացնէին սովամահ ընելով կամ գնդակահարելով:

Երկրորդ փուլը կայսրութեան հայ բնակչութեան զինաթափումն էր, որ կատարուեցաւ ամենայն բարբարոսութեամբ: Հայերը պարտաւոր էին յանձնել բոլոր տեսակի զէնքերը՝ որսի հրացաններէն մինչեւ ատրճանակներ, նոյնիսկ՝ դանակներ: Հազարաւորներ չյանձնեցին, քանի որ զէնք չունէին, իսկ մեծ թիւով հայեր ալ չյանձնեցին, քանի որ գիտէին իմաստը զինաթափումի: Անոնք կը նախատեսէին գալիք աղէտները եւ կ'ուզէին իրենց զէնքերը պահել՝ իրենց կեանքը, ընտանիքը, տունը եւ ունեցուածքը պաշտպանելու համար: Չյանձնելու պարագային, սակայն, անասելի չարչարանք կը սպասէր զոհին: Հենրի Մորկընթաու, որ 1913-1916-ին Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ամերիկեան դեսպանի պաշտօնը վարած է, կը վկայէ, թէ «ամենէն խաւար դարերն անգամ» չեն կրցած նման «զարհուրելի տեսարաններ» ներկայացնել. կ'ըսէ, թէ մինչեւ անգամ կիները եւ կղերականները կը չարչարէին, եկեղեցիներն ու դպրոցները կ'աւերէին, պահուած զէնքեր գտնելու համար: Շատեր իրենց հարեւան թուրքերէն զէնք գնած են յանձնելու եւ ազատելու համար. բայց երբեմն այդ ալ չէ օգնած. մարդուն տունը տակն ու վրայ ըրած են ըսելով, թէ «դուն ուրեմն զէնք ունիս պահուած»:

Օսմանեան Կայսրութեան քով Ամերիկայի դեսպան՝ Հենրի Մորկընթաու

Ջերբակալութիւններ. Ամբողջ երկրին մէջ, մանաւանդ Պոլիս եւ Իզմիր կատարուած հայ մտաւորականներու, աշխարհական եւ կրօնական ղեկավարներու եւ քաղաքական գործիչներու ձերբակալումը՝ ծրագրին երրորդ փուլն էր: 1915-ի Ապրիլ 23-24-ի ընթացքին, այդպիսի շուրջ 600 հայեր ձերբակալուեցան եւ, դէպի երկրի ներսերը քշուելով, չարչարանքներով սպանուեցան: Այդ պատճառով է, որ հայ ժողովուրդը Եղեռնի զոհերու յիշատակի օր ճշդած է Ապրիլ 24-ը:

Եւրոպական միջամտութիւններու պատճառաւ, Կոմիտաս աքսորէն վերադարձաւ, սակայն կոտորածներու սարսափելի տեսարանները ազդած էին անոր միտքին վրայ: Կոմիտաս խենթեցած էր

Մեծ է թիւը այն գրողներուն եւ բանաստեղծներուն, որոնք զոհ գացին այդ օրերուն: Այսօր, հաճոյքով եւ հպարտութեամբ կը կարդանք Սիամանթոյի եւ Վարուժանի բանաստեղծութիւնները: Անոնք շատ երիտասարդ էին, երբ սպաննուեցան: Մտածե՛ք, որ եթէ կարենային շարունակել ստեղծագործել, որքա՜ն գեղեցիկ բանաստեղծութիւններ դեռ պիտի տային մեզի: Այսօր, հաճոյքով կ՛երգենք Կոմիտասի երգերը: Մեզի կ՛ըսեն, թէ ան յայտնաբերած էր հայոց հին երաժշտութիւնը կարդալու գաղտնիքը, նոր երգեր ձայնագրած էր: Բայց թուրքերը, որ Պոլիսի մէջ, Ապրիլի 24-ին, իր սեւեռակը խուժած էին զինքը ձերբակալելու, պատռած եւ փճացուցած էին անոր բոլոր թուղթերը:

Բնաջնջում. Առանց ղեկավարութիւն մնացած հայութեան (մեծ մասամբ կիներ, երեխաներ եւ ծերեր) բնաջնջումը վերջին փուլն էր արդէն, որ գործադրուեցաւ 1915-ի Ապրիլէն Հոկտեմբեր: Հրաման գացած էր բոլոր շրջաններու թուրք կառավարիչներուն՝ մաքրել շրջանը հայերէ: Շատեր այդ հրամանին ընդառաջած էին ու գործադրած անմիջապէս, ուրիշներ ալ դժկամութեամբ. իսկ հրամանը չկատարողը կը հեռացնէին եւ փոխարէնը կը նշանակէին աւելի խիստ կառավարիչ մը:

Ընդհանրապէս բոլոր շրջաններուն մէջ ալ նոյն միջոցառումը կը կիրարկուէր: Նախ, շրջանին մէջ մնացած այր մարդիկը կը կանչուէին իբրեւ թէ խորհրդակցութեան, կամ կարեւոր լուր մը անոնց հաղորդելու համար: Ասոնք բանտ կը նետուէին անմիջապէս, յետոյ իրարու շղթայած դուրս կը դրկուէին գնդակահարութեան կամ աքսորի: Հերթը կուգար մնացած հայերուն, որոնց կը հրահանգուէր վերցնել ինչ որ կրնան եւ ճամբայ ելլել: Կառավարութիւնը, բացատրելով թէ ասիկա միջոցառում մըն է հայերը պատերազմական գօտիներէն հեռացնելու, կը խոստանար ապահով պահել հայերու տունն ու ունեցուածքը մինչեւ անոնց վերադարձը: Անոնք որոնք քիչ մը դրամ ունէին, կառք մը կը վարձէին, քիչ մը պաշար կ՛առնէին իրենց հետ եւ ճամբայ կ՛ելլէին: Շատեր ոտքով կը սկսէին ճամբորդութիւնը եւ կ՛առնէին միայն այն, ինչ որ կրնային իրենց կռնակին վրայ տանիլ: Քանի մը օր ետք բոլորն ալ նոյն վիճակը ունէին, քանի որ կարաւանին վրայ յարձակող թուրք եւ քիւրտ աւազակները խլած էին կառք, ուտելիք, դրամ եւ ամէն ինչ: Ապա առանց զանազան բարդ միջոցներու դիմելու, տեղահանուած հայութիւնը անապատներու մէջ առանց ջուրի, ուտելիքի եւ ապաստանի

Կիներու խումբ մը, որ կը տեղահանուի

շաբաթներ ու ամիսներ պտտեցնելով, կառավարութիւնը կ՛ոչնչացնէր զանոնք:

Տակաւի՛ն, 1914-ի Օգոստոսէն ի վեր Պոլսոյ մէջ կեանքի կոչուած Յատուկ Կազմակերպութիւնը (Թեշքիլաթը Մահսուսէ), բանտերէն արձակել կու տար ոճրագործներ եւ զանոնք երկրին ներսը կ՛ուղարկէր հայերը սպաննելու, երբեմն ամբողջ գիւղեր բնաջնջելու: «Զեթէ» կոչուող այս ոճրագործները խումբերով կը յարձակէին գաղթականներուն վրայ, կը կողոպտէին, կիներն ու աղջիկները կը փախցնէին: Այս գործողութիւններուն լուռ ականատես կ՛ըլլային թուրք ոստիկանները (զափթիէ) առանց միջամտելու:

Յստակ է, որ պատճառաբանութիւնը ճշմարիտ չէր: Տեղահանութիւնը միայն արեւելեան, ռուս-թրքական սահմանին մօտ պատերազմական գօտիներէն չէր, այլ ամբողջ երկրի տարածքէն՝ Պոլիսէն եւ Ռոտոսթոյէն մինչեւ Սըվազ, Երզնկա, Էրզրում, Պիթլիս, Տիարպեքիր, Զէյթուն և Հալէպ:

Վերջին կայանը. Փոքրաթիւ վերապրողներ, տոկալով ճամբու դժուարութիւններուն՝ սովին, ծարաւին, յոգնութեան, անապատի ամառուան տաքին ու ձմրան ցուրտին եւ *համաճարակ* հիւանդութիւններուն, կայանները կը հասնէին: Հոն ալ, կառավարութիւնը, միշտ եկող խումբերուն տեղ բանալու համար, կա՛մ զանոնք կը ցրուէր անապատին մէջ կորսուելու եւ կամ խումբ առ խումբ կը կոտորէր՝ ողջ-ողջ այրելով, գնդակահարելով կամ սովամահ ընելով: Այս վերջին կայաններէն մէկն էր Տէր-էլ-Զօրը, որ կը գտնուի Սուրիոյ մէջ:

Սովահար պզտիկներ

Ամերիկացի բժշկուհի մը խեղճ պզտիկ մը կը քննէ

Կանխամտածուած ծրագիր. Հայոց ցեղասպանութիւնը կանխամտածուած ծրագիր մըն էր: Թալէաթ՝ դեսպան Մորկընթաուին կ՛ըսէր հպարտութեամբ, թէ հայերու տարագրութիւնը շտապով որոշուած բան մը չէր, Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն Կուսակցութիւնը (Իթթիհատ Վէ Թէրաքքի Քոմիթէ) խնամքով քննած էր հարցը իր բոլոր մանրամասնութիւններով: Ցեղասպանութեան պատմութիւնը կարելի չէ դասագիրքի մը մէջ տեղաւորել: Սակայն ձեզի տրուած այս համառօտ նիւթերն ալ կրնան բաւարար ըլլալ ցոյց տալու, թէ հայերու տեղահանութիւնն ու կոտորածը պատերազմի հետևանք չէին, ինչպէս կը պնդեն թուրքերը: Հայոց ցեղասպանութիւնը կանխամտածուած ծրագիր մըն էր. իսկ պատերազմը աշխարհի հայեացքէն կը ծածկէր այդ ծրագրին գործադրութիւնը:

Տեսարան մը գաղթականական կայաններէն

Հարցումներ

1. Ի՞նչ փուլերով կամ հանգրուաններով գործադրուեցաւ հայոց ցեղասպանութիւնը:
2. Թեշքիլաթը Մահսուսէն ի՞նչ ձևով օգնեց կառավարութեան:
3. Հայոց ցեղասպանութիւնը կանխամտածուա՞ծ ծրագիր մըն էր, թէ պատերազմի հետեւանք:

5 ՕՏԱՐ ՄԱՄՈՒԼԸ ԵՒ ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ԱՐԽԻՒՆԵՐԸ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ

Հակառակ թուրք կառավարութեան ջանքերուն՝ արգիլելու լուրերու տարածումը, նման լայնատարած ոճիր մը ծածկելը դիւրին չէր: Ինչ որ տեղի կ՛ունենար հայերուն դէմ, մինչ այդ կազմակերպուած ջարդերուն չէր նմաներ: Եւ լուրերը կը հասնէին տակաւին երկրին մէջ մնացած եւրոպացիներու, *աւետարանիչներու*, ճամբորդներու ու միւնեւ անգամ թուրքերու միջոցաւ: Այս վերջիններն կա՛մ հպարտօրէն կը պատմէին, թէ ինչեր ըրած են հայերուն եւ կամ հակառակը, կառավարութիւնը դատապարտելով՝ ցաւով ու զարմանքով կը խօսէին կատարուածին մասին:

Դաշնակիցներու հակազդեցութիւնը. Դեռ 1915-ի Մայիսի 23-ին, դաշնակից երեք պետութիւնները՝ Ռուսիա, Անգլիա եւ Ֆրանսա, հեռագիր մը ղրկեցին թուրք կառավարութեան, ուր կ՛ըսուէր. «Մէկ ամիսէ ի վեր Հայաստանի քիւրտ եւ թուրք ազգաբնակչութիւնը, յաճախ օսմանեան պաշտօնեաներու օգնութեամբ, հայերը կոտորելու ոճրային ընթացքին մէջ է: Կոտորածները տեղի ունեցած են Էրզրում, Դերջան, Ակն, Բաղէշ, Մուշ, Սասուն, Զէյթուն և ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ: Վանի շրջանի մօտաւորապէս հարիւր գիւղերու բնակիչները ամբողջովին կոտորուած են: Վան քաղաքին մէջ հայկական թաղը պաշարուած է քիւրտերու կողմէ: Միաժամանակ, օսմանեան կառավարութիւնը Պոլսոյ մէջ խիստ հալածանք սկսած է խաղաղ հայ ազգաբնակչութեան դէմ: Նկատի ունենալով Թուրքիոյ այս նոր ոճիրները մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան դէմ, Դաշնակից կառավարութիւնները հրապարակաւ կը յայտնեն Բարձր Դրան, թէ իրենք այդ ոճիրներուն համար պատասխանատու պիտի նկատեն օսմանեան կառավարութեան բոլոր անդամները, ինչպէս նաեւ այն պաշտօնեաները, որոնք մասնակից եղած են նման կոտորածներու»:

Ի հարկէ երբեք պատասխանատուութեան չկանչուեցան ոճրագործները: Անոնք պատերազմի վերջերուն արդէն փախած էին Պերլին և Մոսկուա: Պիտի տեսնենք, թէ ինչպէս միայն հայու արդարահատոյց ձեռքն էր, որ պատժեց զանոնք: Իսկ հեռագրին իբրեւ պատասխան, Թալէաթ, խորհրդակցելով Գերմանիոյ դեսպան՝ Վանկէնհայմի հետ, կը յայտնէր Դաշնակիցներուն, թէ Թուրքիա իր գերիշխանութեան իրաւունքներն է որ կը գործածէ, եւ որ հայերու ապստամբութիւններու պատասխանատուները Դաշնակիցներն են:

Գաղափար մը կազմելու համար թէ զանազան երկիրներ ինչպէ՛ս հակազդեցին հայերու ջարդերուն եւ ինչ փաստեր կան պահուած անոնց պետական արխիւներուն մէջ, փորձե՛ք անդրադառնալ անոնց մէկ առ մէկ:

Հայ տղաքը որբանոցին մէջ արհեստ կը սորվին

Օտար որբանոցներու մէջ հաւաքուած հայ որբուհիներ

Անգլիա. Առաջին անգամ Անգլիոյ մէջ հայերու կոտորածներու մասին պաշտօնական յայտարարութիւն կատարեց Վայքաունթ Ճէյմզ Պրայսը (Viscount James Bryce), 1915-ի Հոկտեմբեր 6ին եւ զանոնք իբրեւ կանխամտածուած ծրագրի մը գործադրումը ներկայացուց: Պրայսի խնդրանքով էր, որ Անգլիացի պատմաբան՝ Արնոլտ Թոյնպի (Arnold Toynbee), Անգլիոյ պետական արխիւները քննելով եւ մեծ թիւով փաստաթուղթեր եւ վկայութիւններ հաւաքելով, հայ ժողովուրդի կոտորածներու պատմութիւնը գրեց: Թոյնպիի այդ գործը պատմական մեծ արժէք ունի հայոց ցեղասպանութիւնը փաստող: Տակաւի՛ն, ի տես հայ ժողովուրդի կրած տառապանքներուն, Անգլիոյ վարչապետ՝ Տէյվիտ Լոյտ Ճորճ (David Lloyd George) կը խոստանար, որ հայերը ա՛լ երբեք պիտի չենթարկուին թուրքի սարսափելի բռնարարքներուն: Անգլիոյ պաշտօնական կեցուածքը արտայայտելով, ան կ՛եզրակացնէր. «Պատերազմի առաջին վայրկեանէն չկար անգլիացի քաղաքագէտ մը, որ համոզուած չըլլար, թէ այս տմարդի կայսրութիւնը պարտութեան մատնելու պարագային, պիտի պարտադրենք հաշտութեան մէկ կարեւոր պայման՝ հայկական հողերու վերջնական ազատագրումը թուրքի արիւնոտ ճիրաններէն»:

Անգլիոյ Արտաքին Գործերու Գրասենեակի արխիւներուն մէջ, յատուկ մասնաբաժանումով (թիւ 44), պահուած են հազարաւոր պաշտօնագրեր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ 1915-1920-ին հայերու կոտորածներուն և տեղահանութիւններուն մասին՝ անգլիացի պաշտօնատարներու կողմէ կատարուած:

Ֆրանսա. 1916-ի Նոյեմբերին, Ֆրանսայի վարչապետ Արիսթիտ Պրիան (Aristide Briand) կը յայտարարէր. «Երբ գայ ժամը օրինական հատուցման, Ֆրանսա պիտի չմոռնայ հայերու դատը եւ, իր դաշնակիցներու համաձայնութեամբ, ան պիտի ապահովէ Հայաստանի համար խաղաղութիւն եւ յառաջդիմութիւն»: Դեռ պատերազմի ընթացքին, նոյն վարչապետը կը վստահեցնէր, թէ «Թուրքի բարբարոս բռնապետութեան տակ տառապող ժողովուրդներու ազատագրումը պատերազմի նպատակներէն մէկն է»: 1916-ին Ռընէ Փինօն (René Pinon) կը գրէր օսմանեան բանակի հայ զինուորներու տաժանակիր աշխատանքներուն եւ սպանութեան մասին: 1918-ի Յուլիս 14-ին, վարչապետ Ժորժ Քլեմանսօ (Georges Clemenceau) կը յայտարարէր, թէ Ֆրանսա Հայաստանը պիտի ներառնէ բռնադատուած ազգերու ազատագրման իր ծրագրին մէջ: Շատ են հայանպաստ նման յայտարարութիւններ՝ ֆրանսացի պաշտօնական անձերու կողմէ կատարուած, որոնք սակայն խօսքի սահմաններու մէջ մնացին: Ցամենայնդէպս, հայոց ցեղասպանութեան փաստագրութեան տեսակէտէն, հետաքրքրական աղբիւրներ են Ֆրանսայի զինուորական արխիւներուն մէջ պահուած Կիլիկիոյ հայկական լեգէոններու (զօրագունդ) մասին փաստաթուղթերը:

Լոյտ Ճորճ, Օրլանտօ (Իտալացի), Քլեմանսօ եւ Ուիլսըն

Գերմանիա. Ժամանակին, ամերիկացի դեսպան Մորկընթաու կասկած յայտնած է, թէ գերմանական կառավարութիւնը կը *հովանաւորէ* հայերը բնաջնջելու Թուրքիոյ ծրագիրը: Այդ կասկածը շարունակուած է, մանաւանդ երբ բազմաթիւ դիմումներ գերմանական կառավարութեան, իբրեւ Թուրքիոյ դաշնակից՝ միջամտելու եւ հայերու ջարդին ու տեղահանութեան վերջ տալու, անուշադրութեան մատնուած են: Այսօր, երբ Գերմանիոյ արխիւները բաց են մեր առջեւ, կ՛իմանանք, թէ արդէն 1915-ի Մայիսին, հակառակ որ գերմանական հիւպատոսները Էրզրումէն եւ Հալէպէն կը զեկուցէին կոտորածներուն մասին, Գերմանիոյ դեսպան Վանկենհայմ (Wangenheim) խորհուրդ կու տար իր կառավարութեան՝ Պերլին, չմիջամտել Էնվերի ծրագրի գործադրումին: Նոյն Վանկենհայմը ամիս մը ետք կը թուէր փոխած ըլլալ իր տպաւորութիւնը: Ան կը զեկուցէր, թէ հայերու տեղահանումը զինուորական նպատակներ չի հետապնդեր եւ թէ Թալէաթ ինք յայտնած է, որ կառավարութիւնը կ՛օգտագործէ համաշխարհային պատերազմը՝ ոչնչացնելու համար թուրքերու ներքին թշնամիները՝ քրիստոնեաները, նախքան արտաքին ուժերու միջամտութիւնը: Վանկենհայմ Թալէաթին դիմելով կը փորձէ միջամտել եւ միւս կողմէ ալ իրաւունք կու տայ Հայ-Գերմանական Ընկերութեան նախագահ՝ մեծ հայասէր տոքթ. Եոհաննէս Լեփսիուսին (Johannes Lepsius) Պոլիս այցելելու եւ հայերու իրավիճակը քննելու: 1915-ի Հոկտեմբերին, Լեփսիուս կը կազմակերպէ մեծ թիւով գերմանացի հոգևորականներ եւ անոնց անունով կը դիմէ Բարձր Դրան, կեցցելու համար հայերու սպանդն ու տեղահանութիւնը: Վանկենհայմի մահուընէ ետք, նոր դեսպանները եւս նման դիմումներ կ՛ընեն թուրք կառավարութեան, որ վերջապէս 1915-ի Դեկտեմբերին կը յայտարարէ, թէ Գերմանիա պէտք չէ որ Թուրքիոյ ներքին խնդիրներուն միջամտէ: Այդպէս, վերջ կը գտնէ գերմանական պաշտօնական միջամտութիւնը:

Հակառակ այս բոլորին, Լեփսիուս շարունակեց իր աշխատանքը, որ սակայն արդիւնքի չհասաւ այդ օրերուն հայերու ջարդը կեցցելու իմաստով: Լեփսիուսի կարեւոր մէկ հատորը՝ «Ձեկոյց հայերու իրավիճակի մասին Թուրքիոյ մէջ», անժխտելիօրէն արժէքաւոր փաստագրութիւն մըն է:

Վոն Վանկենհայմ

Տոքտ. Եոհաննէս Լեփսիուս

Հարցումներ

1. Թուրք կառավարութեան յղած Դաշնակիցներու հեռագիրը ի՞նչ կը պարունակէր:
2. Ի՞նչ գիտէք Արնոլտ Թոյնպիի մասին:
3. Ի՞նչ միջամտութիւն կատարեցին եւրոպական պետութիւնները:

LONDON EVENING FREE PRESS

LONDON, ONTARIO, THURSDAY, SEPTEMBER 23, 1915 — 2 PAGES — LAST

A SLAUGHTER OF ARMENIANS IS GROWING WORSE

Tales of Horror Are Laid Before United States Government At Washington

Special to The Free Press.

WASHINGTON, Sept. 23. — Official reports detailing the massacre of hundreds of thousands of Armenians — men, women and children — at the hands of the Turks are to-day in the hands of the state department.

They come from Ambassador Morgenthau and consular representatives in Turkey, but the department refuses to make them public because of possible violation of neutrality.

However, an intimation of their contents has leaked out throught the presence here of Charles R. Crane of Chicago, a close advisor of President Wilson.

Crane has been permitted to see the reports, which state flatly that all unofficial efforts to relieve the unfortunates have failed and that the entire race is certain to be wiped out if there is not speedy relief action taken.

DIED OF THIRST.

In addition to the thousands who have been murdered outright, other hundreds of thousands have been driven across the desert in ghastly files and they fall dying from thirst, famine and exposure. Fully half a million unfortunates have been exterminated by the Turks and their fanatical Kurdish allies and of the 750,000 still alive all are suffering intensily.

All of the information contained in the reports agrees along general lines, it is stated. Nothing approaching the present horrors is paralleled in the long history of Armenian massacres of the past. Morgenthau and the American consuls have protested, but have been repulsed on the ground that the methods being carried out are those of "military necessity."

SLAUGHTER OF ARMENIANS IS GROWING WORSE

Tales of Horror Are Laid Before United States Government At Washington.

Special to The Free Press.

WASHINGTON, Sept. 23.—Official reports detailing the massacre of hundreds of thousands of Armenians—men, women and children—at the hands of the Turks are to-day in the hands of the state department.

They come from Ambassador Morgenthau and consular representatives in Turkey, but the department refuses to make them public because of possible violation of neutrality.

However, an intimation of their contents has leaked out throught the presence here of Charles R. Crane of Chicago, a close advisor of President Wilson.

Crane has been permitted to see the reports, which state flatly that all unofficial efforts to relieve the unfortunates have failed and that the entire race is certain to be wiped out if there is not speedy relief action taken.

DIED OF THIRST.

In addition to the thousands who have been murdered outright, other hundreds of thousands have been driven across the desert in ghastly files and they fall dying from thirst, famine and exposure. Fully half a million unfortunates have been exterminated by the Turks and their fanatical Kurdish allies and of the 750,000 still alive all are suffering intensily.

All of the information contained in the reports agrees along general lines, it is stated. Nothing approaching the present horrors is paralleled in the long history of Armenian massacres of the past. Morgenthau and the American consuls have protested, but have been repulsed on the ground that the methods being carried out are those of military necessity.

Berlin Hears That a Conference For This Purpose Was In Session At Gernobbio, Italy

Canadian Press Dispatch.

BERLIN, Sept. 23.—(By wireless to Tuckerton.)—"Participators of the Franco-Italian economic conference at Gernobbio, Italy, are beginning to weary," says the Overseas News Agency to-day. The chief subject of discussion was a boycott of German commerce after the war, to be accomplished by providing direct lines of communication from England to Italy via Marseilles and Genoa, thus dodging any with the present system of international traffic and shutting out the German railways.

"A realization of this serious damage to Britain's country in the connecting north and south routes was one factor following the new negotiations with a view to the proposed boycott of Germany having an injurious effect upon Britain's interests."

The foregoing statement of the Franco-Italian conference at which were given in Paris on September 17 forwarded from Como, Italy, where arrangements had been held. Over Lake Como near the town of Cernobbio, it was stated in the Paris dispatches that the object of the parley was the drawing of the people of Italy into a closer understanding. It was said that Russia and Belgium were represented in a later conference.

N.Y. BANKERS DENY STORY OF FRICTION OVER ALLIED

In Statement They Declare Reported Complications Have Arisen With Anglo-French Commissioners.

NEW YORK, Sept. 23.—In disputing reports current in Wall Street to the effect that there had been friction between American financiers and members of the Anglo-French financial commission, who are in this country to establish a credit loan to Great Britain and France, the committee to-day issued an official statement saying that such was the case. Under the caption, "Misunderstandings between the commission and bankers," the statement says:

"To a question whether there had been misunderstandings between the commission and bankers, the statement is emphatically that there has been no friction. The reports that there had been such are false.

Meetings between Anglo-French commission and the committee of bankers have been held from time to time during the negotiations, and there has been cordial concealment of the views of opposing groups in connection with the proposed loan, but the reports that there had been friction are false."

ALLIED AIRMEN DESTROY GERMAN FACTORY AT BR

GERMANS MEET

TORONTO DAILY STAR

TORONTO, SATURDAY, APRIL 24, 1915.— TWENTY PAGES. Last Edition.

IANS and Detern duct Was M

FOUR GUNS THEY
NERS, INCLUDING

ARMENIANS MASSACRED BY ORDER OF THE TURKS

Police Shot Down Innocent and Helpless Victims — 23 Men Escaped.

Canadian Press Despatch.

Tiflis, Trans-Caucasia, Friday, April 23, via London, April 24. — A telegram received here from Dyadin, a town near Bayazid, in Turkish Armenia, dated April 21, relates that 23 men have arrived there from Arzish-Kaleh and Sukham, near Lake Van, in Turkish Armenia. They bring a recital of the shooting and the massacring by the police, on orders received from the Turkish authorities, of local Armenians.

These 23 men succeeded in escaping. The Turks have told the people about the clashes between Armenians and Mussulmans in Van, and particularly the massacres of Armenians.

The Armenians of Arzish-Kaleh and Sukham have been called upon to provide supplies and assistance for the great number of refugees it is expected will come from the Vilayet of Van.

MA

aved the
, OFFICIAL BRI
--OFFICE STA

LIN OFFICIAL ST
WHICH CANUCKS

EVIEWED
Reported To-day

Thick, Ye
Bon

POSITIC

German
Allie

of the Canadian Contingent

Says British Field Marshal Agreed

ARMENIANS MASSACRED BY ORDER OF THE TURKS

MEMORIAL FO

Police Shot Down Innocent and Helpless Victims — 23 Men Escaped.

The Armenians of Arzish-Kaleh

STEAMSHIP ARRIVALS

New York	Lapland	Liverpool
New York	Lapland	Liverpool

YPRES

GERMANS ARE GAS EXPERTS

OUTCLASSED

Մամուլի արձագանքը ծաղրաանկարներով

6 ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Պատերազմի սկզբնական շրջանին Ամերիկա վարեց չէզոք քաղաքականութիւն: Ան պատերազմ չյայտարարեց Թուրքիոյ դէմ՝ վախնալով, որ իր աւետարանիչներուն կատարած հարիւր տարուան գործը քանդուի: Ամերիկա իր ներկայութիւնը կը պահպաներ Թուրքիոյ մէջ, առիթ տալով իր աւետարանիչներու խումբերուն եւ Թուրքիոյ մէջ, առիթ տալով իր աւետարանիչներու խումբերուն եւ կրթական մշակներուն շարունակելու իրենց գործունէութիւնը հիւանդանոցներու եւ կրթական հաստատութիւններու մէջ: Ամերիկացի այս նուիրեալները կը փորձէին հայ գաղթականներուն օգնել, հիւանդները խնամել, սովահար որբերը ճամբաներէն հաւաքել: Անոնցմէ շատեր պատերազմէն ետք իրենց յուշերը գրեցին եւ նկարագրեցին թուրքերու ոճրագործութիւններն ու հայերու տառապանքը:

Հեների Մորկընթաու. Պոլսոյ Ամերիկեան դեսպանը հարուստ վկայութիւններ արձանագրած է հայոց ջարդերէն ու տեղահանութիւններէն: Ան եղած է առաջինը՝ աշխարհի ուշադրութիւնը հրաւիրող, կատարուած աննախընթաց ոճրագործութեան վրայ: Բազմիցս բողոքած է Թալէաթին, որ անգամ մը ըսած է իրեն. «Անօգուտ է ձեր միջամտութիւնը, մենք արդէն հայերու երեք քառորդին գործը կարգադրած ենք: Պիթլիսի, Վանի եւ Էրզրումի մէջ մարդ մնացած չէ: Թուրքերու եւ հայերու միջև ատելութիւնը ներկայիս ա՞յնքան շատ է, որ ստիպուած ենք հայերուն գործը վերջացնել: Եթէ այդպէս չընենք, հայերը իրենց վրէժը պիտի լուծեն»: Մորկընթաուի վկայութիւնները, որոնք հրատարակուեցան 1918-ին «Դեսպան Մորկընթաուի յիշատակները» (Ambassador Morgenthau's Story) խորագրին տակ, փաստեր են հայոց ցեղասպանութեան մասին:

«Սովահար հայը». Կոտորածներու եւ տեղահանութեան ամբողջ տևողութեան, ամերիկեան կառավարութիւնը եւ անհատ ամերիկացիներ Ամերիկայի մէջ հսկայ դրամական օգնութիւններ կը հաւաքէին՝ փրկելու համար «սովահար հայը»: Այսօր ամերիկացիներ, որոնք պատերազմի տարիներուն պզտիկ երեխաներ եղած են, կը պատմեն, թէ առաջին անգամ «հայ» անունը լսած են իրենց մայրերէն. երբ իրենք խաղով զբաղած՝ չէին ուզեր ճաշ ուտել, մայրը կ'ըսէր. «տե՛ս, եթէ չուտես ճաշդ, պիտի ղրկեմ սովահար հայերուն», կամ կը քաջալերէր զաւակը, որ ուտէ ըսելով՝ «չիշէ՛ սովամահ հայերը»: Ամերիկացիները կը յիշեն իրենց մանկութեան լսած այդ գաղթական, խեղճ հայը եւ կը համեմատեն այսօրուան ամերիկահայերուն հետ, որոնցմէ շատեր յառաջդիմած են՝ մեծ գործարանատէրեր, գիտնականներ, դատաւորներ, մարզական ախոյեաններ եւ մինչեւ անգամ նահանգապետ տալով Ամերիկայի:

Մերձաւոր Արևելքի Օգնութեան Միութիւնը (American Committee for Relief in the Near East), որ աւելի ուշ կոչուեցաւ

Օգնեցէ՛ք սովահար հայերուն

Ամերիկեան օգնութիւնը Խարբերդ կը հասնի (1919)

Մերձաւոր Արեւելքի Օգնութիւն (Near East Relief), կը գործէր Օսմանեան Կայսրութեան մէջ եւ կ՛օգնէր գաղթականներուն: Իսկ 1919-էն սկսեալ նոյն կազմակերպութիւնը որբահաւաքի ձեռնարկեց: Որբանոցներ հաստատուեցան Պոլիս, Ատանա, Այնթապ, Խարբերդ, Սըվազ եւ այլուր, նաեւ Կարս եւ Ալեքսանդրապոլ՝ Կովկասի մէջ:

Պետական արխիւներ. Ամերիկեան պետական արխիւներու ուսումնասիրութիւնը հետաքրքրական պատկեր մը կը պարզէ: 1915-ի առաջին ամիսներուն Պոլսոյ ամերիկեան դեսպանատուն հասած տեղեկագրերը ցոյց կու տային, թէ հաղորդակցութիւնը շրջանէ շրջան կտրուած ըլլալով, ամէն մէկ շրջանի մէջ կը կարծուէր, թէ ջարդը կամ տեղահանութիւնը միայն իրենց շրջանին մէջ տեղի կ՛ունենայ: Իսկ 1915-ի Յունիսի 5-ին Մորկընթաուին յղուած տեղեկագրի մը մէջ, Հալէպի հիւպատոս (consul) Ճեսի Ճաքսըն կ՛ըսէ, թէ հայերու տեղահանութիւնը «խնամքով պատրաստուած ծրագիր մըն է՝ հայկական ցեղը բնաջնջելու»: Այդ օրերուն, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան մարմիններն ալ Պուլկարիայէն շարունակաբար տեղեկագրեր կը ղրկէին Պոլիս, Մորկընթաուին: 1915-ի Յունիս 9-ի տեղեկագիրը կ՛ըսէր. «Հայաստանի հայ ժողովուրդի վերջին աղաղակներն են ասոնք, որ ձեզի կը հասնին»:

Հայկական ջարդերու մասին Թուրքիոյ ամերիկեան դեսպանատան հասած կամ հոնկէ Ամերիկա ղրկուած շատ մը տեղեկագրեր և անհատ ականատեսներու (աւետարանիչներ, բժիշկներ, բուժքոյրեր, ուսուցիչներ) վկայութիւններ այժմ մաս կը կազմեն Ամերիկայի Արտաքին Գործերու Նախարարութեան, Քոնկրէսի Գրադարանին, զանազան համալսարաններու եւ Ուաշինկթընի Ազգային Արխիւներուն:

Որբերու խումբ մը ամերիկեան որբանոցին դրան առջեւ

Վերապրած որբեր ամերիկեան որբանոցի պատին տակ

Հարցումներ

1. Պատերազմի սկզբնական շրջանին Ամերիկա ինչո՞ւ պատերազմ չյայտարարեց Թուրքիոյ դէմ:
2. Դեսպան Մորկընթաու ի՞նչ դեր խաղաց Հայոց Ցեղասպանութեան օրերուն:
3. 1915-ին առաջին ամիսներուն Պոլսոյ ամերիկեան դեսպանատուն հասած տեղեկագրերը ի՞նչ ցոյց կու տային:

Յաջորդ Դասանիւթին Սկսելէ Առաջ

1. Նոր բառերը գործածենք

Ձատ թուղթի մը վրայ 1-6 թիւեր գրեցէ՛ք: Ամէն մէկ թիւին առջեւ գրեցէ՛ք բառ մը այս դասանիւթին մէջ սորված նոր բառերէն, որ կը համապատասխանէ հետեւեալ բացատրութիւններուն:

1. յատուկ նպատակով կատարած գործ կամ ցուցաբերած վերաբերում:
2. ամէն տեղ տարածուող (տարափոխիկ կամ վարակիչ հիւանդութիւններ, որոնք կը տարածուին):
3. խորհրդակցութեան որոշակի ձեւակերպուած արդիւնք, որ մեծամասնութեան կարծիքը կը համադրէ:
4. գրաւոր հաղորդակցութեան կամ հրատարակութեան վրայ հսկողութիւն:
5. մարդոց բազմութիւն, ամբոխ, որ կազմակերպուած չէ:
6. միսիոնար, աւետարանի խօսքը տարածող:

2. Վերլուծումի եւ դատողութեան փորձ մը ընենք

ա. Գաղափարները կիրարկենք.

ՄԱԿի Ուխտը ցեղասպանութեան մասին հինգ արարքներ կը նշէ, որոնցմէ որեւէ մէկուն նպատակադրուած գործադրութեան պարագային, արարքը կրնայ ցեղասպանութիւն կոչուիլ: 1915-ի դէպքերը այս կէտերէն ո՞ր մէկով կը բացատրուին:

բ. Ժամանակագրական կարգը ճշդենք.

Ձատ թուղթի մը վրայ ստորեւ գրուած նախադասութիւնները իրենց նկարագրած երեւոյթներու ժամանակագրական կարգով գրեցէ՛ք:

1. Հայ կամաւորական գունդերը Վան հասան՝ զայն պաշարումէ ազատելու:
2. Իթթիհատական կառավարութիւնը Ճիհատ (Սուրբ Պատերազմ) յայտարարեց:
3. Կառավարութիւնը առաջարկ մը ըրաւ Հ.Յ.Դ. ընդհանուր ժողովին Էրզրումի մէջ:
4. Պոլսոյ մէջ կազմուեցաւ հայերու տեղահանութեան յանձնախումբը:
5. Շուրջ 600 հայ մտաւորականներ ձերբակալուեցան Պոլսոյ մէջ:
6. Կեանքի կոչուեցաւ Թաշքիլաթը Մահսուսէն (Յատուկ Կազմակերպութիւն):
7. Ռուս զօրքը Վանէն նահանջել սկսաւ:

ԲԱԺԻՆ 4

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿՌԻՒՆԵՐ

Դասանիւթը ի՞նչ կը պարունակէ

Հայ ժողովուրդի ցեղասպանութիւնը գործադրուեցաւ կէտ առ կէտ, նախապէս գծուած ծրագրով: Ստեղծուած պայմաններուն մէջ դիմադրելը դիւրին չէր: Սակայն որոշ վայրերու մէջ, հայերը դիմադրեցին, մանաւանդ երբ տեղւոյն վրայ դեռ մնացած էին զէնք եւ կռուող երիտասարդներ:

Ինքնապաշտպանութեան այս արարքները, որոնց մասին պիտի սորվինք այս դասանիւթով, ի հարկէ չկրցան փրկել հայ ժողովուրդը: Այս արարքները մեր պատմութեան մէջ մնացին միայն իբրեւ բողոքի եւ ընդվզումի յանդուգն արտայայտութիւններ, հայ ժողովուրդին դէմ տեղի ունեցող անարդարութեան դէմ:

Բառացանկ

Այս դասին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այդ բառերը տեղւոյն յարմար իմաստով շարուած են ստորեւ: Ուշադրութիւն ըրէ՛ք եւ լա՛ւ սերտեցէք զանոնք:

յանդուգն – անվախ եւ համարձակ
ողջակէզ ընել – ողջ-ողջ այրել
ռազմագիտական – պատերազմական գիտութեան վերաբերող *(strategic)*
կացինահարել – կացինի հարուածներով սպաննել
վերապատուելի – բարձր տիտղոս մը, որ հայ աւետարանական եկեղեցւոյ հովիւներուն եւ վարիչներուն կը տրուի *(reverend)*

քարտէս թիւ 8

Քարտէսը ցոյց կու տայ գլխաւոր այն վայրերը, ուր տեղի ունեցան ինքնապաշտպանական կռիւներ: Կրնա՞ք պատկերացնել Կայսրութեան ընդարձակութիւնը, տեղահանութիւններու եւ կոտորածներու համատարած ծիրը եւ ապա տեղադրել այս վայրերն իմաստասիրութեան մէջ:

1 ՈՐՈՇ ՎԱՅՐԵՐՈՒ ՄԷՋ ՀԱՅԵՐ ԿՐՑԱՆ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԻՄԵԼ ԵՒ ՓՐԿՈՒԻԼ

Այսօր, երբ կը սորվինք 1915-ի աճաւոր ջարդերուն ու տեղահանութեան մասին, միտք մը կու գայ ընդել մեզ: Կը մտածենք, թէ ինչո՞ւ հայերը ճնազանդեցան թուրքերուն եւ ջարդուեցան: Ինչո՞ւ չպաշտպանուեցան: Կրնային գէթ զէնք առնել եւ կռուելով մեռնիլ: Չէ՞ որ այդպէս աւելի պատուաւոր կ'ըլլար: Տեղին են այս մտածումները: Բայց փորձե՛ք հասկնալ իրավիճակը եւ ապա դատեցէք մեր ուզած ձեւով:

Քայքայում. 1914-ի աշունէն սկսած, զօրահաւաքի, պատերազմական պատրաստութիւններու եւ ընդհանուր զինաթափումի հանգրուաններով կառավարութիւնը կրցեր էր հայութիւնը քայքայել, զրկել ղեկավարութենէ եւ երիտասարդ, ընդդիմադիր տարրերէ: Տեղահանութեան հանգրուանին, եթէ հայերը ընդդիմանային, կը պատժուէին տեղւոյն վրայ կոտորուելով: Եթէ եկեղեցւոյ մը մէջ, Աստուծոյ տան մէջ, ապաստանած ըլլային, թուրքերը ամբողջ եկեղեցին կրակի կու տային՝ հայերը ներսը *ողջակէզ* ընելով:

Դիմադրութեան ոգին թուլցած էր նաեւ ողջ մնացած ղեկավարներուն մօտ. կարգ մը յեղափոխական ղեկավարներ կը վախնային ժողովուրդի ճակատագրին հետ խաղալէ եւ այդ վտանգաւոր օրերուն յեղափոխական քայլերու դիմելէ: Կղերականները ընդհանրապէս եւ պահպանողական ղեկավարները կը հաւատային, թէ պէտք է հնազանդիլ՝ կառավարութիւնը չգրգռելու համար: Ասոնք անցեալի կոտորածներն ալ յեղափոխականներու գործունէութեան կը վերագրէին:

Որոշ վայրերու մէջ, այնուամենայնիւ, հայերը կրցան դիմադրել: Ծանօթանա՛նք քանի մը օրինակներու:

Դիմադրութեան ոգին հայ մարդուն մէջ

Հարցումներ

1. Ի՞նչ միջոցներ ձեռք առնուեցան քայքայելու համար հայոց դիմադրական ուժը:

2. Գլխաւորաբար ի՞նչ երկու ընթացքներ որդեգրեցին հայերը ջարդերու եւ տեղահանութիւններու նկատմամբ:

2 ՋԷՅԹՈՒՆՑԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐ ԿԸ ԴԻՄԱԴՐԵՆ

Իթթիհատականներու կառավարութիւնը առաջին հերթին ջարդի ու տեղահանութեան իր քաղաքականութիւնը փորձեց գործադրել Զէյթունի մէջ: Զէյթունի քաջարի ժողովուրդը զինուած դիմադրութիւններով կրցած էր մինչ այդ հետու մնալ ջարդերէն եւ պահել կիսանկախ վիճակ մը: 1914-ի Օգոստոսին արդէն, զօրահաւաքի պատրուակով, կառավարութիւնը սկսաւ խստութիւններ գործադրել: Կիլիկիոյ Սահակ Կաթողիկոսը համոզեց զէյթունցիները՝ հպատակիլ կառավարութեան հրահանգներուն: Նոյնը պատահած էր նաեւ, երբ 1914-ի Դեկտեմբերին զէնքերը յանձնելու հրաման եկած էր:

Այնուամենայնիւ, բռնութիւնները կը սաստկանային: Ոստիկանները սանձարձակ՝ հայ աղջիկները կ'անպատուէին, ուզած տունը կը թալանէին: Հայ բնակչութիւնը ոստիկաններու ոտնձգութիւններէն պաշտպանելու համար, 25 հայ երիտասարդներ զէնքով յարձակումի ելան: Արիւնալի բախում մը տեղի ունեցաւ: Կառավարութիւնը 5000-նոց զօրք մը Հալէպէն ղրկելով պաշարեց Զէյթունը: Կառավարութիւնը կը պահանջէր յանձնել այդ 25 երիտասարդները եւ կը հրահանգէր բնակչութեան պարպել շրջանը: Տեղահանութիւնը սկսաւ 1915-ի Ապրիլ 8-ին: Զէյթունի ամբողջ հայութիւնը, երկու կարաւաններով դէպի անապատները շարժեցաւ, իսկ Պալքաններէն փախած թուրքերը արդէն կը սպասէին անոնց բնակարանները գրաւելու:

Զէյթուն քաղաքի համայնապատկեր

Հարցումներ

1. Զէյթունի երիտասարդները ինչո՞ւ յարձակումի ելան:

2. Թուրք կառավարութիւնը ինչպէ՞ս ճզմեց Զէյթունի դիմադրութիւնը:

3 ՎԱՆԻ ՄԷՋ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ ԿԸ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԻ

Վանի ինքնապաշտպանութեան ղեկավար Արամ Մանուկեան

1915-ի առաջին ամիսներուն սաստկացած հալածանքները կը նեղէին Վասպուրականի հայութիւնը, որ խումբ առ խումբ կու գար Վան քաղաքին մէջ ապաստան գտնելու: Շրջանի Հ.Յ.Դաշնակցութեան ղեկավարները՝ Արամ Մանուկեան, Իշխան եւ Ա. Վռամեան (որ Վանէն ներկայացուցիչ ընտրուած էր օսմանեան խորհրդարանին) կապի մէջ էին կառավարութեան հետ: Վասպուրականի ևահանգապետ Թահսին փաշան բարեացակամ վերաբերում ցոյց կու տար հայերուն նկատմամբ: Ուրեմն, յոյս կար, որ Վանի հայութիւնը պիտի յաջողէր պատերազմի դժուարին օրերը համեմատաբար խաղաղ անցընել:

1915-ի Մարտին, սակայն, Թահսին փաշա ետ կանչուեցաւ եւ Վասպուրականի նոր ևահանգապետ նշանակուեցաւ Ճեւտէթ, որ Էնվերի քեռայրն էր: Ճեւտէթ կը պահանջէր թուրք բանակին համար անմիջապէս կառավարութեան յանձնել դրամ, հագուստ, ուտելիք եւ 4000 զինուոր իրենց զէնքերով: Ան կը սպառնար, որ եթէ հրամանը չկատարուի, պիտի կոտորէ Վանի ամբողջ հայութիւնը: Ապրիլի սկիզբին, Ճեւտէթ սպաննել կու տայ Իշխանը եւ կը ձերբակալէ Վռամեանը: Արամ Մանուկեան կը յաջողի ձերբակալութենէ ազատիլ եւ ձեռք առնել ժողովուրդին ղեկավարութիւնը:

Թուրքերը պաշարած էին Վանի հայկական թաղերը: Կոտորածը անխուսափելի էր: Արամ Մանուկեան խորհրդակցութեան կը հրաւիրէ երեք կուսակցութիւններու ղեկավարները: Կ'որոշուի ինքնապաշտպանութեան դիմել: Կը կազմուի Զինուորական Մարմին, որուն մաս կը կազմեն Կայծակ Առաքել (դաշնակցական), Պուլկարացի Գրիգոր (դաշնակցական), և Արմենակ Եկարեան (նախկին արմենական և ապա ռամկավար): Ապրիլ 20-ին թուրքերը գերի կը վերցնեն Վան մտնել փորձող խումբ մը հայ կիներ և կրակի տակ կ'առնեն անոնց օգնութեան եկող հայերը: Հրացանաձգութիւնը կը սկսի հայկական թաղերու վրայ և հայերը ինքնապաշտպանութեան կը դիմեն:

Կոիւը կը տևէ ամբողջ ամիս մը: Արամ Մանուկեան կը դառնայ ինքնապաշտպանութեան ոգին եւ ղեկավարը: Մայիս 19-ին Վան կը մտնէ առաջին հայ կամաւորական խումբը՝ Դաշնակցական Խեչոյի ղեկավարութեամբ: Նոյն օրը կը հասնի նաեւ երկրորդ կամաւորական խումբը՝ Դրոյի գլխաւորութեամբ: Յաջորդ առտու վերջապէս Վան կը մտնէ ռուսական զօրաբաժինը: Թուրքերը փախուստի կը դիմեն, ճամբուն վրայ կոտորելով շրջակայ գիւղերու հայ բնակիչները: Վանը կ'ազատագրուի: Ռուս հրամանատարին հաւանութեամբ, ևահանգապետ կը կարգուի Արամ Մանուկեան, որ կը սկսի հիմը դնել ինքնավար Վասպուրականի հայկական վարչական կառոյցին:

Վանի ամերիկեան հիւանդանոցին մէջ աշխատող ամերիկացիներու վկայութիւններուն վրայ հիմնուած, դեսպան Մորկընթաու կը գրէ, թէ Վանի դէպքերը ինքնապաշտպանութիւն էին եւ ոչ «ըմբոստութիւն», «յեղափոխութիւն», կամ «դաւադրութիւն»: Սակայն կ'ըսէ, թէ ամէն անգամ, երբ ինք Թալէաթի կը դիմէր ի նպաստ հայերուն, Թալէաթ այդ «յեղափոխութիւն»ն ու «դաւադրութիւն»ը կը յիշեցնէր անոր:

Վանի ազատութիւնը 70 օր կը տեւէ միայն: Ռուս բանակը *«ռազմագիտական»* հաշիւներով ևահանջի հրաման կը ստանայ: Եւ Վանի շրջաններէն 200,000 հայութիւն, թուրքի կոտորածներէն խուսափելու համար, կը ևահանջէ ռուսերուն հետ:

Հայ կամաւորական գունդը Վան կը մտնէ

Վանի հերոսամարտի յուշարձանը Աշտարակ, Հայաստան (քանդակագործ՝ Ճիմ Թորոսեան)

Հարցումներ

1. Ճեւտէթ ի՞նչ ճնշումներ կը բանեցնէր Վասպուրականի հայութեան վրայ:

2. Թալէաթ ինչպէ՞ս մեկնաբանեց Վանի ինքնապաշտպանութիւնը:

4 ՀԱՅ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ Կ՛ՈՐՈՇԷ ՏԱՐՕՆԻ ԵՒ ՍԱՍՈՒՆԻ ՄԷՋ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԻՄԵԼ

Ռուբէն՝ դաշնակցական գործիչ Մուշի մէջ

Կոմս (Վահան Փափազեան)՝ դաշնակցական գործիչ Մուշի մէջ

Հին անունով Տարօնի Աշխարհ կոչուող շրջանը, որ Պիթլիսի նահանգը կը ներկայացնէր, իր մէջ կ՛առնէր Մուշը, Սասունը, Բաղէշը եւ Սղերդը: Այս շրջանին և մանաւանդ Մշոյ Դաշտին մէջ կեդրոնացած էր հայ յեղափոխական գործունէութեան կարեւոր մէկ մասը: Դաշնակցական գործիչներու՝ Ռուբէնի, Կոմսի (Վահան Փափազեան) եւ Կորիւնի ներկայութիւնն էր Մուշի մէջ եւ անոնց ճնշումը թուրք կառավարութեան վրայ, որ արգիլեց զօրահաւաքի պատրուակով շրջանի թալանն ու կոտորածը: Ի հարկէ, Սասունի պարագային կառավարութիւնն ալ աւելի զգոյշ էր, որովհետեւ Սասունցիները, որ արդէն ինքնապաշտպանութեան կը պատրաստուէին, կրնային ընդհանուր ապստամբութեան դիմել:

Կացութիւնը նոյնը չէր Տարօնի միւս շրջաններուն մէջ, ուր 1915-ի Փետրուարէն արդէն սկսած էր տեղահանութիւնը: Այս պայմաններուն տակ ղեկավարութիւնը ուրոշեց Տարօնի և Սասունի մէջ ինքնապաշտպանութեան անցնիլ: Ընդհարումները տեւեցին 1915-ի Մարտէն Օգոստոս. իսկ շրջանի քիւրտեր և կառավարութեան ղրկած չեթէներ անդադար յարձակումներով կը թալանէին ու կը կոտորէին: Հայ ղեկավարները գիտէին արդէն, թէ կառավարութիւնը ծրագրած է ջարդով ու տեղահանութեամբ շրջանը հայերէ պարպել, բայց դիմադրութիւններ կազմակերպելով անոնք կը փորձէին ժամանակ շահիլ, յոյս ունենալով որ ռուսական զօրքերը պիտի հասնին: Յոյսերը զուր էին. ռուս զօրքերը դէպի Մուշ առաջանալ սկսան այն ժամանակ միայն, երբ կոտորածները աւարտած էին: Թալանով ու կոտորածներով շրջանը տկարացնելէ ետք, թուրքերը Մշոյ Դաշտը եւ յետոյ Մուշ քաղաքը մաքրեցին հայերէ եւ սկսան դէպի Սասուն ուղղուիլ:

Կոտորածներէն ազատած հայերը եւ Մուշի վերջին դիմադրական կուիւներուն ողջ մնացած մարտիկները Սասուն կը բարձրանան: Կուռողներ եւ ժողովուրդ Անտոքի բերդը կը քաշուին, սակայն դիմադրութիւնը երկար չի տեւեր: Այլևս ո՛չ ուտելիք մնացած էր, ո՛չ ալ՝ զինամթերք: Օգոստոս 5-ին թուրք բանակը կը գրաւէ Անտոքը եւ կը կոտորէ հոն ապաստանողները:

Ինքնապաշտպանութեան այս կուիւներու պատմութեան մէջ, զոր գրի առած են Ռուբէն, Կոմս եւ ուրիշներ, կը յիշուին անուններ քաջ մարտիկներու՝ Սասունցի Մուշեղ, Աիրոնքի Աննա Մայրիկ, Մճօ, Հաճի Յակոբ Կոտոյեան, Տիգրան Մկրտիչեան, Փեթարայ Մանուկ եւ շատ ուրիշներ:

Մուշ քաղաքի համայնապատկեր

Հայու բնակարան մը Մուշի մէջ

Հարցումներ

1. Կառավարութիւնը ինչո՞ւ զգուշաւոր քաղաքականութիւն կը վարէր սասունցիներուն նկատմամբ:

2. Որո՞նք էին Տարօնի եւ Սասունի ինքնապաշտպանութեան կուիւներուն հերոսները:

5 ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀԻՍԱՐԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՂԵՐԱԿԱՆ ՎԱԽՃԱՆ Կ՛ՈՒՆԵՆԱՅ

Շապին Գարահիսարի հայութիւնը ընդառաջած էր կառավարութեան զօրակոչին եւ 400 զինուոր տուած: Բայց այդ զինուորները բանակին մէջ բրտութիւններու ենթարկուելով, հասկցած էին, թէ ի՞նչ նպատակ կը հետապնդէ կառավարութիւնը: Անոնք փախած ու Շապին Գարահիսար հասած էին այն ատեն, երբ հոն ալ արդէն զանգուածային ձերբակալութիւններ կը կատարուէին:

1915-ի Մայիսին ձերբակալուեցան քաղաքին երեւելիները եւ ժողովուրդին աչքերուն առջեւ *կացինահարուեցան* կամ հրացանազարկ եղան: Այս դէպքերը, ինչպէս նաեւ շրջանի գիւղերու թալանի, կողոպուտի ու կոտորածի լուրերը սարսափի մատնած էին ժողովուրդը, որ սակայն չէր ուզեր տեղի տալ: Այսպէս, Յունիս 2-ին, ղեկավարները որոշեցին ժողովուրդին հետ Գարահիսարի բերդը բարձրանալ եւ պաշտպանուիլ՝ յոյս ունենալով, որ ռուսական զօրքը պիտի հասնի եւ զօրքին հետ՝ Շապին Գարահիսարի զաւակ Անդրանիկը: Կռիւը վարելու գործը յանձնուեցաւ Ղուկաս Տէօվլէթեանին եւ իր օգնականներուն: Բերդին մէջ ապաստանած էին 5000-է աւելի հայեր, որոնցմէ միայն 150-ը կռուողներ: Հսկայ աշխատանք էր ո՛չ միայն անոնց պաշտպանութիւնը, այլ եւ պարէն, ջուր եւ այլ պէտքեր հոգալը, բայց բարձր էր տրամադրութիւնը: Անդադար յարձակումներէն եւ բերդին մէջ կեանքի դժուարութիւններէն տկարացած մարտիկները կրցան քաջութեամբ ետ մղել նաեւ թուրքերուն վերջին մեծ յարձակումը՝ Յունիսի 20-ին՝ 5-6000-նոց կանոնաւոր զօրքի մասնակցութեամբ:

Այն ինչ որ չկրցաւ ընել թուրքը՝ ըրաւ սովը բերդին մէջ: Կացութիւնը անտանելի էր: Երեւակայեցէ՛ք, դուրսի աշխարհէն ամբողջովին կտրուած, թուրք բանակին կողմէ շրջապատուած,

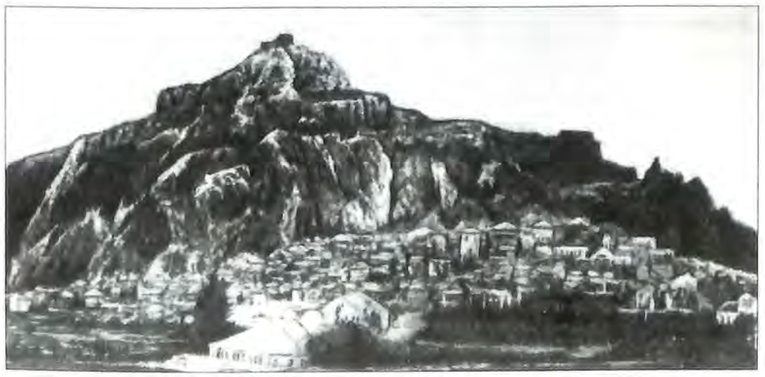

Շապին Գարահիսարի հայոց թաղը եւ բերդը

բերդի մը մէջ ինչպէ՞ս կրնային ապրիլ 5000 հոգի 26 օր: Պիտի վերջանար ուտելիքը. ջուրը պիտի չբաւէր. հիւանդներուն դեղ եւ բուժում պիտի չհասնէր. աղտոտութիւնը հիւանդութիւններ պիտի տարածէր: Շարունակել անկարելի էր: Որոշուեցաւ կիներն ու երեխաները բերդին մէջ ձգել եւ կռուելով վար իջնել «կռուելով ապրելու եւ ապրելով կռուելու համար»: Յունիս 28-ին բերդին վրայ բարձրացաւ անձնատուութեան դրօշակը: Եւ թուրքը յաղթական վեր ելաւ բերդին մէջ մնացած ծերերը, հիւանդները, անկարները, կիները եւ երեխաները կոտորելու:

Շապին Գարահիսարի ժողովուրդը ինքնապաշտպանութեան դիմեց ու պարտուեցաւ, բայց ինչպէս ամերիկահայ յայտնի գրող՝ Արամ Հայկազ կ՛ըսէ, «Մեր պատմութեան մէջ պարտութեանց փառքեր շատ կան: Հատ մըն ալ Գարահիսարինը»:

Հարցումներ

1. Շապին Գարահիսարի ժողովուրդը ինչո՞ւ չկրցաւ երկար դիմադրել բերդին մէջ:

2. Արամ Հայկազ ի՞նչ ըսած է Շապին Գարահիսարի ինքնապաշտպանութեան մասին

6 ՄՈՒՍԱ ԼԵՌՅԻՆԵՐՈՒ ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ԿԸ ՏԱՆԻ

Մուսա Լեռան փէշերուն գտնուող Սուէտիոյ շրջանի 6 հայաբնակ գիւղերուն մէջ արդէն կանուխէն կազմակերպուած էր Դաշնակցութիւնը: Յեղափոխական գործիչները աշխատանք կը տանէին ժողովուրդը զինելու եւ զանոնք ինքնապաշտպանութեան վարժեցնելու, սակայն թուրք բանակի ուժով պարտադրուած տեղահանութեան հրամանին դէմ ըմբոստանալու՝ շրջանը դեռ պատրաստ չէր: Տեղահանութեան հրահանգը, որ տրուեցաւ Յուլիսի վերջերուն, սարսափով ընդունուեցաւ: Արդէն զանազան կողմերէ հասած էին ահաւոր լուրերը աքսորի ու կոտորածներու:

Վերապատուելի Անդրէասեան, որ տեսած էր Զէյթունի տարագրութիւնը եւ գործադրուած վայրագ միջոցները, կը բացատրէ Սուէտիոյ ղեկավարներուն, թէ ինչ նպատակ ունի կառավարութիւնը եւ թէ տարագրութիւնը հաւասար է կոտորածի: Սուէտիոյ բնակիչներուն մէկ մասը, այնուամենայնիւ, հաւատալով թուրքերու խոստումներուն՝ թէ տեղահանութիւնը ժամանակաւոր է, աքսորի ճամբան կը բռնէ: Մնացեալը, շուրջ 4200 հոգի, 1915-ի Յուլիս 31-ին, Մուսա Լեռ կը բարձրանայ եւ քաջաբար կը կռուի աւելի քան քառասուն օր՝ անդադար ետ մղելով թուրքերու յարձակումները:

Մուսա Լեռան ինքնապաշտպանութիւնը կը ղեկավարէր Մովսէս Տէր Գալուստեան, հետագային Լիբանանի երեսփոխան, նաեւ Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի անդամ: Կազմակերպուած էր նաեւ պատանիներու խումբ մը, որ հրահանգները դիրքէ դիրք փոխանցելու վտանգաւոր պարտականութիւնը կը կատարէր: 12-16 տարեկան այս քաջ տղաները, սարի այծեամներու պէս կը մագլցէին լեռները՝ լուրեր հասցնելու: Զայնափիւռ (ռատիօ) չկար այդ օրերուն եւ ոչ ալ հեռախօս: Տղաները թուրք բանակին գնդակներուն տակ իրենց կեանքը վտանգելով այդ դերը կը կատարէին: Եւ վերջապէս, հերոսական պաշտպանութիւնը իր արդիւնքին հասաւ: 1915-ի Սեպտեմբեր 10-ին, Միջերկրական Ծովէն անցնող ֆրանսական պատերազմական նաւ մը լեռը ապաստանած հայերը առաւ եւ Եգիպտոս՝ դէպի ազատութիւն փոխադրեց:

Աւստրիացի գրող Ֆրանց Վերֆէլ, հայերու այս հերոսական պայքարէն ներշնչուած, գրած է «Մուսա Լեռան քառասուն օրերը» յայտնի վէպը, որ այսօր մաս կը կազմէ հայոց ցեղասպանութեան գրականութեան:

Հարցումներ

1. Ինչո՞ւ հնարաւոր եղաւ ինքնապաշտպանութեան դիմել այս շրջանին մէջ:

2. Մուսա Լեռան ինքնապաշտպանութիւնը ինչո՞ւ փրկեց ժողովուրդը:

THE OTTAWA EVENING JOURNAL
Wednesday, September 22, 1915

WEDNESDAY, SEPTEMBER 22, 1915.

TEST LOCAL AND TELEGRAPH NEWS

D'TORN OF CREED ADOPTED BY SYNOD

Mr. Anderson, of Ottawa, Takes Strong Grounds as to Proposed Changes Therein.

By Canadian Press.

Y SAYS BRITAIN WILL MAINTAIN THE CHINA "OPEN DOOR"

Special Cable to The Journal.

F ENGINEER'S FIGURES E LOCAL IMPROVEMENT WORK DONE THIS SUMMER

LYMOUTH AVE. OPENING.

ARMENIAN BAND RESCUED FROM A MOUNTAIN HOLD BY FRENCH SHIP

Three Thousand Had Held Out Against Turkish Pursuers For Over Month and Half. When They Were Rescued.

By Canadian Press.

IN PARIS STYLE.

The More you Know About Eyeglasses

The more you will appreciate our service—the more you will be convinced of the thoroughness of our methods.

ARMENIAN BAND RESCUED FROM A MOUNTAIN HOLD BY FRENCH SHIP

Three Thousand Had Held Out Against Turkish Pursuers For Over Month and Half. When They Were Rescued.

By Canadian Press.

Paris, Sept. 22. — The rescue by French warships of a large band of Armenians from pursuing Turks is recounted in a statement issued last night by the ministry of marine.

"Pursued by Turks," says the statement, "five thousand Armenians, three thousand of whom were women, children and old men, took refuge in the Djebel Moussa Mountains at the end of July. They succeeded in keeping their assailants at bay until the beginning of September.

"Ammunition and provisions then gave out and they would inevitably have succumbed had they not succeeded in getting word of their grave situation to a French cruiser. Immediately cruisers of the French blockading squadron off the Syrian coast went to their help and took all of them to Port Said, where they were installed in a provisional camp."

MANITOBA FREE PRESS - Sept. 23, 1915
THE GLOBE - Sept. 23, 1915

Գանատայի մամուլը կ'անդրադառնայ մուսալեռցիներու ինքնապաշտպանութեան

7 ՈՒՐՖԱՅԻ ՔԱՋԵՐԸ ԹՈՒՐՔ ԲԱՆԱԿԻՆ ԴԷՄ ԿԸ ԾԱՌԱՆԱՆ

Ուրֆա քաղաքը. նկարը հրատարակուած է ամերիկեան "National Geographic" ամսագրին մէջ (Յուլիս, 1918) «Թուրքին կրունկին տակ» խորագիրը կրող յօդուածով մը

1915-ի Ապրիլէն արդէն Ուրֆայի (նախկին Եդեսիա) հայութեան կը հասնէին կայսրութեան մէջ տարածուած ձերբակալութիւններու, սպանութիւններու եւ տեղահանութիւններու լուրերը: Առաջին գաղթականները եւս կը հասնին Զէյթունէն, որոնք սոսկալի պատմութիւններ կը պատմէին: Հետագային, Ուրֆա կը դառնայ զանազան կողմերէ տեղահանուած հայերու կայան: Իրավիճակը տեսնելով եւ ապագայ վտանգը նախատեսելով, Ուրֆայի երիտասարդ ղեկավարութիւնը կը սկսի ինքնապաշտպանութեան պատրաստութիւններուն: Ընդհանուր ղեկավարութիւնը ստանձնած էր Մկրտիչ Եօթնեղբայրեանը (դաշնակցական գործիչ):

Յունիսի 8-ին կը սկսին ձերբակալութիւնները: Հայ բանտարկեալները քանի մը օր Ուրֆայի մէջ պահելէ ետք, զանոնք դէպի Բագգա կամ Տիգրանակերտ (Տիարպեքիր) կը ղրկեն, բայց տեղ չհասած կը կոտորեն բոլորն ալ: Օգոստոսի սկիզբներուն թուրք զինուորներ եւ չեթէներ կը յարձակին զինաթափուած 1500 հայ զինուորներու վրայ և կը կոտորեն բոլորը: Ուրիշ ճամբայ չէր մնացած բացի ինքնապաշտպանութեան դիմելէ եւ պատուով մեռնելէ:

Ուրֆայի ինքնապաշտպանութեան ղեկավար Մկրտիչ Եօթնեղբայրեան

Ուրֆայի հերոսամարտը կը սկսի Սեպտեմբեր 29-ին՝ քաղաքի զոյգ եկեղեցիներու զանգերու ղօղանջներով: Հայ կտրիճները առաջին հերթին կը գրաւեն քաղաքին պահականոցը եւ մեծ թիւով զէնքերու տիրանալով դիրք կը բռնեն հայկական թաղերուն մէջ: Մեծ քաջութեան եւ զոհաբերութեան գնով կարելի կ'ըլլայ քաղաքը պաշտպանել յարձակող թուրք բանակի թնդանօթներէն: Ուրֆայի ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն կը մասնակցին նաեւ կիներ՝ ղեկավարութեամբ Մարիամ Չիլինկիրեանի: Կռիւը կը տեւէ մինչեւ Հոկտեմբեր 20: Մինչ այդ անդադար նոր ուժեր կը հասնէին թուրք բանակին, իսկ հայերու դիմադրութեան ուժը հետզհետէ կը պակսէր: Հոկտեմբեր 20-23-ի միջեւ, մէկ առ մէկ կ'իյնան հայկական դիրքերը: Կռուի մէջ իր բոլոր գնդակները արձակելէ ետք, վերջինով ինքնասպան կ'ըլլայ հերոսամարտի հրամանատարն ու մղիչ ոգին՝ Մկրտիչ Եօթնեղբայրեանը: Անոր մահը մեծ ուրախութիւն կը պատճառէ թուրքերուն, որոնք աւելի յանդուգն կ'առաջանան եւ կը տիրանան բոլոր հայկական թաղերուն: Կ'ըսեն, թէ Ուրֆայի թրքական զօրքի հրամանատար՝ Ֆախրի փաշան ըսած է. «Ի՞նչ կ'ըլլար մեր վիճակը, եթէ այս ծանր օրերուն մի քանի Ուրֆաներ մեր դէմ այսպէս ծառանային»:

Ուրֆայի ինքնապաշտպանութեան նկարագրութիւնը տուած է նաեւ դանիացի միսիոնարուհի Քարէն Եփփէն, որուն կատարած բարեգործութիւններու յիշատակին՝ Հալէպի մէջ հիմնուեցաւ Քարէն Եփփէ ճեմարանը:

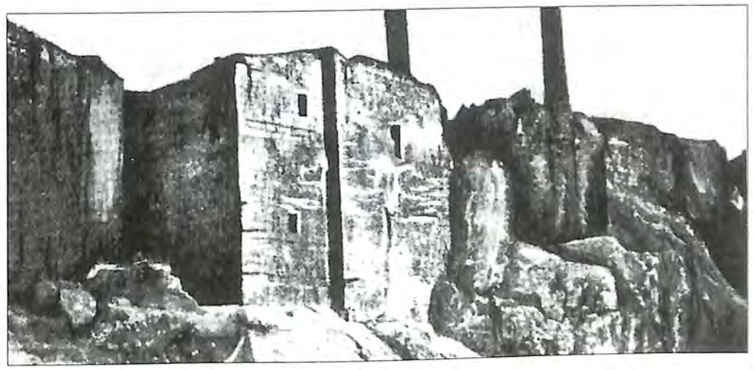

Ուրֆայի բերդը

Հարցումներ

1. Ուրֆա քաղաքը ի՞նչ դարձած էր տեղահանութիւններու ընթացքին:

2. Մկրտիչ Եօթնեղբայրեանի մահը ի՞նչ ազդեցութիւն գործեց ինքնապաշտպանութեան դիրքերուն մէջ

8 ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿՈՒԻՆԵՐՈՒ ԱՐԴԻՒՆՔԸ ԴԱՏԵ՛ՆՔ

Մտածե՛ք Զէյթունի, Վանի, Տարօն Աշխարհի, Շապին Գարահիսարի, Մուսա Լերան եւ Ուրֆայի մէջ տարուած ինքնապաշտպանութեան կուիներու մասին: Արդեօ՞ք տուեալ պայմաններուն մէջ կարելի պիտի ըլլար աւելին ընել, եթէ դուրսէն օգնութիւն գալու ըլլար, եթէ հնարաւոր ըլլար զէնք եւ պարէն հասցնել կռուողներուն, եթէ լուրերը դուրս ելլէին եւ թուրք կառավարութեան վրայ ճնշում դրուէր պաշարումն ու ջարդը դադրեցնելու: Այս ազդակները պիտի կարենայի՞ն արդեօք դրութիւնը փոխել: Կայ նաեւ ուրիշ հարց մը. եթէ հայերը բոլորովին զէնք չբարձրացնէին, դրութիւնը պիտի փոխուէ՞ր:

Որքան աւելի խորանանք հայոց ցեղասպանութեան պատմութեան մէջ, ճանչնանք իթթիհատական ղեկավարներու նպատակները եւ գործելակերպը, ցեղասպանութեան անխուսափելի ըլլալը աւելի յստակ կը դառնայ մեզի համար: Հայութիւնը պզտիկ կղզի մըն էր թուրք հսկայ ուժի ծովուն մէջ բռնուած եւ համաշխարհային այդ օրերու պատերազմական կացութեան բերումով՝ ամբողջ աշխարհէն անջատուած: Հայութիւնը, միայն իր ուժերով, փրկութեան ճամբայ պիտի չունենար: Ինքնապաշտպանութեան կուիները շատ քիչ օգտակարութիւն ունեցան հայերը կոտորածէն փրկելու. սակայն մեր պատմութեան մէջ անոնք յիշատակուեցան իբրեւ հայ ժողովուրդի ամենէն խօսուն եւ ամենէն կենդանի պոռթկումները անարդարութեան դէմ:

Հարցումներ

1. Տուեալ պայմաններուն մէջ, հնարաւոր պիտի ըլլա՞ր արդեօք ինքնապաշտպանութեան կուիները աւելի լաւ կազմակերպել եւ հայութիւնը փրկել

Յաջորդ Դասանիւթին Սկսելէ Առաջ

1. Նոր բառերը գործածենք

Այս դասանիւթին մէջ սորված նոր բառերը օգտագործելով, վարի նախադասութիւնները ամբողջացուցէ՛ք եւ զատ թուղթի մը վրայ գրեցէ՛ք:

1. Բողոքականներու եկեղեցիին քարոզիչ՝ _____ Անդրէասեան տեսած էր Զէյթունի տարագրութիւնը:
2. Ռուս բանակը _____ հաշիւներով կը նահանջէ Վանէն:
3. Շապին Գարահիսարի երեւելիները ժողովուրդին աչքերուն առջեւ կը _____:
4. Հայոց ինքնապաշտպանութեան կուիները բողոքի _____ արտայայտութիւններ էին կատարուող ոճիրին դէմ:
5. Թուրքերը ամբողջ եկեղեցիներ կրակի կու տային՝ հայերը ներսը _____ ընելով:

2. Վերլուծումի եւ դատողութեան փորձ մը ընենք

ա. Գաղափարները *սիներգի* վերածենք.

Հայ ժողովուրդի ղեկավարութեան մէջ կար որոշ տարր մը, որ կը հաւատար, թէ եթէ հայը թուրքին դէմ զէնք չբարձրացնէ, թուրքը հայը չի կոտորեր: Ան նաև համոզուած էր, թէ տեղահանութիւնները ժամանակաւոր միջոցառումներ էին: 1. Դուք ձեզ իբրեւ հայ ժողովուրդի ղեկավար երեւակայեցէք, որ կ'ապրի 1915 թուականին՝ Պոլիս կամ Մուշ ու Սասուն: Ի՞նչպէս կը գնահատէիք դուք հայերուն կեցուածքը: 2. Եթէ հայ ժողովուրդը զէնք վերցուցած եւ դիմադրած չըլլար, ինչպէ՞ս պիտի փոխուէր պատմութեան ընթացքը: 3. Հիմա կ'ապրիք 1990-ական թուականներուն եւ տեղեակ էք պատմութեան ընթացքէն: Կը փոխուի՞ արդեօք ձեր կարծիքը հայ ժողովուրդի կեցուածքին եւ ինքնապաշտպանութեան կուիներուն նկատմամբ:

բ. Գեղարուեստական գործ մը վերլուծենք.

«Մուսա Լերան քառասուն օրերը» գրուած է գերմաներէնով եւ թարգմանուած հայերէնի, անգլերէնի եւ շատ մը ուրիշ լեզուներու. գոյութիւն ունի նաեւ շարժապատկերը (ֆիլմ), թէեւ ոչ շատ յաջող: Կարդացէ՛ք գիրքը կամ դիտեցէ՛ք շարժապատկերը եւ վերլուծեցէ՛ք զայն: 1. Վեր հանեցէ՛ք թուրքին տիպարը: 2. Ջատեցէ՛ք այն տեսարանները կամ երեւոյթները, որոնք ձեր կարծիքով իրականութեան չեն համապատասխաներ կամ չափազանցուած են (վիպականացուած):

ԲԱԺԻՆ 5

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏՔԵՐՈՎ

Դասանիւթը ի՞նչ կը պարունակէ

Պատերազմի աւարտին, Դաշնակիցները պարտադրեցին պարտուած Թուրքիոյ կառավարութեան՝ դատելու հայ ժողովուրդի ջարդարարները: Բայց պիտի տեսնենք, թէ ինչու հարցը չհետապնդուեցաւ եւ դատավճիռները չգործադրուեցան: Ի տես այս անտարբերութեան, Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը ինք ստանձնեց մահապատիժներու գործադրութիւնը, որ «Նեմեսիսի գործողութիւն» կոչուեցաւ:

Այս դասանիւթը մեզի կը սորվեցնէ, թէ ինչպէս իթթիհատական թուրքերու հակահայ քաղաքականութիւնը կը շարունակուի Մուսթաֆա Քեմալի ստեղծած յետ-պատերազմեան Թուրքիոյ մէջ: Կը տեսնենք, թէ ինչ խտրականութիւններու կ'ենթարկուի Թուրքիոյ փոքրաթիւ հայ գաղութը: Դեռ աւելի'ն, այսօրուան թուրք կառավարութիւնը կը մերժէ իր նախորդներուն կատարած ոճիրը ընդունիլ, կ'ուրանայ ցեղասպանութիւնը: Պիտի սորվինք, թէ թուրք եւ օտար պատմաբաններու միջոցաւ, ան ինչպէս կը խեղաթիւրէ պատմութիւնը եւ ինչ պատճառաբանութիւններով կ'արդարացնէ տեղի ունեցած անհանգ դէպքերը:

Բառացանկ

Այս դասին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այդ բառերը տեղւոյն յարմար իմաստով շարուած են ստորեւ: Ուշադրութիւն ըրէ՛ք եւ լա՛ւ սերտեցէք զանոնք:

զինադադար – զէնքը վար դնել, կռիւը դադրեցնել

հատուցում – փոխարէնը բան մը տալ կամ դրամ վճարել

թաքստոց – թաքնուելու, պահուըտելու վայր

անհիւն – մարդու դիակի փտելէն կամ այրելէն ետք մնացորդ

բռնարարք – բռնութեամբ, ուժի գործածութեամբ կատարուած արարք *(violence)*

տրամաբանութիւն – մտածելու, դատելու եւ եզրակացութեան յանգելու ընթացք *(logic)*

խեղաթիւրում – կեղծիք, այլափոխում

հերքել – սխալ ըլլալը ցոյց տալ

1 ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՆԵՐԸ ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ Կ'ԵՆԹԱՐԿՈՒԻ

Պատերազմը Կեդրոնական Պետութիւններուն պարտութեամբ վերջացաւ: Հսկայ վնասներ կրելէ ետք, Պուլկարիա, Թուրքիա եւ, աւելի ուշ՝ Գերմանիա պարտադրուեցան *զինադադար* խնդրել Դաշնակից Պետութիւններէն: Զինադադարի համաձայնագիրը Դաշնակիցներուն հետ Թուրքիա ստորագրեց 1918-ի Հոկտեմբեր 30-ին Մուտրոսի մէջ: Այսպիսով, պատերազմը վերջացաւ եւ Դաշնակիցները Պոլիս մտան յաղթական: Այդ ժամանակ, ի հարկէ իթթիհատական կառավարութեան անդամները, իրենց կատարածներու համար հետագայ հաշուետուութիւններէն խուսափելով, արդէն փախեր էին Պոլսէն եւ ապահով կեանք մը ստեղծեր՝ բարեկամ երկիրներու մէջ:

Դատավարութիւն. Պատերազմը վերջացած էր, հայերու տեղահանութիւնը եւ կոտորածները ամբողջացած. սակայն տպաւորութիւնները դեռ թարմ էին Դաշնակից պետութիւններուն մօտ: Դաշնակիցներու պարտադրանքով Պոլսոյ մէջ կազմուեցաւ զինուորական ատեան՝ պատերազմի ոճրագործները դատելու համար: Քանի մը նիստերու ընթացքին, դատուեցան Իթթիհատ վէ Թէրաքքի կուսակցութեան շարք մը ղեկավարներ: Մահուան դատապարտուեցան մեծ ջարդարարներ՝ Էնվեր, Ճեմալ, Թալէաթ եւ տոքթ. Նազիմ, որոնցմէ ո՛չ մէկը ներկայ էր երկրին մէջ իր մահապատիժը ընդունելու համար. իսկ դատարանին կամ Դաշնակից պետութիւններուն կողմէ որեւէ ճիգ չգործադրուեցաւ զանոնք գտնելու համար: Մահուան դատապարտուեցաւ նաեւ երկրորդական պատասխանատուներէն մէկը, Եօզկաթի կառավարիչ Քեմալը, որ կախուեցաւ 1919-ի Յունիսին:

Արդիւնք. Մահապատիժի գործադրումը, եւ ընդհանրապէս դատավարութիւնները, այնպիսի մեծ դժգոհութիւն յառաջացուցին թուրքերուն մէջ, որ Դաշնակիցները շուտով հրաժարեցան դատավճիռներու գործադրումը հետապնդելէ եւ յանցաւորները Մալթա կղզին աքսորեցին: 1920-ի ամրան, այդ «յանցաւորները» Մոսկուայի միջամտութեամբ փոխանակուեցան Պաքուի մէջ բռնուած քանի մը անգլիացի գերիներու հետ: Հայոց ցեղասպանութիւնը նիւթող, բայց ազատ արձակուած այս ոճրագործները, հետագային, նորաստեղծ Հայաստանի վրայ յարձակող Մուսթաֆա Քեմալի հաւատարիմ օգնականներն ու խորհրդականները պիտի դառնային: Նոյնպէս, հետաքրքրական է եւ ցաւալի, որ թուրք ոճրագործներու փոխանակման բանակցութիւններուն, Մոսկուայի կողմէ միջնորդի դեր կը խաղար հայազգի Կարախանը, որ արտաքին գործերու նախարարի՝ Չիչերինի օգնականն էր: Ցաւակ է, որ հոս ալ Կարախանի հոգիին մէջ պոլշեւիկեան գաղափարաբանութիւնը յաղթած էր ազգային գիտակցութեան:

Պոլիս-Նիւրեմպերկ. Պոլսոյ զինուորական ատեանը հայերուն համար չեղաւ այն, ինչ որ Նիւրեմպերկի դատարանը՝ հրեաներուն

համար: Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմէն ետք Նիւրեմպերկի դատարանին մէջ մահուան դատապարտուեցան եւրոպական հրէութեան բնաջնջումի պատասխանատուները: Կատարուեցաւ նաեւ վնասուց *հատուցում* հրեաներուն: Իսկ Պոլսոյ դատարանը ձեւական էր: Անկէ միայն դատարանային արձանագրութիւններ (վկայութիւն, խոստովանութիւն, փաստաթուղթեր) մնացին, որոնք արժէքաւոր փաստեր են Հայոց Ցեղասպանութեան համար: Իսկ այսօր թուրք կառավարութիւնը իր տենդոտ ուրացումին մէջ, եթէ նոյնիսկ կ'ընդունի, թէ ոճիր մը կատարուած էր, կ'ըսէ, թէ դէպքը պատահած է օսմանեան Թուրքիոյ մէջ և ինք պատասխանատու չէ իր նախորդին արարքներուն համար: Այս կեցուածքը համեմատենք յետ-պատերազմեան Գերմանիոյ հետ: Հոն նոր կառավարութիւնը ընդունեց իրեն նախորդող կառավարութեան կատարած ոճիրը հրեաներուն դէմ եւ հատուցում կատարեց:

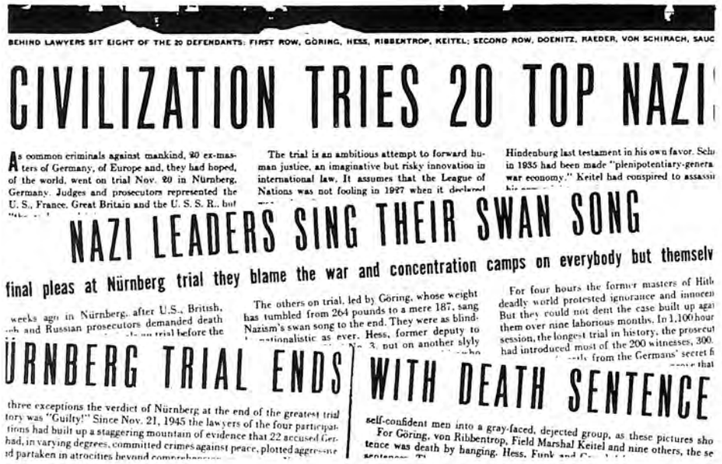

BEHIND LAWYERS SIT EIGHT OF THE 20 DEFENDANTS: FIRST ROW, GÖRING, HESS, RIBBENTROP, KEITEL; SECOND ROW, DOENITZ, RAEDER, VON SCHIRACH, SAUC

CIVILIZATION TRIES 20 TOP NAZI

As common criminals against mankind, 20 ex-mas-
ters of Germany, of Europe and, they had hoped,
of the world, went on trial Nov. 20 in Nürnberg,
Germany. Judges and prosecutors represented the
U. S., France, Great Britain and the U. S. S. R., but

The trial is an ambitious attempt to forward hu-
man justice, an imaginative but risky innovation in
international law. It assumes that the League of
Nations was not fooling in 1927 when it declared

Hindenburg last testament in his own favor. Schu
in 1935 had been made "plenipotentiary-genera
war economy." Keitel had conspired to assassi

NAZI LEADERS SING THEIR SWAN SONG

final pleas at Nürnberg trial they blame the war and concentration camps on everybody but themselv

weeks ago in Nürnberg, after U.S., British,
ch and Russian prosecutors demanded death

The others on trial, led by Göring, whose weight
has tumbled from 264 pounds to a mere 187, sang
Nazism's swan song to the end. They were as blind-
nationalistic as ever. Hess, former deputy to
N- 3, sat on another shyly

For four hours the former masters of Hitl
deadly world protested ignorance and innocen
But they could not dent the case built up agai
them over nine laborious months. In 1,100-hour
session, the longest trial in history, the prosecut
had introduced most of the 200 witnesses, 300
ds from the Germans' secret fi

ÜRNBERG TRIAL ENDS WITH DEATH SENTENCE

three exceptions the verdict of Nürnberg at the end of the greatest trial
tory was "Guilty!" Since Nov. 21, 1945 the lawyers of the four participat-
tions had built up a staggering mountain of evidence that 22 accused Ger-
had, in varying degrees, committed crimes against peace, plotted aggress
d partaken in atrocities beyond comprehension

self-confident men into a gray-faced, dejected group, as these pictures sho
For Göring, von Ribbentrop, Field Marshal Keitel and nine others, the se
tence was death by hanging. Hess, Funk and

Թերթերու արձագանքը Նիւրեմպերկի դատավարութիւններուն

Հարցումներ

1. Ինչո՞ւ դատուեցան հայերու ջարդարարները Պոլսոյ մէջ:
2. Ի՞նչ էր Նիւրեմպերկը:
3. Գերմանիոյ նոր կառավարութիւնը պատերազմէն ետք ի՞նչ վերաբերում ունեցաւ հրեաներուն հանդէպ:

2 ԱՆՊԱՏԻԺ ՄՆԱՑԱԾ ՈՃՐԱԳՈՐԾՆԵՐՈՒՆ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ

Ազատ եւ Անկախ Հայաստանի վերջին վարչապետ՝ Սիմոն Վրացեան, խօսելով թուրք ջարդարարներուն համար հայերու ձեռքով կազմակերպուած «հայկական Նիւրեմպերկ»ի մասին, կ'ըսէ. «Հայերը տեսան և հասկցան քաղաքակիրթ կոչուած մեծ ազգերի խօսքի արժէքը եւ դրանից հանեցին տրամաբանական եզրակացութիւն,

Մուրճ կամ զնդան պէտք է լինիս,

Ճշմարտութիւն չկայ ուրիշ. . .»

Վրացեան քօղարկուած ձեւով կը գրէ, թէ թուրք ջարդարարները մահապատիժի ենթարկելու որոշում առնուեցաւ 1919-ի աշնան Հ.Յ.Դաշնակցութեան 9-րդ ընդհանուր ժողովին, Երեւանի մէջ: Որոշումը ծայր աստիճանի գաղտնի ըլլալուն՝ արձանագրուած չէ ժողովի ատենագրութիւններուն մէջ. միայն ակնարկութիւն կայ «Յատուկ Գործ»ի մասին, որ «Նեմեսիսի գործողութիւն»ն էր: Դաշնակցական ղեկավարներուն եւ մահապատիժը գործադրած երիտասարդներուն յուշերէն կ'իմանանք, սակայն, թէ այդ նոյն ժողովին տրուած է որոշումը: Ժողովը նշանակած է նաեւ յատուկ յանձնախումբ մը՝ Արմէն Գարոյի ղեկավարութեամբ, որ կը ստանձնէր փնտռել ջարդարարներուն *թաքստոցը*, ի'նչ կեղծ անուններով եւ ի'նչ ծպտումի տակ ալ որ ըլլային անոնք:

Եւ այսպէս՝

1921-ի Մարտ 16-ին, Պերլինի մէջ Սողոմոն Թէհլիրեանի գնդակով ինկաւ Եղեռնի գլխաւոր պատասխանատու՝ Թալէաթ փաշան:

1921-ի Յուլիս 19-ին, Պոլսոյ մէջ, Միսաք Թորլաքեանի ձեռքով սպանուեցաւ Պաքուի հայերու ջարդարար՝ Ճիհանշիրը:

1921-ի Դեկտեմբեր 6-ին, Հռոմի մէջ, Արշաւիր Շիրակեանի գնդակով իր պատիժը ստացաւ պատերազմի օրերու Թուրքիոյ վարչապետ Սայիտ Հալիմ փաշան:

1922-ի Ապրիլ 17-ին, Պերլինի մէջ, Արշաւիր Շիրակեան եւ Արամ Երկանեան միասին գործադրեցին մահապատիժը Եղեռնի երկու այլ պատասխանատուներու՝ Պէհաէտտին Շաքիրի եւ Ճեմալ Ազմիի:

1922-ի Յուլիս 25-ին, Թիֆլիսի մէջ, Չեկայի շէնքին առջեւ, Ստեփան Ծաղիկեան, Պետրոս Տէր Պօղոսեան եւ Արտաշէս Գէորգեան գետին փռեցին Եղեռնի պատասխանատուներէն Ճեմալ փաշան:

Ստեփան Ծաղիկեան եւ Պետրոս Տէր Պօղոսեան

Արամ Երկանեան

Արշաւիր Շիրակեան

Սողոմոն Թեհլիրեան

Միսաք Թոռլաքեան

1922-ի Օգոստոսին, Խորհրդային Թուրքեստանի մէջ սպաննուեցաւ վերջին ջարդարարը՝ Էնվեր փաշա: Այս մէկ ահաբեկումը դաշնակցականի ձեռքով չէր կատարուած: Հաւանական կը թուի, թէ ան սպաննուած ըլլայ խորհրդահայ գինուորի մը ձեռքով:

Թալէաթի եւ Ճիւանշիրի ահաբեկիչները ձերբակալուեցան, բայց անպարտ արձակուեցան՝ անոնց կատարածը կոտորուած ազգի մը արդար վրիժառութիւնը համարելով: Իսկ Խորհրդային Ռուսիոյ մէջ, Ճեմալ փաշայի սպանութեան առիթով հարիւրաւոր երիտասարդներ ձերբակալուեցան, որոնցմէ շատեր առանց դատավարութեան Սիպերիա աքսորուեցան:

Քաջութիւն և զոհաբերութիւն. Պահուըտած ոճրագործները գտնելու երբեմն ամիսներ տեւող փնտռտուքէն ետք, խռնուած փողոցներու մէջ անցորդներու եւ ոստիկաններու աչքին առջև զանոնք գետին փռել մեծ քաջութիւն եւ զոհաբերութիւն կը պահանջէր: Ահաբեկումի ճեղինակ երիտասարդը մեռնելու պատրաստ էր, որովհետեւ ան կը գիտակցէր, թէ կատարած արարքին կարեւորութիւնը շատ աւելի բարձր է իր կեանքէն:

Երբ այսօր կը կարդանք այդ անձնուրաց հայորդիներուն յուշերը, կը հասկնանք անոնց մղում տուող հոգեվիճակը: Անոնք ունէին հայրենիքի անսահման սէր ու նուիրում, եւ ցասում, վրէժի խոր զգացում հանդէպ անոնց, որոնք փորձեցին բնաջնջել հայութիւնը եւ որոնք յաջողեցան Հայաստանը պարպել հայերէ:

Հարցումներ

1. Որո՞նք էին թուրք ջարդարարները ահաբեկող հայ երիտասարդները:

2. Ո՞ր թուրք ջարդարարները սպանուեցան:

3. Ե՞րբ որոշում տրուեցաւ ահաբեկել թուրք ջարդարարները:

3 ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՀԱԿԱՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԻ

Պոլսոյ գինուորական ատեանի աշխատանքները շարունակուեցան, բայց դրութիւնը շրջուած էր արդէն: Այս անգամ դատարանը պատասխանատուութեան կը կանչէր անոնք, որոնք դատապարտած էին ոճրագործները:

Մուսթաֆա Քեմալի ազգայնական շարժումը Թուրքիոյ մէջ հսկայ ուժ մը դարձած էր, որ, ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք, Հայաստանի նորաստեղծ անկախութիւնը կործանող եւ զայն դէպի խորհրդայնացում մղող ազդակը դարձաւ: Եթէ համաթուրանական գաղափարախօսութիւնը մղեց իթթիհատականները հայերու բնաջնջումը նիւթելու, ապա քեմալական գաղափարախօսութիւնը՝ «Թուրքիան թուրքերու համար» նշանաբանով, գործնականին մէջ անկէ շատ տարբեր չեղաւ:

Արեւմտահայաստանի մէջ մնացած հայեր. Զինադադարէն ետք, Եղեռնէն ազատած փոքրաթիւ հայեր դէպի իրենց տուները վերադարձած էին. որոշ թիւով հայեր ալ երկրին ներսը մնացած էին եւ այս կամ այն պատճառով չէին տեղահանուած: Իթթիհատական կառավարութեան անկումէն ետք, այս հայերը կը յուսային, թէ ազատութիւն պիտի տիրէ Թուրքիոյ մէջ եւ վերջ պիտի գտնէ հայերուն հալածանքը: Բայց Մուսթաֆա Քեմալ նպատակադրած էր իր նախորդներուն սկսածը ամբողջացնել եւ միանգամընդմիշտ չէզոքացնել հայ տարրը Թուրքիոյ մէջ:

Ամերիկեան Մերձաւոր Արեւելքի Օգնութեան (Near East Relief) պաշտօնատար մը 1922-ի Մայիսին կը տեղեկացնէ Խարբերդէն, թէ «Հայերը այս շրջանին մէջ ստրուկի պէս կ'ապրին. որևէ տեղ ճամբորդելու իրաւունք չունին. տեղահանութեան ընթացքին մեռած հայերու տուներն ու ունեցուածքը գրաւուած են թուրքերու կողմէ. հայերը ոչ մէկ իրաւունք ունին դատարանին մէջ»: Դրութիւնը նոյնն էր ամբողջ Թուրքիոյ տարածքին ապրող հայ բեկորներուն համար եւ Մերձաւոր Արեւելքի Օգնութեան ուրիշ պաշտօնատարներ ալ նմանօրինակ տեղեկագրեր կը դրկէին կազմակերպութեան կեդրոն՝ Ամերիկա: Բայց ամերիկեան կառավարութիւնը այլեւս տրամադրութիւն չունէր ի նպաստ հայերուն միջամտելու: Ան կը մտածէր Քեմալի նոր Թուրքիոյ մէջ կատարելիք տնտեսական ձեռնարկութիւններուն մասին:

Իզմիրի կոտորածը. 1922-ի Սեպտեմբերին քեմալական ուժերը դէպի Իզմիր (Զմիւռնիա) շարժեցան: Քաղաքը գրաւելէ ետք, զօրքը հայկական եւ յունական թաղերու վրայ յարձակելով թալանեց, հրդեհեց, բռնաբարեց ու սպաննեց: Վերջին հայ բնակիչները հազիւ կրցան տուն ու տեղ թողած՝ իրենց կեանքը ազատել Յունաստան փախչելով: Իսկ յաղթական Դաշնակիցները որ հոն էին, ծովուն վրայ ականատես, որեւէ փորձ չըրին կեցնելու թուրքերու վայրագութիւնները եւ փրկելու քրիստոնեաները: Քաղաքական դրութիւնը փոխուած էր արդէն եւ Դաշնակիցները կը փորձէին սիրաշահիլ Թուրքիան՝ օր առաջ տնտեսական հսկայ ընկերութիւններ հոն հաստատելու համար: Իզմիրի դէպքերուն վրայ, ի միջի այլոց, ամերիկեան նաւաստիները քաղաք իջան, բայց

ո՛չ թէ քրիստոնեաները ազատելու, այլ ամերիկեան Սթանտարտ Օյլ (Standard Oil) ընկերութիւնը պաշտպանելու համար:

Լոզանի Դաշնագիր. Մուսթաֆա Քեմալի գօրքը Իզմիրէն ետք Պոլիսը եւս գրաւեց եւ պարտադրեց Դաշնակիցներուն զինադադար ստորագրել Թուրքիոյ ազգայնական (Մուսթաֆա Քեմալի գլխաւորութեամբ կազմուած) կառավարութեան հետ: Զինադադարը ստորագրուեցաւ 1922-ի Հոկտեմբեր 11-ին եւ թուրք ազգայնական կառավարութիւնը հրաւիրուեցաւ մասնակցելու Լոզանի խաղաղութեան խորհրդաժողովին: Այս խորհրդաժողովին էր, որ ազգայնական Թուրքիա իր վերջնական միջազգային ճանաչումը գտաւ եւ ինչպէս պիտի տեսնենք, նոյն խորհրդաժողովն էր, որ թուրքերու սպառնալիքներուն տակ թաղեց Հայկական Հարցը:

Խտրականութիւն հայերու դէմ. Լոզանի խորհրդաժողովին, թուրքերու առաջադրած «Թուրքիան թուրքերու համար» կարգախօսը իրականութեան մօտեցաւ: Լոզանի համաձայնագիրը, որ ստորագրուեցաւ 1923-ի Յուլիսին, Թուրքիոյ մէջ ապրող փոքրամասնութիւններու իրաւունքները պաշտպանող նախատեսութիւններ կ՛ընէր. սակայն դրուած պայմանները անտեսուեցան թուրքերուն կողմէ: Թուրքիոյ մէջ մնացած բուռ մը հայութեան դէմ դրուեցան այնպիսի պայմաններ, որոնց պարտադրանքին տակ, ան աստիճանաբար պիտի կորսնցնէր իր ազգային ինքնութիւնը եւ ձուլուէր եւ կամ ամէն ինչ ձգած՝ երկրէն դուրս ելլէր: 1929-ին, կառավարութեան հրամանով, հայերուն արգիլուեցաւ իրենց պատկանող կալուածները ծախել կամ ժառանգորդներուն փոխանցել: Կալուածը, տիրոջ մահուընէ ետք, կառավարութեան կ՛անցնէր:

Նոյն տարին, տեղահանութեան հրաման տրուեցաւ Խարբերդի, Տիարպեքիրի եւ Մարտինի հայերուն: Անգլիացի հիւպատոսը Հալէպէն կը զեկուցէր հոն հասնող հայերու սոսկալի դրութեան մասին ու կ՛եզրակացնէր, թէ թուրք կառավարութիւնը բացայայտօրէն երկիրը քրիստոնեայ տարրէն մաքրելու քաղաքականութիւն կը հետապնդէ:

Ալեքսանտրէթի հայերուն ճակատագիրը. 1939-ին, տարիներու գրգռումներէ ետք, Մուսթաֆա Քեմալի գօրքերը գրաւեցին Միջերկրականի ափին գտնուող եւ Սուրիոյ պատկանող Ալեքսանտրէթի շրջանը, որ Ֆրանսայի հովանաւորութեան տակ կը գտնուէր: Ալեքսանտրէթի հայութիւնը, որուն մէկ մասը միջնադարու Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան օրերէն հոն ապրած էր, իսկ միւս մասն ալ Եղեռնէն փախած գաղթականներ էին, թուրքի սպառնալիքին տակ գաղթականութեան ճամբան բռնեց: Այդ գաղթականներուն մէջ էր Մուսա Լեռը բարձրացած եւ հոն ինքնապաշտպանութեան դիմած ժողովուրդը, որ Ալեքսանտրէթէն դուրս շպրտուելով Լիբանանի Այնճար գիւղին մէջ հաստատուեցաւ: Մնացեալ գաղթականները Սուրիոյ եւ Լիբանանի այլ շրջաններուն մէջ ցրուեցան:

Պոլսոյ գաղութը. Թուրքիոյ տարածքին հազիւ Պոլսոյ մէջ փոքրաթիւ հայ գաղութ մը կը մնայ, որ կ՛ենթարկուի շարունակական խտրականութիւններու եւ ճնշումներու: Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմին, Մուսթաֆա Քեմալը փոխարինող Իսմէթ Ինէօնիւ ծանր տուրքեր պահանջեց Թուրքիոյ ոչ-իսլամ փոքրամասնութիւններէն, մանաւանդ հայերէն: Այն հայերը, որոնք

չկրցան տուրքերը վճարել, աքսորուեցան երկրին արեւելեան մասը՝ հանքերու եւ ճամբաներու վրայ պարտադիր աշխատելու: Ինէօնիւի այս քայլը շարունակուող փանթուրանիզմի մէկ նոր արտայայտութիւնն էր: Իսկ 1943-ին, Թալէաթ փաշայի *աճիւնը* Պերլինէն վերադարձուեցաւ Թուրքիա, ուր, ինչպէս թուրք թերթերը գրեցին, «Անոր իտէալները իրագործուած են այժմ»:

Հայութեան դէմ ուղղուած վերջին բացայայտ թշնամանքը 1955-ին էր, երբ թուրք բազմութիւնը յարձակեցաւ հայկական թաղերուն վրայ, թալանեց ու հրդեհեց տուներն ու խանութները: Հայութիւնը հոն կաշկանդուած է. տուներէն դուրս հայերէն խօսիլ չի համարձակիր: Կառավարութիւնը, ճիշդ է, թոյլ տուած է հայոց դպրոց եւ եկեղեցի ունենալ, սակայն այդ շինութիւնները նորոգելու արտօնութիւն չի տար: Հայ դպրոց յաճախելու համար խիստ պայմաններ դրուած են: Մէկը եթէ օրին մահմետականութիւն ընդունած է (հաւանաբար խտրականութիւններէ փախուստ տալու համար կամ պարտադրաբար), ինք կամ իր զաւակը իրաւունք չունին հայ դպրոց յաճախելու, նոյնիսկ եթէ այդ անհատը ետ դարձած ըլլայ քրիստոնէութեան: Հայ դպրոց յաճախելու համար մկրտութեան թուղթով պէտք է փաստուի աշակերտին հայ ըլլալը. իսկ Պոլսէն դուրս, որեւէ այլ շրջանէ եկած հայերը այդ վկայականը չունին: Հայերը կը վախնան երկրին ներսերը ճամբորդելէ: Անոնցմէ շատեր յիշատակներով միայն կապուած են Թուրքիոյ մէջ գիւղի մը կամ քաղաքի մը, ուրկէ տեղահանուած կամ ուր կոտորուած են անոնց պապերը. անոնք հոն այցելելու իրաւունքը չունին:

Թուրքոյ Ափիոն Գարահիսարի մէջ կառուցուած յուշարձան, որ կը խորհրդանշէ թուրքերու յաղթանակը՝ թշնամիներու վրայ՝ Թուրքիոյ ոչ-թուրք ժողովուրդներու բնաջնջումով

Հարցումներ

1. Ինչպէ՞ս տեղի ունեցաւ Իզմիրի կոտորածը:
2. 1929-ի կառավարական հրամանը ի՞նչ կ՛ըսէր հայերու մասին:
3. Ի՞նչ կաշկանդումներու եւ խտրականութեան ենթարկուած է Պոլսոյ հայ գաղութը:

4 ԹՈՒՐՔԵՐԸ Կ՛ՈՒՐԱՆԱՆ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Սորվեցանք հայերու կոտորածներու ու տեղահանութեան ծրագրումի եւ գործադրումի մանրամասնութիւններուն մասին եւ ընթերցումով ու վարժութիւններով սերտեցինք 1915-1918 ժամանակաշրջանի իրավիճակը. Թուրքիա՝ իր ապագայի համաթուրանական ծրագիրներով, եւրոպական պետութիւններ՝ հայերու կոտորածներու դէմ կատարած իրենց բուռն բողոքներով: Իմացանք, թէ ինչպէս Պոլսոյ մէջ, զինադադարէն ետք կազմուած դատարանը կը դատապարտէր հայերու ջարդարար նախկին թուրք ղեկավարները: Առաւե՛լ, դուք բոլորդ ալ անկասկած լսած էք մեծ մայրիկներու ու մեծ հայրիկներու սարսափելի պատմութիւնները՝ հայոց Մեծ Եղեռնի մասին: Ու հիմա կը մտածէք, թէ թուրքերը ինչպէս կրնան ուրանալ այս բոլորը:

Ցեղասպանութեան ՄԱԿի Ուխտին մէջ նշուած որեւէ պայման լրացնելու պարագային ժողովուրդի մը դէմ կատարուած *բռնարարք* մը կրնայ ցեղասպանութիւն համարուիլ, իսկ 1915-ի հայերու ջարդն ու տեղահանութիւնը այդ պայմաններուն ամբողջութիւնը կը ներկայացնեն: Ասոնք բոլորը հայոց ցեղասպանութեան իրաւական կողմն են: Բայց Թուրքիա կ՛ուրանայ, թէ հայերու դէմ ցեղասպանութիւն գործած է:

Առաջին ապացոյցներ. Ուրացումը սկսաւ Եղեռնի օրերէն իսկ. նախ՝ իրականութիւնը գաղտնի պահելով, յետոյ՝ կատարուածը աննշան կարեւորութեամբ ներկայացնելով եւ վերջապէս՝ կատարուածը արդարացնելով: Հաշուի չառնենք պատերազմէն անմիջապէս ետք Պոլսոյ մէջ կազմուած զինուորական ատեանը, որ մահապատիժ արձակեց ոճրագործներուն դէմ, որովհետեւ ատիկա պարտադրուած էր պարտուած Թուրքիոյ վրայ:

Մինչեւ Եղեռնի յիսնամեակ. Առաջին Համաշխարհային Պատերազմէն պարտուած եւ քայքայուած Թուրքիան մեծ քայլերով դէպի կայուն վիճակ կ՛առաջանար: Եւ այս նոր իրավիճակին մէջ, Թուրքիոյ հետ առևտրական կապեր վերստեղծելը եւ Թուրքիոյ տնտեսական եւ հանքային հսկայական կարողականութենէն օգտուիլը եւրոպական պետութիւնները եւ Ամերիկան կը հետաքրքրէին: Միւս կողմէ, Խորհրդային Ռուսիա օգնութեան ձեռք կ՛երկարէր Թուրքիոյ, կը սիրաշահէր զայն՝ Դաշնակիցներուն դէմ բարեկամ մը շահած ըլլալու համար: Այս բոլորին մէջ Հայաստանը, հայ ժողովուրդն ու Հայ Դատը այլեւս ոչ մէկ հետաքրքրութիւն ունէին աշխարհի մեծ պետութիւններուն համար: Մուսթաֆա Քեմալի ստեղծած նոր Թուրքիան կ՛ուզէր մոռնալ անցեալը եւ կարիքն ալ չէր տեսներ այդ մասին խօսելու. իրեն հետ կ՛ուզէր, որ իր նոր բարեկամներն ալ չյիշէին: Օրինակ, երբ 1934-ին, հայորդի մեծ բեմադրիչ Ռուբէն Մամուլեան Հոլիվուտի Մեթրօ Կոլտուին Մէյըր ընկերութեան մէջ փորձեց Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա Լերան քառասուն օրերը» ֆիլմի վերածել, Թուրքիոյ կառավարութիւնը կտրուկ սպառնալիքներով ստիպեց ամերիկեան արտաքին գործերու նախարարութեան, որ միջամտէ եւ արգիլէ ֆիլմի պատրաստութիւնը:

Եղեռնէն ետք, առաջին յիսուն տարիներուն, հայ ժողովուրդը կիսով՝ Խորհրդային Միութեան երկաթէ վարագոյրի ետին փակուած, միւս կիսով՝ աշխարհի չորս անկիւնները ցրուած, հազիւ կրնար իր դատը տեղ մը հասցնել եւ ցաւակից մը գտնել: Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմին մէջ բռնուած եւ անկէ ետք հազիւ ոտքի ելած, ամէն մէկ պետութիւն իր հոգերով տարուած, մոռցած կ՛երեւէր հայոց ցեղասպանութիւնը:

Վերազարթնում. Եղեռնի յիսնամեակը, 1965-ին, անկիւնադարձ մը եղաւ Հայ Դատի պայքարին մէջ: Սփիւռքահայութիւնը, յիսուն տարիներէ ետք արդէն կազմակերպուած եւ որոշ չափով քաղաքական եւ տնտեսական ուժ դարձած, ոտնահարուած իր իրաւունքները սկսաւ պահանջել: Աշխարհի մեծ քաղաքներուն մէջ բազմամարդ ցոյցեր կատարուեցան: Պահանջատիրութեան նոր եռանդը համակեց նաեւ խորհրդահայութիւնը: Երեւանի մէջ ցուցական արարքներով ժողովուրդը «մեր հողերը» կը պահանջէր: Յաջորդ քանի մը տարիներու ընթացքին, զանազան քաղաքներու մէջ, տեղական կառավարութեան արտօնութեամբ, բարձրացան Եղեռնի յուշարձաններ: Պահանջատիրութեան արարքներ էին նաեւ 1973-էն սկսեալ շարք մը ահաբեկչական արարքներ թուրք դիւանագէտներու դէմ: Նպատակն էր՝ աշխարհի ուշադրութիւնը Հայ Դատին վրայ հրաւիրել:

Այսպէս, հայերու մէկ կարեւոր հատուածը, կազմակերպուած, քաղաքական հասունութեան հասած, Հայ Դատի լուրջ հետապնդման ճամբան բռնած էր: Պէտք էր արգիլել:

Ուրացումի նոր ալիք. Հայերու պահանջատէր արտայայտութիւններուն հետեւանքով, շեշտուեցաւ Թուրքիոյ նոր քաղաքականութիւնը՝ ուրացում եւ հակահայ քարոզչութիւն: Կարճ ժամանակի ընթացքին, մեծ չափով գրականութիւն ստեղծուեցաւ՝ «Հայկական Հարցը» Թուրքիոյ տեսանկիւնէն բացատրելու: Գրքոյկներ պատրաստուեցան թուրք պատմաբաններու կողմէ՝ խեղճ, ծիծաղելի *տրամաբանութիւններով*: Աւելի ետք, եւրոպացի կամ ամերիկացի պատմաբաններ սիրաշահելով, կամ վարձատրութեամբ գործի մղելով, թուրքերը հրապարակեցին ներկայանալի բայց խեղաթիւրուած ուսումնասիրութիւններ:

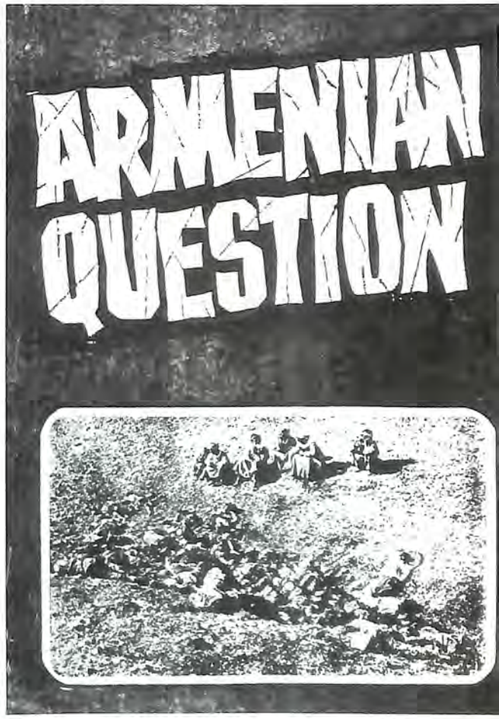

Օրինակ մը Հայոց Ցեղասպանութիւնը ներքոյ հրատարակութիւններէն. հեղինակ՝ Էնվեր Զիա Քարալ (պատմութեան փրոֆեսոր), 1975, Անգարա: Գիրքի կողքին նկարը ցոյց կու տայ հայերու կողմէ սպանուած թուրք կիներու դիակներ:

Հարցումներ

1. Առաջին անգամ ե՞րբ կատարուեցաւ ցեղասպանութեան ուրացումը:

2. Եղեռնի յիսնամեակէն ետք ինչո՞ւ շեշտուեցաւ ցեղասպանութեան ուրացումը:

5 ԱՇԽԱՐՀԸ Կ՛ԱՐՏՕՂԷ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԽԵՂԱԹԻՒՐՈՒՄԸ

Թուրքիոյ կառավարութեան ջանքերով, աւելի ու աւելի մեծ թափով հրապարակ կ՛իջնեն «ուսումնասիրութիւններ» եւ «փաստաթուղթեր»: Ասոնք, ի հարկէ լեցուն են հակասութիւններով, դէպքերու եւ կատարուած արտայայտութիւններու *խեղաթիւրումներով* եւ անճիշդ մեկնաբանութիւններով: Բայց անտեղեակ ընթերցողը կրնայ շատ դիւրութեամբ խաբուիլ անոնց գիտական ոճէն եւ տպաւորիչ արտաքինէն:

Ճշմարտութեան խեղաթիւրումներ. Ցանկերգի վերածուած քանի մը կեղծ պատճառաբանութիւններ հիմք կը ծառայեն թրքական հակահայ քարոզչութեան: Բերե՛նք քանի մը օրինակներ, վստահ ըլլալով, որ «Հայ Դատ»ը սերտած ամէն մէկ աշակերտ կրնայ *հերքել* թրքական այդ դատումները:

☐Հայերը եւ թուրքերը դարեր շարունակ ապրած են հաշտ ու համերաշխ եւ թուրք սուլթաններու հաւատարիմ Միլլէթը եղած են: 19-րդ դարու կէսերէն սկսած, անհանգիստ հայեր թուրքերու դէմ զէնք առած եւ ահաբեկչական արարքներ կատարած են, սարսափի մատնելով թուրք կառավարութեան պաշտօնեաներն ու խաղաղ ժողովուրդը: Այդ պարագաներուն տակ, ի հարկէ, սուլթանները պարտադրուեր են, երկրի խաղաղութեան սիրոյն, պատժել հայերը:

☐Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի նախօրեակին, հայերու քաղաքականութիւնը ճշդող «Դաշնակ» կուսակցութիւնը Էրզրումի մէջ ժողով գումարեց: Նկատի ունենալով որ պատերազմը վտանգաւոր պիտի ըլլար հայերուն համար, որոնք կ՛ապրին թէ՛ Ռուսիոյ եւ թէ՛ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, ժողովը որոշեց միանալ ռուսերուն եւ կռուիլ Թուրքիոյ դէմ:

☐Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին, հայերը փորձեցին ռուսերու օգնութեամբ ընդհանուր ապստամբութիւն կազմակերպել Թուրքիոյ մէջ: Ապստամբութիւնը սկսաւ Վանէն եւ թուրք կառավարութիւնը այդ դէպքէն ետք էր, որ որոշեց հայերը պատերազմական գօտիներէն տեղափոխել եւ իր թիկունքը դաւաճաններէ մաքրել:

☐Հայերու տեղափոխութեան ընթացքին քանի մը անհաճոյ դէպքեր տեղի ունեցան: Մեծ թիւով հայեր ալ չկրցան դիմանալ ճամբու ծանր պայմաններուն եւ մեռան: Սակայն ատիկա ցեղասպանութիւն չի նշանակեր եւ թուրք կառավարութիւնը հայերը բնաջնջելու ոչ մէկ մտածուած ծրագիր ունեցած է:

Թուրքերու ուրացումը եւ պատմութեան խեղաթիւրումը կը շարունակուի եւ օրէ օր ա՛լ աւելի կը կատարելագործուի: Թուրք կառավարութիւնը կ՛օգտագործէ Ամերիկայէն ստացած տարեկան հսկայ նիւթական օգնութիւնը և այդ դրամներով, ամենէն հարուստ, գրաւիչ եւ այժմէական միջոցներով հակահայ քարոզչութիւն կը կատարէ: Ան ամէն ձևով կը փորձէ նոր, բարեկիրթ, հիւրասէր թուրքի տիպարը հրամցնել աշխարհին:

Տարիներ շարունակ թրքական արխիւները գոց էին աշխարհի առջեւ. 1990-ին թուրքերը յայտարարեցին, թէ ուզողը կրնայ օգտուիլ արխիւներէն: Կ՛երևի թէ աւարտած էին գործը՝ փաստաթուղթերը զատելու եւ ոչ-ցանկալիները նետելու կամ գուցէ, ո՞վ գիտէ, նոր փաստաթուղթեր կեղծելու:

1990-էն սկսեալ, դարձեալ դրամական հսկայ յատկացումներով, Թուրքիա սկսած է հրատարակել հատորներ՝ Անգլիոյ արխիւներու հայ-թրքական յարաբերութիւններուն կապուող փաստաթուղթերու: Ցստակ է, թէ ի՛նչ փաստաթուղթեր ընտրուած են: Չէ՞ որ Անգլիոյ մէջ գոյութիւն ունէր կարևոր տարր մը քաղաքագէտներու, որուն համար Անգլիոյ առևտրական շահերը բարձր էին ամէն մարդասիրական զգացումէ: Եւ այդ մարդիկը երկրի տնտեսական շահերէն ելլելով, բազմիցս հակահայ արտայայտութիւններ ըրած էին եւ թուրքերը արդարացուցած: Այս արտայայտութիւնները իբրեւ թրքանպաստ փաստաթուղթեր ներկայացնելը շատ դժուար չէ:

Աշխարհ պիտի կրնա՞յ վերջապէս տեսնել ճշմարտութիւնը:

Հայոց Ցեղասպանութեան օրինակը. «Ո՞վ, վերջապէս, այլեւս կը խօսի հայերու բնաջնջումին մասին», ըսած է Հիթլեր, երբ 1939-ի Օգոստոս 22-ին Լեհաստանի վրայ յարձակելու հրաման կու տար: Արդարե՛ւ, դեռ հազիւ քառորդ դար հայերու կոտորածներէն ետք, աշխարհը մոռցած էր թուրքին գործած ոճիրը: Քիչեր անդրադարձան, թէ Հիթլեր թուրքերուն օրինակով հրեաները բնաջնջելու իր ծրագիրը կ՛իրագործէր: Եթէ աշխարհ դատապարտէր թուրքին ոճիրը, եթէ աշխարհ ճանչցած ըլլար հայոց ցեղասպանութիւնը եւ ցեղասպանութիւնը կազմակերպողներուն շարժառիթները, նպատակը, կիրարկուած ձեւերը, այն ատեն պիտի կարենար արգիլել Հիթլերի նիւթած ոճիրը հրեաներուն դէմ: Քալիֆորնիոյ Կրթական Բաժանմունքին «Model Curriculum for Human Rights and Genocide» կ՛ըսէ. «Անցեալի բարբարոսութիւններու մասին կը սորվինք ո՛չ միայն անոնց պատմական իմաստը հասկնալու համար, այլ նաեւ զանոնք արգիլելու միջոցներ գտնելու համար, որպէսզի այդ բարբարոսութիւնները ա՛լ երբեք չկրկնուին»:

Վերապրող մը՝ իր ցաւոտ յիշատակներով Եդեռնի 70-ամեակի հանդիսութեան, Ուաշինկթընի մէջ

Հարցումներ

1. Թրքական պատմագիտութիւնը ի՞նչ պատճառաբանութիւններ կու տայ հայ եւ թուրք յարաբերութիւններու սրացման:

2. Որեւէ ազգութեան ցեղասպանութեան պատմութիւնը սերտելով, դէպքին պատմական իմաստը հասկնալէն զատ, ուրիշ ի՞նչ արդիւնք կրնանք ստանալ:

6 ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԻՆՉՊԷ՞Ս Կ՛ԱՋԴՈՒԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍԱՐՍԱՓՆԵՐԷՆ

Եղեռնը վերապրած մեր գրողներն ու բանաստեղծները գրած են Եղեռնի սարսափներուն մասին: Անոնց գրականութիւնը կը ցոլացնէ հայերու կրած ցաւն ու տառապանքը եւ թուրքերու գործադրած աննկարագրելի բրտութիւնները:

Գրողներ, որոնք ապրած են տարագրութիւնը եւ հրաշքով մը մահուընէ ազատած, նկարագրած են իրենց տեսածը: Հազիւ տասնըչորս տարեկան մանչ մը փորձած էր Գարլըքի բարձունքին վրայ բանական գաղթականներու կայանէն դէպի ազատութիւն փախչիլ, կը պատմէ Արամ Անտոնեան «Այն սև օրերուն» հատորին մէջ: Ժանտարմաները (ոստիկանները) գտեր են զինք ու ետ բերեր եւ հիմա գաղթականներուն ու տղուն մօր առջեւ կը չարչարէին զայն:

Աքսորի ճամբուն մայր մը կ'ողբայ իր մահամերձ տղուն վրայ

«... Տղան կը տապլտակէր իր պզտիկ տակը իրանին վրայ ահագին բանի մը պէս ծանրացող ժանտարմին ծունկին տակ, կը գալարուէր՝ ոտուընեւրէն բռնուած թռչունի մը սարսափահար թեւթեւափով, ու կը պոռար, կը պոռար.– Մայրի՛կ... մայրի՛կ...»: Չարչարանքը չէր լմնցած: Ժանտարման չուանի մը ծայրը տղու աջ ոտքին կապած, միւս ծայրը ձեռքին ձիու մը վզին կը կապէր: *«...Փլուզման աղմուկ մը ... փոչու ամպ մը ... ու պզտիկին մարմինը, որ յանկարծ խլուեր էր գետնէն ու կը սաւառնէր անջրպետին մէջ, զառիթափն ի վար, կորսնցուցած իր բնական ձեւերը, խառնափնթոր եւ այլեւս անճանաչ բանի մը պէս ... ինկաւ հողի ուրիշ ցցունքի մը վրայ, եղերական աղմուկով մը, յետոյ նորէն բարձրացաւ, նորէն ինկաւ ու զարնուեցաւ ուրիշ հողի ցցունքի մը, միևնոյն սարսափելի աղմուկով, որ այլեւս չէր դադրեր կարծես, որովհետեւ իր արձագանգները մեր մէջն էին, մեր հոգիին ամենախոր ոլորտներուն մէջ, ու կը թնդային, կը թնդային ... կը թնդան տակաւին հիմա ալ՝ երբ տարիներ անցած են ատկէ ի վեր ... միշտ պիտի թնդան, պիտի թնդան...»:*

Այս ու նման սարսափելի տեսարաններու խոր տպաւորութիւնը դրոշմուած մնաց մեր գրողներու հոգիներուն մէջ: Եւ այդ տպաւորութիւնը ծաղրացաւ անոնց ստեղծագործած ամէն մէկ տողին վրայ:

Եղեռնէն անմիջապէս ետք ստեղծուած գրականութեան մէջ Եղեռնի նկարագրութիւնն է, որ կը կարդանք: Այդ գրութիւններուն ընդմէջէն կը լսենք վերջին ճիչը լլկուած ու բռնաբարուած աղջիկներու, որոնք անդունդն ի վար կը նետուին, կամ Եփրատ գետի կատաղի ալիքներուն կը յանձնուին՝ անպատուութեան ամօթը իրենց հետ սպաննելով: Մեզի կը խօսին ծեծի ու չարչարանքի տակ սպաննուած մանչեր: Սովալլուկ մայրերու աղերսը կը լսենք «ալ կաթ չունիմ...», «ալ չեմ կրնար զաւակս կռնակիս տանիլ...»: Թիֆոյիտէ բռնուած կիսամեռ երեխաներու վերջին ևղոցը կը լսենք, որ «կաթիլ մը ջուր...» կ'աղերսեն: Եւ այրեր, ծերեր, որոնք դեռ կ'աղօթեն «Ո՛ւր ես Աստուած...», «միթէ չես տեսներ մեր տառապանքը...»: Եղեռնի գրականութեան ընդմէջէն մեզի կը խօսի պարզ հայ մարդը, որ Աստուծոյ կ'ապաւինի, անկէ կը փորձէ ստանալ բացատրութիւն՝ ինչո՞ւ այսքան արիւն ու արցունք: Մեզի կը խօսի մտաւորականը, որ ցաւումով կը բողոքէ աշխարհին կամ կը սգայ կորսնցուցած ազգն ու հայրենիքը:

Եղեռնի գրականութիւնը պատմագրութիւն չէ, ցեղասպանութեան փաստագրութիւնը չի կատարեր: Ան ի՛նք՝ ցեղասպանութիւնն է, գեղարուեստականացուած: Ան հառաչանքն է, արցունքը, ճիչը, բողոքն ու վրէժի ձայնը՝ հարազատ հակազդեցութիւնը՝ հայուն դէմ գործադրուած ցեղասպանութեան: «Պիտի իյնա՛ս» բանաստեղծութեան մէջ, թուրքին կ'ուղղէ բողոքի իր խօսքը Վահան Թէքէեան՝

Հայ երիտասարդ նկարիչի մը պատկերացումը Հայոց Եղեռնի

Պիտի իյնա՛ս այս անգամ, եւ ա՛լ իսպառ, անյարիր
Պիտի մընաս գետնին վրայ՝ ճանկռտելով հողը դեռ,
Եւ դեռ երկա՛ր չմեռնիս պիտի, եւ տունդ մոխիր
Եղած՝ ծածկէ պիտի քեզ, երբեմնի տո՛ւնդ եռուզեռ...

Հերի՛ք որքան աչխարհին ցաւ ու չարիք հասցուցիր,
Որքան ի սուգ թաթխեցիր քաղաք ու գիւղ, դաշտ ու լեռ,
Հերի՛ք մայրերը լացին բոյներուն վրայ ցանուցիր,
Եւ մեր սիրող սրտերուն մէջ լեցուցիր ոխ ու հեռ...

Հարցումներ

1. Արամ Անտոնեան ի՞նչ կը պատմէ տղու մը մասին, որ փորձած էր գաղթականներու կայանէն փախչիլ:
2. Վահան Թէքէեան ի՞նչ կ'արտայայտէ թուրքին դէմ:
3. Գիտէ՞ք արդեօք Եղեռնէն խօսող ուրիշ պատմուածք կամ բանաստեղծութիւն:

Յաջորդ Դասանիւթին Սկսելէ Առաջ

1. Նոր բառերը գործածենք

Այս դասանիւթին մէջ սորված նոր բառերը օգտագործելով, վարի նախադասութիւնները ամբողջացուցէ՛ք եւ զատ թուղթի մը վրայ գրեցէ՛ք:

1. Թալէաթ փաշա Պերլինի մէջ թաղուեցաւ 1922-ին. սակայն 21 տարի ետք անոր _____ ները Թուրքիա փոխադրուեցան:
2. Եթէ սորված ըլլանք հայոց ցեղասպանութեան պատմութիւնը, կրնանք դիւրութեամբ թուրքերու պատճառաբանութիւնները _____ :
3. Ժողովուրդի մը դէմ կատարուած _____ մը կրնայ ցեղասպանութիւն համարուիլ, եթէ ցեղասպանութեան ՄԱԿի Ուխտին մէջ նշուած որեւէ արարքին հետ կը համընկնի:
4. Կեդրոնական Պետութիւնները պատերազմին մէջ մեծ վնասներ կրելէ ետք, Դաշնակիցներէն _____ խնդրեցին:
5. Թուրք պատմագրութեան մէջ հայ եւ թուրք յարաբերութիւններու ուսումնասիրութիւնները լեցուն են ճշմարտութեան _____ :
6. Գերմանիոյ կառավարութիւնը համաձայնեցաւ հրեաներուն _____ տալ՝ Երկրորդ Աշխարհամարտի ընթացքին անոնց դէմ կատարուած մեծ ոճիրին համար:

2. Վերլուծումի եւ դատողութեան փորձ մը ընենք

ա. Գաղափարները մեկնաբանենք.

Հայոց ցեղասպանութեան պատասխանատուներուն ահաբեկումներուն մասին խօսելով, ինչպէս կարդացինք այս դասանիւթին մէջ, Սիմոն Վրացեան ըսած է. «Հայերը տեսան եւ հասկցան քաղաքակիրթ կոչուած մեծ ազգերի խօսքի արժէքը եւ դրանից հանեցին տրամաբանական եզրակացութիւն.

Մուրճ կամ զնդան պէտք է լինիս
Ճշմարտութիւն չկայ ուրիշ. . .»

1. Ինչպէ՞ս կը մեկնաբանէք այս գաղափարը:
2. Ճի՞շդ էր արդեօք, որ Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը ի՛նք ստանձնէ պատիժի գործադրումը:
3. Ի՞նչ կը կարծէք «մեծ ազգերի խօսքի արժէք»ի մասին. արդեօ՞ք երբեք պէտք չէ վստահիլ անոնց խօսքերուն:

բ. Հաստատումի մը տրամաբանութիւնը քննենք.

Այս դասանիւթին մէջ չորս կէտերով ներկայացուած են թուրքերու յաճախ գործածած պատճառաբանութիւնները. արդեօք եթէ դուք պատմաբան ըլլայիք, ինչպէ՞ս պիտի պատասխանէիք այդ «փաստարկութիւններուն»:

ԲԱԺԻՆ 6

ՃԵՐՄԱԿ ՋԱՐԴ, ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻԻՆ

Դասանիւթը ի՞նչ կը պարունակէ

Այս դասանիւթը մեզ պիտի մղէ մտածելու, թէ հայերու ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ապրող հայերու բնաջնջումով եւ Պատմական Հայաստանը իր բնակիչներէն պարպելով չի վերջանար: Ցեղասպանութիւնը կը շարունակուի, քանի որ Սփիւռքի հայութիւնը կը ձուլուի, զոհ կ'երթայ ճերմակ ջարդին, քանի որ դիտումնաւոր կերպով աւերումի կ'ենթարկուին հայ մշակոյթի կոթողները՝ հայերու դարաւոր հայրենիքին մէջ: Պիտի տեսնենք, թէ ցեղասպանութիւնը ինչպէս կը շարունակէ արձագանգել մեր կեանքերուն մէջ եւ իր ազդեցութիւնը ձգել ստեղծուող գրականութեան վրայ: Այս դասանիւթը մեզ պիտի մղէ մտածելու, թէ այսօր, երբ փոխուած է կացութիւնը, երբ ունինք անկախ Հայաստան և հանրապետութիւն, ինչ փոփոխութեան կրնայ ենթարկուիլ սփիւռքահայուն հոգեբանութիւնը:

Բառացանկ

Այս դասին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այդ բառերը տեղւոյն յարմար իմաստով շարուած են ստորեւ: Ուշադրութիւն ըրէ՛ք եւ լա՛ւ սերտեցէք զանոնք:

պատրիարքարան – ուր որ քրիստոնէական բարձր աստիճանաւորը՝ պատրիարքը կը բնակի *(patriarchate)*

մարդահամար – որեւէ տեղի կամ երկրի մը մէջ ապրող մարդոց թիւը որոշել *(census)*

մզկիթ – մահմետականներու (իսլամ) աղօթատեղի

գոյապայքար – գոյութիւնը պահելու համար տարուող պայքար

ընդվզում – ըմբոստանալը, չհնազանդիլը

ներդրում – արժէքաւոր աշխատանքով, գիտական գործով կամ գեղարուեստական ստեղծագործութեամբ՝ նպատակի մը իրագործման մասնակցիլ

1 ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԻ, ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ԿԸ ՁՈՒԼՈՒԻ ՍՓԻՒՌՔԻ ՄԷՋ

«Ոչ Տէր Ջօրը, ոչ ալ ճերմակ Ջարդը կրնան խեղդել մեր կամքը» (սփիւռքահայ երիտասարդ արուեստագէտի մը գործը եւ խօսքը)

Ըստ Պոլսոյ *պատրիարքարանի մարդահամարին*՝ 1821-ին Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ապրող հայերու թիւը 2,100,000-ի կը հասնէր: Պատերազմէն ետք, ինչպէս տեսանք, մնաց միայն Պոլսոյ հայկական գաղութը, որ հազիւ 60,000 կը հաշուէ: Եթէ ջարդէն ազատածներու եւ Սուրիա, Լիբանան, Եգիպտոս, նաեւ Կովկաս ապաստանած գաղթականներու թիւը 500,000 հաշուենք, Եղեռնի զոհերու թիւը կը մնայ 1,500,000 առանց նկատի առնելու 1821-էն 1915 հայութեան բնական աճը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ: Այս թիւը ընդունուած է շատ մը հայկական եւ օտար պատմագիտական աղբիւրներու կողմէ, եւ ի հարկէ, վիճաբանութեան նիւթ դարձած է թուրք պատմաբաններու մօտ: Թրքական գրականութեան մէջ զանազան թիւեր նշուած են՝ 200,000-էն մինչեւ 600,000: Հայկական զոհերու թիւը 600,000-էն անդին չ'անցնիր: Բայց թիւը այսօր կարեւոր չէ մեզի համար: Կարեւորը այն է, թէ ամբողջ աշխարհի մէջ ապրող հայութեան կէսը, որ Օսմանեան Կայսրութեան՝ այսինքն պատմական Հայաստանի հողին վրայ կը բնակէր, բնաջնջուեցաւ: Կարեւորը այն է, թէ Հայաստանի պատմական հողերուն վրայ այլեւս ոչ մէկ հայ կը բնակի:

Սպիտակ Ջարդ. Եղեռնէն վերապրողներուն իրաւունք չտրուեցաւ իրենց տուները վերադառնալու եւ հայ գաղթականները ցրուած մնացին քիչ մը ամէն կողմ: Սուրիա, Լիբանան, Եգիպտոս, Իրաք, Իրան, եւրոպական զանազան երկիրներ, հարաւային եւ հիւսիսային Ամերիկաներէն մինչեւ Աւստրալիա, հայերը գացին իրենց բախտը փնտռելու: Անոնք որոշ վայրերու մէջ արդէն գոյութիւն ունեցող հայ գաղութներուն միացան, որոշ երկիրներու մէջ՝ նոր գաղութներ կազմեցին. իսկ շատ վայրերու մէջ ալ ցրուած ու մինակ մնացին: Օտար երկիրներու կեանքի դժուարութիւններուն դէմ պայքարելով, նոր շրջապատին, նոր մշակոյթին փորձեցին վարժուիլ, եւ շատ անգամ իրենցը մոռցան: Հայերէնը մոռցան, հայկական սովորութիւնները այլեւս խորթ թուեցան իրենց. օտարներու մէջ մտան, օտար ամուսնութիւններ կնքեցին ու հեռացան հայութենէ: Երբեմն մնաց հայու անունը միայն կամ մականունը՝ խեղաթիւրուած արտասանութեամբ: Երբեմն մնաց յիշողութիւն մը՝ «մեծ մայրս (կամ մեծ հայրս) հայ եղած է», կը յիշէ մէկը. «ջարդերու ատեն մեծ մայրս (կամ մեծ հայրս) կորսնցուցած է իր ամբողջ ընտանիքը եւ ինք Թուրքիայէն հոս փախած է», կ'ըսէ ուրիշ մը: Եւ միայն այդքան:

Ասիկա կը նշանակէ ձուլում՝ Սպիտակ Ջարդ, որուն ընթացքին արիւն չի թափուիր, ուրեմն կարմիր ջարդ չէ, բայց մարդիկ կը սպաննուին հոգիով եւ կը կորսնցնեն արմատները, ազգային ինքնութիւնը: Մտածեցէ՛ք այդ մասին, որքանո՞վ հայ մնացած է այն գաղութը, որուն մէջ դուք կ'ապրիք: Ձեր շուրջի հայերը հայերէն կը խօսի՞ն, հայկական հարցերով կը հետաքրքրուի՞ն, հայկական ձեռնարկներու կ'երթա՞ն, հայերէն կամ հայկական թերթեր կը ստանա՞ն, հայկական կազմակերպութեան մը մաս կը կազմե՞ն...

«Նպատակասլաց պայքար մեր բոլորին հաւաքական ուժով» (սփիւռքահայ երիտասարդ արուեստագէտի մը գործը եւ խօսքը)

Հարցումներ

1. Հայոց ցեղասպանութեան զոհերու թիւերը ի՞նչ ցոյց կուտան:
2. Ի՞նչ պատահեցաւ Եղեռնէն վերապրողներուն:
3. Ի՞նչ կը նշանակէ ձուլում կամ Սպիտակ Ջարդ:

2 ՀԱՅԵՐՈՒ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՈԹՈՂՆԵՐԸ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՄԷՋ ԴԻՏՈՒՄՆԱՒՈՐ ԿԵՐՊՈՎ ԿԸ ՓՃԱՑՈՒԻՆ

Հայերու ցեղասպանութիւնը կազմակերպելով, Իթթիհատականներու կառավարութիւնը Հայաստանը պարպեց հայերէ: Այլեւս կը մնար յետ-պատերազմեան նոր Թուրքիոյ մէջ հայուն եւ Հայաստանի հետքը ջնջել աշխարհի յիշողութենէն:

Տեկորի վանքը (4-րդ դար). նկարահանուած 1915-էն առաջ

Տեկորի վանքը 1970-ական թուականներուն

Տեղանուններ. առաջին հերթին «Հայաստան» կամ «Հայկական Վիլայէթներ» անուանումները ջնջուեցան Թուրքիոյ քարտէսներուն եւ պաշտօնական թուղթերուն վրայէն: Արգիլուեցաւ օտար զբօսաշրջական ընկերութիւններուն՝ Հայաստան կամ հայկական հնութիւններ բառերը գործածել: Դէպքեր եղան, երբ դասագիրքի մը կամ հրատարակութեան մը մէջ սխալմամբ գործածուեցան այդ անունները, կառավարութիւնը բռնագրաւեց զանոնք եւ պարտադրեց նոր տպագրութեան մէջ ջնջել այդ անունները: Ժամանակի ընթացքին կը փոխուին անունները արեւելեան Թուրքիոյ այն քաղաքներուն եւ գիւղերուն, որոնք դեռ պահած էին հին հայկականը: Երբ ձեր մեծ հայրիկը կամ մեծ մայրիկը ձեզի ըսէ, թէ Արեւմտահայաստանի մէջ ո՞ւր ծնած է, շատ անգամ պիտի չկարենաք զայն գտնել Թուրքիոյ նոր քարտէսներուն վրայ:

Մշակութային կոթողներ. 1915-1916-ի կոտորածներու ընթացքին հրդեհով կամ պայթուցիկ նիւթերով կ'ոչնչացուէին նաեւ հայկական եկեղեցիները, դպրոցները, վանքերը եւ այլ շինութիւններ, որոնք հայկական ոճ ունէին: Այսուհանդերձ, հայերու բնաջնջումէն ետք, հարիւրաւոր քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ դեռ կը մնային եկեղեցիներ ու վանքեր, հայուն ներկայութիւնը յիշեցնող, հին հայկական շինութիւններ: Ժամանակի ընթացքին ոչնչացուեցան եւ դեռ կը շարունակուին ոչնչացուիլ այդ յիշատակարանները:

Եւրոպացի ճարտարապետներու եւ հնագէտներու խումբեր, անոնց մէջ նաեւ հայեր, ծածուկ, անունները փոխած, կ'այցելեն այդ շինութիւնները, կ'ուսումնասիրեն, կը նկարահանեն աւերակները: Ներկայացուած զեկոյցները սարսափելի են: Այս խումբերը կը վկայեն, թէ հայ ժողովուրդի քաղաքակրթութեան եւ մշակոյթի կոթողները դիտումնաւոր կերպով կ'ոչնչացուին պայթուցիկով, հրդեհով, թուրք գիւղացիներու կողոպուտով ու աւերումով: Հայ եկեղեցիները *մզկիթի*, թանգարանի կամ բանտերու կը վերածուին: Ուրֆայի մօտ գտնուող եկեղեցի մը մզկիթի վերածուած է. Կարսի մէջ եկեղեցի մը՝ թանգարանի. Օրդուի եկեղեցին՝ բանտի: Ճամբաներ ու ամբարտակներ շինելու պատրուակով կ'աւերեն հայկական շինութիւնները, ինչպէս աւերեցին Անիի Սուրբ Փրկիչ եկեղեցին: Թուրք զինուորներու զինավարժութեան համար թիրախներու վերածուած են հին հայկական եկեղեցիներն ու վանքերը: Տեկորի վանքը (4-5-րդ դար), Սուրբ Աստուածածինը (13-րդ դար), Բագարանը (7-րդ դար), զինուորական փորձերու զոհ գացած են: Եւրոպացի ճարտարագէտներ կը վկայեն, թէ Կիլիկիոյ հայկական եկեղեցիներու եւ բերդերու հայկական քանդակները սրբուած են եւ նոր ցուցատախտակներ այդ շինութիւնները իբրեւ բիւզանդական կը ներկայացնեն: Իսկ աւելի յայտնի շէնքերու, ինչպէս Կարսի եւ Աղթամարի եկեղեցիներու շինութիւնը սելճուկներուն կը վերագրուին: Պոլսոյ պատրիարքարանի շարունակական բողոքները կը մնան անպատասխան: Պատրիարքին բազմաթիւ խնդրագրերը՝ գոնէ մեծարժէք շինութիւնները նորոգելու համար իրաւունք ստանալու, դարձեալ անուշադրութեան կը մատնուին: Կառավարութիւնը չ'արտօներ նոյնիսկ Պոլսոյ պատրիարքարանին՝ անհրաժեշտ նորոգումները կատարել:

Խծկոնքի վանքին ներկայ իրավիճակը

Խծկոնքի վանքը (11-րդ դար). նկարահանուած 1915-էն առաջ

Հարցումներ

1. Ինչո՞ւ կը փոխեն տեղանունները Թուրքիոյ մէջ:
2. Ի՞նչ միջոցներով կ'ոչնչացնեն հայ մշակութային կոթողները:
3. Պոլսոյ պատրիարքարանը ինչպէ՞ս կը հակազդէ հայկական կոթողներու ոչնչացումին:

3 ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏՔԵՐԸ Կ՛ԱՐՏԱՅՈՒԱՆ ՍՓԻՒՌՔԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Ցեղասպանութենէն ետք, Սփիւռքի մէջ մեծցած երիտասարդ գրողը եւ բանաստեղծը ա՛լ չի պատմեր հայոց կոտորածներու եւ տեղահանութեան սարսափներուն մասին: Սակայն, անոր ստեղծած գրականութեան մէջ կը ցոլայ օտար երկիրներու մէջ նոր կեանքի վարժուելու, ամէնօրեայ *գոյապայքարը* դիմագրաւելու տառապանքը: Ու վէպի մը հերոսը կը խեղճանայ, ուրիշ մը ինքնասպան կ՛ըլլայ, մէկ ուրիշը կը փորձէ հեռանալ հայութենէ, մոռնալ իր ազգութիւնը՝ ուրախ եւ հանգիստ կեանք մը ունենալու համար: Գիտակցական պայքարը ձուլումին դէմ, միւս կողմէ օտար մշակոյթի գրաւչութիւնը, այդ մշակոյթին եւ իր շրջապատին հետ նոյնանալու մղումը, հոգեկան սուր պայքար մը կը ստեղծեն, եւ այդ հոգեվիճակը գեղարուեստական դրսևորում կը ստանայ գրականութեան մէջ:

Տեսարան մը Ապրիլեան Եղեռնի ոգեկոչման ցոյցերէն. Աթենք, Յունաստան

Սփիւռքի մէջ ծնած եւ հասակ ձեռած Վեհանոյշ Թեքեան՝ իր սերունդը կը ներկայացնէ տխուր գոյներով՝

Ես այն սերունդն եմ
Որ դեռ անծանօթ հայ հին պատմութեան՝
Սփիւռքի դաժան հեքեաթին ունկնդրեց
Մեծ հօր ծունկին վրայ.
. . . . . .
Ես այն սերունդն եմ, որ կայան չունի,
Որուն ֆոնն հազար տարրով է ներկուած.

Մեծ հայրերէն ու մեծ մայրերէն նոր սերունդներուն փոխանցուած հայրենիքի սէրն ու կարօտը, հայրենիքէն զրկուած ըլլալու զգացումը՝ խոր ցաւ կ՛առաջացնէ հոգիներու մէջ: Եւ այդ ցաւը ցասում եւ վրէժխնդրութիւն կը դառնայ, երբ երիտասարդը դէմ յանդիման կու գայ թուրքին ուրացումին հետ: Կարծես թուրքը իր հերքումով կը հեգնէ անոր ամենէն սուրբ, ամենէն հարազատ զգացումները: Երգը կը դառնայ վրէժ ու արիւն:

Այնքան ժամանակ, որ գոչում էինք,
Ոչ ոք չէր լսում,
Հիմա, որ գէնքի գնդակն է չաչում,
. . . . . .

Բոլորն են լսում. . .
Լաւ է, թող լսեն:
Այս նենգ աշխարհում գնդակի լեզուն
Լաւ են հասկանում.

Թուրք դիւանագէտներու դէմ կատարուած ահաբեկչական արարքներէն ոգեւորուած կը գրէ պատանի Մարտիկ Դաւթեան: Իսկ Վրէժ Արմէն, որ կը փորձէ գտնել թէ «Ո՞ւր կը վերջանայ սա Սփիւռքը», կը մտորէ՝

Գուցէ Սփիւռքը կը վերջանայ. . .
Հեռատեսիլի տուփին առջեւ: Ինչպէ՛ս կը գերէ, կ՛առինքնէ այդ մոգական տուփը և հեքեաթին սրնգահարին պէս իր եռեւէն կը տանի կախարդուած մանուկները:
Կրնա՞նք հասնիլ անոնց եռեւէն, ուրիչ երգով, փոխել ընթացքը, Սփիւռքի մէջ պահել զանոնք. . . Գնդակին ձայնը, թերեւս այդ ուրիչ երգը անկէ պիտի գայ.

Տեսարան մը Ապրիլեան Եղեռնի ոգեկոչման ցոյցերէն. Պարսկաստան

Սփիւռքի գրականութիւնը գեղարուեստական դրսեւորումն է հայ մարդու հոգեվիճակին: Խորհեցէ՛ք դուք ալ, իբրեւ հայ երիտասարդներ, արդեօ՞ք կայ ձեր հոգիին մէջ պայքար երկուութեան՝ պայքարը հայ մնալու եւ ձուլուելու՝ հայութենէ հեռանալու եւ օտար մշակոյթին յարելու: Կա՞յ արդեօք ձեր մէջ ձայն մը, որ ձեր պապերուն տառապանքը կը յիշեցնէ ու ձեզ *ընդվզումի* կը տանի ամէն անգամ, երբ տեղ մը թուրքի ուրացումին մասին կը լսէք:

Հարցումներ

1. Ձուլումի դէմ մղուած պայքարը կամ օտար մշակոյթի գրաւչութիւնը ինչպէ՞ս կը դրսեւորուին սփիւռքի հայ գրականութեան մէջ:
2. Հայրենիքի կարօտը ինչպէ՞ս կ՛արտացոլայ սփիւռքի հայ գրականութեան մէջ:
3. Ցեղասպանութեան ուրացումը թուրքերու կողմէ արդեօք ինչպէ՞ս կ՛ազդէ հայ հոգիներուն վրայ:

4 ԱՆԿԱԽ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ԿՐՆԱ՞Յ ԱՐԴԵՕՔ ՓՈԽԵԼ ՍՓԻՒՌՔԻ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

1988-ԷՆ Ի ՎԵՐ Խորհրդային Միութեան մէջ ծայր առած ցնցումները վերջապէս յանգեցան Խորհրդային հսկայ եւ հզօր կայսրութեան փլուզումին: Խորհրդային Հայաստանի համայնավար (քոմիւնիստ) կուսակցութիւնը, որ արդէն շատոնց կորսնցուցած էր իր ժողովրդականութիւնն ու ուժը, պարտադրուեցաւ տեղի տալու: Հայաստանի մէջ կատարուեցան ազատ խորհրդարանի ընտրութիւններ: Եւ նորընտիր ազգային խորհրդարանը Հայաստանի անկախութեան եւ Խորհրդային Միութենէն անջատուելու ճամբան սկսաւ բռնել: Մենք, յաջորդ տարի, «Հայ Դատ 12»ի մէջ, պիտի սորվինք հայ ժողովուրդի այս նոր ազատագրական պայքարին եւ Հայաստանի անկախացման մանրամասնութիւններուն մասին հիմա, պիտի գիտնանք միայն, որ Հայաստանը անկախ պետութիւն է եւ ունի իր աթոռը Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան մէջ:

Հայաստանի մէջ ծայր առած բազմամարդ ցոյցերէն

Այժմ հա՛րց տանք մենք մեզի: Հայաստանի անկախութիւնը ի՞նչ փոփոխութիւն պիտի կարենայ բերել Սփիւռքահայ կեանքին մէջ: Մանաւանդ, որ այսօրուան Հայաստանը չի տարածուիր այն հողերուն վրայ, որ արեւմտահայութիւնը դարեր շարունակ հայրենիք կոչած է եւ ուրկէ դուրս շպրտուած է 1915-ին: Ուրեմն, այսօրուան Հայաստանը ֆիզիքապէս չի ներկայացներ հայուն ամբողջական հայրենիքը:

Ասկէ զատ կան ուրիշ հարցեր եւս. նախ՝ Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւնները եօթանասուն տարի շարունակ, Մոսկուայի կարգադրութեամբ, փորձած են Սփիւռքը բաժնել, զանազան հատուածներ իրարու դէմ լարել եւ հովանաւորել այն հատուածը միայն, որ կ'ընդունի համայնավար վարչակարգը Հայաստանի մէջ՝ այսինքն հակադաշնակցական հատուածը. եւ այս խտրականութիւնը օտարումի տարած է շատ մը գաղութներ: Ցետոյ, Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւնները եօթանասուն տարի շարունակ, դարձեալ Մոսկուայի կարգադրութեամբ, մերժած են գործօն մասնակցութիւն բերել Հայ Դատի հետապնդման եւ հայոց պահանջատիրութեան գործին:

Ապագան ցոյց պիտի տայ, թէ անկախ Հայաստանի կառավարութիւնները որքանով պիտի փոխեն կացութիւնը: Անոնք ներկայ Հայաստանը պիտի կարենա՞ն վերածել հոգեկան հայրենիքի բոլոր անոնց համար, որոնք Վանը, Էրզրումը, Կարսն ու Արտահանը կ'երազեն: Տէր պիտի կանգնի՞ն հայ ժողովուրդի պահանջատիրութեան՝ օր մը մեր հողերը ետ առնելու խոստումով: Պիտի կապուի՞ն Սփիւռքի հետ առանց խտրականութեան, որպէսզի իւրաքանչիւր հայ, անկախ իր քաղաքական համոզումներէն, կարենայ ինքզինք հարազատ զաւակը զգալ հայրենիքին, ազատօրէն շփում ունենալ եւ իր գրական, գիտական, տնտեսական *ներդրումը* ունենալ, եւ փոխադարձաբար, իր հոգեկան ներշնչումն ու ազգային հաւատքը առնել անկէ: Այսպիսի կացութեան մը մէջ է միայն, որ հայ գրողն ու բանաստեղծը կը դադրին իրենք զիրենք որբ եւ օտար հողի վրայ ապրելու պարտադրանքին տակ զգալէ: Ուրեմն Սփիւռքն ալ կը դադրի այլեւս աքսորավայր ըլլալէ եւ կը դառնայ այն միջավայրը՝ ուր, հայրենիքի հետ կապուած ամուր կապով, կը զարգանայ հայ մշակոյթը, կը զարգանայ հայ մարդը՝ իր ինքնութեան եւ իր քաղաքացիութեան հետ հաշտութիւն գտած:

Անկախ Հայաստանը ՄԱԿի անդամ: Եռագոյն դրօշը կը բարձրանայ ՄԱԿի շէնքին առջեւ՝ տեղ գտնելու ՄԱԿի անդամ Պետութիւններու դրօշակներու շարքին

Հարցումներ

1. Ի՞նչ եղած է Սփիւռքի եւ Խորհրդային Հայաստանի կապը 70 տարի շարունակ:
2. Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւնները ի՞նչ վերաբերում ունեցած են Հայ Դատին եւ հայերու պահանջատիրութեան նկատմամբ 70 տարի շարունակ:
3. Սփիւռքահայուն հոգեբանութիւնը ինչպէ՞ս կրնայ փոխուիլ Սփիւռք-հայրենիք բնական յարաբերութիւններու մէջ:

Յաջորդ Դասանիւթին Սկսելէ Առաջ

1. Նոր բառերը գործածենք

Քանի մը տողերու մէջ շարադրեցէ՛ք ձեր անձնական փորձառութիւնը կամ տպաւորութիւնը հայոց ցեղասպանութեան հետևանքներուն մասին՝ գործածելով այս դասանիւթին մէջ սորված 6 նոր բառերէն առ նուազն 5-ը:

2. Վերլուծումի և դատողութեան փորձ մը ընենք

ա. Յարաբերութիւնները գտնենք.

1. հայոց ցեղասպանութեան եւ սփիւռքահայութեան ձուլումին միջեւ
2. Թուրքիոյ հակահայ քաղաքականութեան եւ մեր մշակութային կոթողներու փճացումին միջեւ
3. անկախ Հայաստանի իրողութեան և սփիւռքահայութեան հոգեբանութեան միջեւ

բ. Պատճառ-հետեւանք կապակցութիւնը գտնենք.

Վերջին տարիներու ընթացքին, զանազան վայրերու մէջ տեղի ունեցան ահաբեկումներ թուրք դիւանագէտներու եւ թրքական հաստատութիւններու դէմ: Հայ երիտասարդներու այս արարքները բացատրուեցան իբրեւ հետեւանք հայ ժողովուրդի յուսահատական իրավիճակին (օտարութեան մէջ, անհայրենիք, ձուլումի վտանգին տակ. . .), որ ինքնին հետեւանք է ցեղասպանութեան ուրացումին: Բացատրեցէ՛ք պատճառի եւ հետեւանքի այդ կապը՝ եթէ դուք զայն կը տեսնէք. կամ ձեր գիտցած ձեւով բացատրեցէ՛ք ահաբեկումները:

ԲԱԺԻՆ 7

1917-Ի ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ԱՐՁԱԳԱՆԳԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ

Դասանիւթը ի՞նչ կը պարունակէ

Մինչև Ա. Համաշխարհային Պատերազմ, հայ ժողովուրդը մեծ մասամբ կեդրոնացած էր օսմանեան եւ ցարական կայսրութիւններուն մէջ: Բնականաբար, որեւէ փոփոխութիւն կամ յեղափոխութիւն այդ երկիրներուն մէջ՝ հսկայ ազդեցութիւն պիտի ունենար հայ ժողովուրդի իրավիճակին վրայ: Սորվեցանք Օսմանեան Կայսրութեան մէջ տեղի ունեցած այդ փոփոխութիւններուն եւ անոնց հետևանքներուն մասին: Այս դասանիւթով պիտի սորվինք, թէ ինչպէս փլուզումի ենթարկուեցաւ ցարական հզօր կայսրութիւնը: Պիտի ծանօթանանք այն գաղափարներուն, որոնք յեղափոխութիւն առաջացուցին Ռուսիոյ մէջ: Պիտի տեսնենք իրավիճակը Կովկասի մէջ եւ քննենք հոն գործող ազդակները, ուժերը եւ մտայնութիւնները:

Բառացանկ

Այս դասին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այդ բառերը տեղւոյն յարմար իմաստով շարուած են ստորեւ: Ուշադրութիւն ըրէ՛ք եւ լա՛ւ սերտեցէք զանոնք:

կեղեքել – շահագործել, առիթ չտալ ազատ ապրելու, զարգանալու

հաշմանդամ – մարմինի որեւէ անդամի գործածութիւնը կորսնցուցած

սովետ – խորհուրդ, կառավարական մարմին մը, որ կ՛ընտրուի ժողովուրդէն՝ անոր կամքը արտայայտելու համար

մենատիրութիւն – մինակը երկրին տիրել, երկիրը մինակը կառավարել

ձերբազատուիլ – կապանքներէ ազատիլ

նուաստացուցիչ – ցած, ստորին եւ արհամարհուած վիճակի մատնող

1 ՅԱՐԱԿԱՆ ՌՈՒՍԻՈՅ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ՊԱՐԱՐՏ ՀՈՂ ԷՐ ՀԱԿԱՑԱՐ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

«Արիւնոտ Կիրակի»

Ցարերու բռնակալ տիրապետութիւնը արդէն 1800-ական թուականներէն դժգոհութիւն ստեղծած էր ռուս ժողովուրդին մէջ: Եւրոպայի արդիւնաբերական յառաջդիմութիւնները դեռ Ռուսիա չէին հասած: Երկիրը, ուրեմն, հիմնուած էր գիւղատնտեսութեան վրայ, իսկ գիւղացիները կ՛աշխատէին ամենէն նախնական գործիքներով, ամենէն դժուարին պայմաններուն մէջ: Դժգոհութիւնները ու անհանգստութիւնները հետզհետէ կ՛աւելնային: Կը կազմուէին կուսակցութիւններ՝ պայքարելու ռուս ժողովուրդը *կեղեքող* ցարական բռնատիրութեան դէմ:

«Արիւնոտ Կիրակի». 1905-ի Յունուար 22-ին, ցարական զօրքը կրակ բացաւ գործադուլի դիմած խումբ մը բանուորներու վրայ, երբ անոնք խնդրագիր մը կը տանէին ցարին յանձնելու: Դէպքը, որ «Արիւնոտ Կիրակի» կոչուեցաւ, առիթ տուաւ ընդհանուր շարժումի մը, որ յեղափոխութեան վերածուեցաւ: Ցար Նիկոլա Բ., իր իշխանութիւնը փրկելու համար, ժողովուրդին խոստացաւ իրաւունքներ եւ ազատութիւն: Հրահանգեց ընտրութիւններ կատարել եւ յառաջացնել ժողովրդական խորհրդարան մը, որ (ռուսերէնով) Դումա կոչուեցաւ: Այս բոլորը սակայն որեւէ արդիւնքի չհասաւ. ժողովուրդին իրաւունքներ և ազատութիւն չտրուեցաւ եւ տակաւ շարունակուեցան դժգոհներու հալածանքն ու ձերբակալութիւնները: Դումաներն ալ ուժ չունէին դէպքերուն հակազդելու: Այսպէս, Ցար Նիկոլա Բ.ի բռնատիրական իշխանութիւնը դեռ կը շարունակուէր Ռուսիոյ մէջ:

Ժողովրդական Խորհրդարան (Դումա)

Ա. Համաշխարհային Պատերազմ. Ռուսիա Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին մէջ մտաւ տնտեսական ծանր պայմաններու տակ: Կտրուեցաւ Թուրքիոյ ճամբով Ռուսիա հասնող արեւմտեան առեւտուրի գիծը: Ռուս բանակը, ճիշդ է, թիւով մեծ, այդ օրերու ո՛չ պատերազմական նոր զէնքեր ու միջոցներ, ո՛չ ալ կարող ղեկավարութիւն ունէր: 1914-1917, երեք տարուան անդադար պատերազմը, բազմաթիւ զոհերը, վիրաւոր ու *հաշմանդամ* տուն վերադարձած երիտասարդներու տխուր իրավիճակը եւ

Քարտէս թիւ 9
Այս քարտէսը ցոյց կու տայ ցարական կայսրութեան սահմանները տարբեր ընդլայնումներ՝ 1360-էն մինչեւ 1917: Բաղդատութեան մէջ կը տեսնենք նաեւ Օտոմանեան Միութեան տարածութիւնը:

վերջապէս հետզհետէ վատթարացող տնտեսական պայմանները միանգամայն յուսահատեցուցած էին ժողովուրդը:

Հրաժարում գահէն. 1917-ի գարնան ծայր առին գործադուլներ եւ ցոյցեր Ռուսիոյ մայրաքաղաք Փեթրոկրատի մէջ: Դուման բարենորոգումներ պահանջեց Ցարէն, որ դարձեալ փորձեց բանակին միջոցաւ խեղդել ապստամբութիւնը եւ Դուման ցրուել. սակայն այս անգամ զինուորները ևս միացեր էին ժողովուրդին: 1917-ի Մարտ 15-ին, Ցար Նիկոլա Բ. ստիպուեցաւ հրաժարիլ գահէն: Ստեղծուեցաւ ժամանակաւոր կառավարութիւն մը, մինչեւ որ Ռուսիոյ ընդհանուր սահմանադրական ժողովը գումարուէր, երկրին ապագայ իշխանութեան ձեւը որոշելու համար:

1917-ի ռուս հակացար ցոյցերէն

Հարցումներ

1. Ի՞նչ էր «Արիւնոտ Կիրակի»ն:

2. Ա. Համաշխարհային պատերազմը ի՞նչ հետեւանքներ ունեցաւ Ռուսիոյ մէջ:

3. Ե՞րբ եւ ինչո՞ւ հրաժարեցաւ Ցար Նիկոլա Բ.:

2 ԻՆՉՊԷ՞Ս ԿԸ ԳՈՐԾԷՐ ԿՈՎԿԱՍԻ ՆՈՐ ՎԱՐՉԱՄԵՔԵՆԱՆ

1917-ի Մարտի յեղափոխութիւնը մեծ ոգեւորութեամբ ընդունուեցաւ Կովկասի ժողովուրդներուն կողմէ, որոնք այնքան տառապած էին ցարական բռնատիրութեան տակ: Շուտով, ամբողջ Ռուսիոյ մէջ, նաեւ Կովկասի, Փեթրոկրատի *սովետներու* (խորհուրդներու) օրինակով կազմակերպուեցան բանուորներու, զինուորներու եւ գիւղացիութեան սովետներ:

Քաղաքական ուղղութիւններ. Կովկասի ժողովուրդը, նոր ազատութիւն գտած, հաւաքներու կը մասնակցէր եւ Կովկասի ապագայ իրավիճակի մասին իր կարծիքները կ՛արտայայտէր: Մեծ տարակարծութիւն չկար այն ուղղութեամբ, թէ Կովկասը անբաժան մասը պէտք է կազմէ մեծ Ռուսիոյ: Տարակարծութիւնը հոն էր, թէ Կովկասը արդեօ՞ք պէտք է ունենայ ազգային սահմաններու բաժանումներ (վրացական, հայկական եւ ատրպէյճանական ինքնավար շրջաններով), թէ՝ ոչ:

Յեղափոխութենէն ետք, աւելի ազատ գործունէութեան ասպարէզ գտած էին քաղաքական կուսակցութիւնները Կովկասի մէջ: Պէտք է գիտնանք, թէ ընդհանրապէս կուսակցութիւններն են, որ ղեկավարած են ժողովուրդի զանգուածները եւ ձեւաւորած անոնց քաղաքական միտքը: Նոյնն էր այն օրերու մթնոլորտը: Վրացիներու քաղաքական ղեկավարութիւնը կեդրոնացած էր սոցիալ-դեմոկրատ մենշեւիկներուն ձեռքը. ազերի թուրքերու առաջնորդը Մուսաւաթ (թրքերէնով՝ «հաւասարութիւն») կուսակցութիւնն էր. իսկ հայ ժողովուրդի կամքն ու քաղաքական ուժը Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը կը ներկայացնէր:

Օզակոմ. Փեթրոկրատի ժամանակաւոր կառավարութիւնը իշխանութեան գալէ անմիջապէս ետք նշանակեց կովկասեան վարչամեքենան՝ Օզակոմը (անունը ռուսերէն է եւ կազմուած է Անդրկովկասեան Յատուկ Կոմիտէ բառերու կրճատումով): Օզակոմը պիտի վարէր Կովկասը եւ ուղղակի հաշուետու էր ժամանակաւոր կառավարութեան: Սակայն, ընդհանրապէս թոյլ էր Օզակոմը եւ անտեղեակ Կովկասի իրողութենէն: Թոյլ էր նաեւ Օզակոմի մէջ հայերու իբրեւ ներկայացուցիչ նշանակուած՝ Միքայէլ Պապաճանովը, որ մօտիկ կապեր ունէր Ժամանակաւոր Կառավարութեան հետ, բայց հեռու էր հայկական իրականութենէն:

Օզակոմի հայ անդամ Միքայէլ Պապաճանով

Արեւմտահայաստանի հողերը. Մինչեւ 1917-ի յեղափոխութիւնը, ցարական բանակը, հայ կամաւորական գունդերու օգնութեամբ, արդէն գրաւած էր Արեւմտա-

հայաստանի մեծ մասը՝ Վանէն մինչև Էրզրում եւ Տրապիզոն: Եղեռնէն վերապրած որոշ թիւով հայեր, ռուսական բանակին եւ հայ կամաւորներու ներկայութենէն օգտուելով, վերադարձած էին իրենց ծննդավայրերը եւ կը փորձէին իրենց կեանքը վերսկսիլ: Սակայն, Օզակոմը հոն շատ սխալներ գործեց եւ բնականոն ու խաղաղ իրավիճակ ստեղծելու փոխարէն, աւելի սրեց կացութիւնը: Օրինակ, Օզակոմը այդ շրջաններուն մէջ նշանակեց ռուս կառավարիչներ, որոնք որեւէ կերպով չփորձեցին, եւ եթէ փորձէին ալ, անկարող պիտի ըլլային տեղի հայութիւնը թուրք եւ քիւրտ յարձակումներէ պաշտպանելու: Տակաւին, Օզակոմը հայկական կամաւորական եւ ֆետայական խումբերն ալ զինաթափ կ'ընէր՝ հայութիւնը միանգամայն անպաշտպան ձգելով: Աւելի'ն, կառավարական շրջանակներու մէջ դեռ գործի վրայ կը մնային ցարական պաշտօնեաները, որոնք նոյն տիրողի եւ կեղեքողի վերաբերումը կը շարունակէին հայութեան հանդէպ:

Բժ. Յակոբ Զաւրեան

Հայերու հակազդեցութիւնը. Հնչակեան եւ Ռամկավար կուսակցութիւններու ղեկավարութիւնը, Կովկաս գաղթած ըլլալով, դադրած էր Արեւմտահայաստանի մէջ որեւէ ազդեցութիւն ունենալէ: Միւս կողմէ, հոն վերակազմակերպուած էր Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը եւ դարձեալ ձեռք առած՝ հայութեան պաշտպանութեան գործը: Դաշնակցութիւնը ճնշումներ ի գործ դնելով եւ իր կապերը Փեթրոկրատի ժամանակաւոր կառավարութեան մօտ օգտագործելով, կրցաւ համոզել կառավարութիւնը՝ Արեւմտահայաստանի վարչական գործը Օզակոմէն անջատելու: 1917-ի Մայիսի սկիզբին, մայրաքաղաքէն ղրկուեցաւ յատուկ կոմիսար մը եւ անոր օգնական նշանակուեցաւ դաշնակցական գործիչ եւ ռուսական յեղափոխական շրջանակներու մէջ բաւական ազդեցութիւն վայելող՝ Բժ. Յակոբ Զաւրեանը (Զաւրիեւ): Այս նոր դասաւորումով բաւական փոխուեցաւ Արեւմտահայաստանի իրավիճակը: Աւելի մեծ թիւով վերապրողներ սկսան վերադառնալ եւ երկիրը սկսաւ վերաշինուիլ:

Կովկասահայութեան կազմակերպում. Կովկասահայութեան հանդէպ Օզակոմի, ինչպէս նաեւ վրացի եւ ազերի ազգայնականներու վերաբերումը կը մտահոգէր հայ ղեկավարութիւնը: Մտահոգութեան առարկայ էր նաեւ յեղափոխութենէն ետք անտարբերութեան մատնուած զինուորական պաշտպանութիւնը՝ թրքական ոազմաճակատներու վրայ: Ընդհանուր կացութիւնը քննելու համար, 1917-ի Հոկտեմբերին, գումարուեցաւ արեւելահայոց համագումարը Թիֆլիսի մէջ: Հայ պոլշեւիկները, թէեւ թիւով փոքր, պղքոթի ենթարկած էին ժողովը ըսելով, որ քոմիւնիզմը ազգային բաժանումներ չ'ընդունիր եւ Կովկասի ժողովուրդները պիտի ապրին եւ գործեն համատեղ: Համագումարը աւարտեց իր աշխատանքները եւ անկէ ընտրուեցաւ Հայոց Ազգային Խորհուրդը՝ նախագահութեամբ Աւետիս Ահարոնեանի: Խորհուրդը կը բաղկանար 15 հոգիէ՝ 6 դաշնակցական, 3 անկուսակցական եւ 2-ական ներկայացուցիչներ Ժողովրդական, Սոցիալ-դեմոկրատ եւ Սոցիալ-յեղափոխական կուսակցութիւններէն: Փաստօրէն այս չորս կուսակցութիւններն էին, որ Թիֆլիսի հայ կեանքին մէջ նուազ կամ աւելի ազդեցութիւն ունէին: Պիտի տեսնենք շուտով, թէ որքա՜ն մեծ դեր պիտի խաղար Հայոց Ազգային Խորհուրդը թէ' Ժամանակաւոր Կառավարութեան օրերուն եւ թէ' պոլշեւիկեան յեղափոխութենէն ետք՝ մինչեւ Հայաստանի անկախացումը:

Հարցումներ

1. Ի՞նչ կը նշանակէ սովետ:
2. Ինչպէ՞ս կ'աշխատէր Օզակոմը:
3. Ի՞նչ իրավիճակ ունէին ռուսական գրաւման տակ գտնուող Արեւմտահայաստանի հողերը:

3 ԼԵՆԻՆ ԿՐՅԱՒ ՅԱՋՈՂՅՆԵԼ ՊՈԼՇԵՒԻԿԵԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

Ժամանակաւոր կառավարութիւնը միջոցներ ձեռք կ'առնէր երկիրը բնականոն ընթացքի մէջ դնելու համար: Միւս կողմէ կը կազմակերպուէին Փեթրոկրատի բանուորներու եւ զինուորներու սովետները: Այս սովետներուն մէջ մեծամասնութիւն կազմող ընկերվարականները (սոցիալիստները) կամ սոցիալ-դեմոկրատները բաժնուած էին չափաւոր ընկերվարականներու, որոնք մեծամասնութիւն էին (Մենշեւիկներ) եւ ծայրայեղականներու (Պոլշեւիկներ), որոնք աւելի փոքր թիւ մը կը ներկայացնէին:

Լենինը Պոլշեւիզմ կը քարոզէ

Լենինի քարոզչութիւնը. Ապրիլին, Զուիցերիոյ իր աքսորէն տուն վերադարձաւ պոլշեւիկներու ղեկավար՝ Նիկոլայ Իլիչ Լենինը եւ սկսաւ պայքար տանիլ իշխանութիւնը Ժամանակաւոր Կառավարութենէն սովետներուն փոխանցելու համար: Լենինի քարոզչութիւնը, ուս տանջուած ժողովուրդին համար գրաւիչ նշանաբաններով՝ Խաղաղութիւն, Հաց եւ Հող, մեծ յաջողութիւն ապահովեցին պոլշեւիկներուն համար: Ասոնք կրցան 1917-ի Նոյեմբեր 7-ին երկրորդ յեղափոխութեամբ մը ժամանակաւոր կառավարութիւնը վար առնել եւ երկրի իշխանութիւնը ձեռք առնել: Քայքայուած Ռուսիա, առաջին յեղափոխութենէն ետք դեռ իր կայուն վիճակը չվերագտած, երկրորդ, աւելի աւերիչ յեղափոխութեան մը մէջ բռնուեցաւ:

Բայց ինչո՞ւ այս նոր յեղափոխութիւնը: Արդեօք եթէ Ժամանակաւոր Կառավարութիւնը կրցած ըլլար Ռուսիոյ մէջ խաղաղութիւն եւ բնականոն վիճակ ստեղծել, պոլշեւիկները պիտի կրնայի՞ն յաջողիլ: Բայց նկատի ունենանք, որ նման կացութիւններու մէջ, ժողովուրդն ալ կը կորսնցնէ իր համբերութիւնը, շատ չ'ուզեր սպասել, մանաւանդ եթէ հակադիր խմբակցութիւն մը խոստանայ, թէ ինք պիտի բերէ ցանկալի փոփոխութիւնը: Արդարե՛ւ, գոյութիւն ունէին այդ հակադիր խմբակցութիւնները: Առաջին քանի մը ամիսներու ընթացքին արդէն խախտած էր միասնականութիւնը եւ հակադիր կողմերը իշխանութեան համար պայքար կը մղէին: Ժամանակաւոր կառավարութիւնը յոյսը դրած էր սահմանադրական ժողովին վրայ: Ան պիտի կարենար կառավարութեան գործունէութիւնը խոչընդոտող կարգ մը խնդիրներու լուծումը գտնել:

Երկարատեւ ընտրութիւններէ ետք, վերջապէս հրաւիրուեցաւ սահմանադրական ժողովը իր առաջին նիստը ունենալու 1918-ի Յունուար 18-ին: Բայց երբ պատգամաւորները հաւաքուեցան Փեթրոկրատ, արդէն տեղի ունեցած էր պոլշեւիկեան յեղափոխութիւնը եւ նոր իշխանութիւնը զգալով, որ պատգամաւորներու մէջ պոլշեւիկները փոքրամասնութիւն են, ցրուեց ժողովը: Պոլշեւիկեան իշխանութիւնը *մենատիրական* իր ախորժակներուն առաջին ապացոյցը կը դրսեւորէր:

Իրավիճակը Կովկասի մէջ. Պոլշեւիկեան յեղափոխութիւնը մեծ ոգեւորութեամբ ընդունուեցաւ միայն Պաքուի մէջ, ուր կեդրոնացած էին Կովկասի Պոլշեւիկները: Իշխանութեան գլուխ անցաւ հայազգի յայտնի պոլշեւիկ գործիչ՝ Ստեփան Շահումեանը: Կովկասի այլ վայրերու մէջ, սակայն, կար զգուշաւոր վերաբերում հանդէպ նոր յեղափոխութեան: Աւելին, վստահ ըլլալով որ յեղափոխութիւնը պիտի ձախողի, Կովկասի իշխանութիւնը եւ սովետները կառչած մնացին ժամանակաւոր կառավարութեան:

Ստեփան Շահումեան (գործ՝ Հրաչեայ Ռոխկեանի)

Կովկասեան Կոմիսարիատ. Նոր դէպքերու լոյսին տակ, փաստօրէն անջատուած Փեթրոկրատէն, 1917-ի Նոյեմբերի 24-ին, Թիֆլիսի մէջ կայացաւ խորհրդաժողով: Կը մասնակցէին Սոցիալ-դեմոկրատ Մենշեւիկ, Հ.Յ. Դաշնակցութիւն, Մուսաւաթ եւ այլ կուսակցութիւններ եւ տեղական վարչական մարմիններ: Քանի մը օր ետք, կազմուեցաւ Կովկասեան Կոմիսարիատը, կառավարելու Կովկասը՝ մինչեւ որ սահմանադիր ժողովը գումարուէր Փեթրոկրատի մէջ: Կոմիսարիատի մէջ իր ներկայացուցչութիւնը ունէր նաեւ հայութիւնը՝ յանձինս Համօ Օհանջանեանի եւ Խաչատուր Կարճիկեանի: Կոմիսարիատի առաջին մեծ դժուարութիւնը ռուս-թրքական պատերազմն էր, որ հակառակ պոլշեւիկ իշխանութեան փափաքին, դեռ կը շարունակուէր Կովկասեան ճակատներուն վրայ: Կովկասի նորակազմ այս իշխանութիւնը պէտք է փորձէր թուրքերու հետ համաձայնութեան գալ՝ պատերազմը դադրեցնելու համար:

Սէյմի կազմութիւնը. 1917-ի Նոյեմբերէն արդէն, երբ աշխատանք կը տարուէր Կովկասի Կոմիսարիատը կազմելու, կը մտածուէր նաեւ կեանքի կոչել մարմին մը, որ պիտի ամբողջացնէր Կովկասի վարչամեքենան: Կոմիսարիատը գործադիր մարմինն էր, իսկ Սէյմը պիտի ծառայէր իբրեւ օրէնսդիր մարմին: Կը սպասուէր սահմանադրական ժողովի արդիւնքին և պատգամաւորներու վերադարձին: Սահմանադիր ժողովի ձախողութենէն ետք, աւելի անհրաժեշտ դարձաւ Կովկասի վարչական մարմիններու անջատումը կեդրոնէն: 1918-ի Փետրուար 23-ին, Թիֆլիսի մէջ գումարուեցաւ Սէյմը, որուն կը մասնակցէին 33 մենշեւիկներ (որոնցմէ չորսը՝ հայ), 30 մուսաւաթական ազերիներ եւ 27 դաշնակցականներ. մնացեալ 22-ը զանազան փոքր կուսակցութիւններ կը ներկայացնէին: Սէյմի անդամներու թիւը հիմնուած էր Փեթրոկրատի սահմանադրական ժողովին համար Կովկասի մէջ կատարուած ազատ ընտրութիւններու արդիւնքին վրայ. այսինքն, ընտրուած պատգամաւորներու ցանկը նապատկուած էր Սէյմի կազմը առաջացնելու համար:

Հարցումներ

1. Լենին ի՞նչ կը քարոզէր, որ հաճելի էր տառապած մարդոց:
2. Կովկասի մէջ ինչպէ՞ս ընդունուեցաւ պոլշեւիկեան յեղափոխութիւնը:
3. Կովկասեան Կոմիսարիատը ի՞նչ պայմաններու մէջ եւ ինչո՞ւ կազմուեցաւ:

4 ՊՐԵՍԹ-ԼԻԹՈՎՍԿԻ ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳՐՈՎ ՌՈՒՍԻԱ ԿԸ ՔԱՇՈՒԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԷՆ

Պոլշեւիկեան յեղափոխութենէն ետք, Լենին գործի գլուխ գալով աճապարեց առաձինին, առանց Դաշնակիցներուն հետ խորհրդակցելու, հաշտութեան բանակցութիւններու մէջ մտնել Գերմանիոյ հետ:

Հայկական հարցը բանակցութիւններու մէջ. Հայ ղեկավարներու, մանաւանդ Հ.Յ.Դ. հիմնադիրներէն Ռոստոմի ջանքերը, թէ՛ Փեթրոկրատի մէջ եւ թէ՛ Եւրոպա, Հայկական Հարցը Դաշնակիցներուն հաշտութեան համաժողովին քննութեան նիւթ դարձնելու, զուր անցան: Պոլշեւիկեան տիրապետութիւնը ամբողջ Ռուսիոյ մէջ հաստատելու իր պայքարին մէջ, Լենինի համար մեծ կարեւորութիւն չունէր Հայկական Հարցը: Ան պատրաստ էր զիջումներ ընել՝ *ձերբազատուելու* համար պատերազմի հոգերէն: Նոյնիսկ, դեռ բանակցութիւնները չսկսած, Լենին յայտարարած էր, թէ Ռուսիոյ պատերազմը Գերմանիոյ, Աւստրեւհունգարիոյ եւ Թուրքիոյ դէմ աւարտած է: Ի հարկէ, Գերմանիան այս յայտարարութիւնը անտեսելով կը շարունակէր յառաջանալ՝ Լենինին պարտադրելով ընդունիլ հաշտութեան համար ի՛ր առաջադրած պայմանները:

Խաղաղութեան համաձայնութիւնը. Հաշտութեան համաձայնագիրը վերջապէս ստորագրուեցաւ Պրեսթ-Լիթովսկի մէջ 1918-ի Մարտ 3-ին եւ վաւերացուեցաւ Համառուսական Սովետներու արտակարգ համագումարին կողմէ Մարտ 15-ին: Լենին կրցած էր համոզել սովետներու ներկայացուցիչները, որ թէեւ համաձայնագրին պայմանները *նուաստացուցիչ* են ռուսերուն համար, սակայն այդ համաձայնագիրը ժամանակաւոր կարգադրութիւն է միայն: Լենին կը հաւատար, որ շուտով քոմիւնիստական յեղափոխութիւնը կուլ պիտի տայ Գերմանիան եւ ամբողջ Արեւմուտքը, եւ հաշտութեան համաձայնագիրը իր արժէքը պիտի կորսնցնէ:

Կարմիր բանակին տողանցքը Մոսկուայի մէջ

Լենինի նախատեսութիւնը ի հարկէ չիրականացաւ, սակայն ան կրցած էր ռուս ժողովուրդը գոհացնել եւ շատերու սէրն ու վստահութիւնը շահիլ՝ պատերազմի դաշտէն ռուս զինուորները ետ բերելով եւ երկիրը այդ վնասաբեր ու աւերիչ պատերազմէն հեռացնելով:

Բայց տեսնենք, թէ ինչ նշանակութիւն ունէր այդ համաձայնագիրը հայերուն համար: Ըստ համաձայնագրին, թուրքերուն կը տրուէին՝ Կարսը, Արտահանը, եւ հայկական վեց վիլայէթները: Լենին կը խոստանար կազմալուծել եւ ցրուել հայկական զօրախումբերը Կովկասի եւ Արեւմտահայաստանի մէջ: Ցստակ էր, թէ բանակցութիւններու ընթացքին, Լենին ոչ մէկ նպաստաւոր խօսք ըրած էր ի շահ հայերուն:

Հարցումներ

1. Հայ ղեկավարութիւնը եւ անոնց մէջ Ռոստոմը ի՞նչ կը փորձէին ընել տալ դաշնակիցներուն:
2. Լենին ինչո՞ւ կը կարծէր, թէ շուտով համաձայնագիրը իր արժէքը պիտի կորսնցնէ:
3. Պրեսթ-Լիթովսկի համաձայնագիրը ինչպէ՞ս կը լուծէր հայկական հողերու հարցը:

Յաջորդ Դասանիւթին Սկսելէ Առաջ

1. Նոր բառերը գործածենք

Այս դասանիւթին մէջ սորված նոր բառերը օգտագործելով, վարի նախադասութիւնները ամբողջացուցէ՛ք եւ զատ թուղթի մը վրայ գրեցէ՛ք:

1. Լեհին պատրաստ էր զիջումներ ընելու՝ պատերազմի հոգերէն _____ համար:
2. Պրեսթ-Լիթովսկի պայմանագիրը _____ էր ռուսերուն համար:
3. Ցարական իշխանութիւնը ռուս ժողովուրդը կը _____:
4. Պոլշևիկ իշխանութիւնը Ռուսիոյ մէջ կը փորձէր _____ ստեղծել եւ միևնակը իշխել Ռուսիոյ վրայ:

2. Վերլուծումի եւ դատողութեան փորձ մը ընենք

ա. Գաղափարները հակադրենք.

1. Ինչո՞վ կը տարբերի Ժամանակաւոր Կառավարութեան եւ պոլշեւիկ իշխանութեան վերաբերումը հայերու հանդէպ:
2. Կովկասի մէջ գոյութիւն ունէին երկու հիմնական կարծիքներ Կովկասի ապագային վերաբերեալ. ինչո՞վ կը տարբերէին այդ կարծիքները:

բ. Գաղափարները մեկնաբանենք.

1. Ինչո՞ւ տեղի ունեցաւ պոլշեւիկեան յեղափոխութիւնը՝ առաջին յեղափոխութենէն քանի մը ամիս ետք:
2. Եթէ այդ յեղափոխութիւնը տեղի չունենար, ի՞նչ իրավիճակ կը կարծէք կրնար ստեղծուիլ հայերուն համար:

ԲԱԺԻՆ 8

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

Դասանիւթը ի՞նչ կը պարունակէ

Այս դասանիւթով պիտի սորվինք, թէ պոլշեւիկեան յեղափոխութենէն ետք օսմանեան բանակը ինչպէս կը ճնշէր Կովկասը եւ հայկական զօրագունդը ինչպէս կը պաշտպանէր սահմանները: Պիտի սորվինք, թէ երբ Կովկասեան Կոմիսարիատը կը փորձէր Թուրքերուն հետ զինադադարի համաձայնութիւն կնքել, նոյն ատեն Լեհին Կեդրոնական Պետութիւններուն հետ Պրեսթ-Լիթովսկի դաշնագիրը կը ստորագրէր եւ Կարսը, Արտահանն ու Պաթումը թուրքերուն կու տար: Թուրքերը այդ յաջողութենէն ոգեւորուած կը սկսին յառաջանալ դէպի Կովկաս. իսկ պոլշեւիկ իշխանութիւնը անտարբեր կը մնայ: Կացութիւնը փրկելու համար, Թուրքիոյ ճնշումին տակ Կովկասը՝ Ռուսիայէն անջատ՝ անկախ հանրապետութիւն կը հռչակուի: Բայց թուրք բանակը կը շարունակէ յառաջանալ: Այս իրավիճակին մատնուած, Կովկասի Սէյմը կը լուծուի եւ երեք ազգերը իրենց անջատ հանրապետութիւններու անկախութիւնը կը յայտարարեն: Այս դասանիւթը պիտի նկարագրէ արևմտահայ գաղթականներու վիճակը Պաթումի համաձայնութենէն ետք: Պիտի տեսնենք նաեւ կարեւորութիւնը Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի եւ Ղարաքիլիսէի կռիւներուն:

Բառացանկ

Այս դասին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այդ բառերը տեղւոյն յարմար իմաստով շարուած են ստորեւ: Ուշադրութիւն ըրէ՛ք եւ լա՛ւ սերտեցէք զանոնք:

միլիսներու գունդ – ժողովրդական զօրք *(militia)*

զինամթերք – կռուի համար հարկաւոր մթերք, այսինքն պայթուցիկ նիւթեր, ռումբեր, փամփուշտներ եւ այլն

վերջնագիր – գրութիւն մը, որ կը սպառնայ ուժ գործածել, եթէ չկատարուին պահանջները (ultimatum)

դիմագրաւել – դիմադրել, առաջքը առնել, հսկողութեան տակ առնել

Քարտէս թիւ 10

Այս քարտէսը թրքական բանակին յառաջխաղացքը ցոյց կու տայ 1918-ի Փետրուարէն մինչեւ Մայիս ամիսներու ընթացքին: Կը տեսնէք թէ թուրքերը նախ կրցան վերագրաւել Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին ռուսերուն գրաւած Արեւմտահայաստանի հողերը եւ յետոյ առաջացան պատերազմէն առաջ ցարական կայսրութեան պատկանող հողերու ուղղութեամբ: Քարտէսը հիմնուած է Րիչըրտ Յովհաննիսեանի Armenia on the Road to Independence-ի մէջ բերուած մանրամասն քարտէսին եւ տեղեկութիւններուն վրայ:

1 ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԱՋԳԵՐՈՒ ԱՆՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆԵՐԸ ԿԸ ՏԿԱՐԱՑՆԵՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԻԱՑեԱԼ ՃԱԿԱՏԸ ԹՈՒՐՔԵՐՈՒՆ ԴԷՄ

Կովկասեան Կոմիսարիատի վերաբերումը հայերուն հանդէպ այնքան ալ նպաստաւոր չէր: Այդ կազմին մէջ վրացի եւ թուրք ազգայնականները, պատասխանատու դիրքերու տիրացած, իրենց ազգային շահերը կը պաշտպանէին: Այդ օրերու Կովկասի տարբեր ազգերու միջեւ գոյութիւն ունեցող լարուածութիւնն ու անհանդուրժողութիւնը հասկնալով է, որ կրնանք ճանչնալ եւ դատել 1988-ի Ղարաբաղեան Շարժումէն ետք առաջացած կովկասեան բարդ իրավիճակը: Յիշենք միայն, որ այն ատեն գոյութիւն ունէր երեւոյթ մը, որ կը դժուարացնէր հայկական ուժին համախմբումն ու ազդեցութիւնը: Այսպէս, հակառակ այսօրուան Հայաստանի սահմաններէն ներս գոյութիւն ունեցող խիտ հայկական կեդրոնացումին, այդ օրերուն հայերը ցրուած էին Կովկասի մէջ: Իսկ Երեւանի ճահճագին մէջ կ'ապրէին մեծ թիւով թուրքեր:

Կովկասեան ռազմաճակատներու վրայ. Պոլշեւիկեան յեղափոխութենէն ետք, երբ ռուս զինուորներու մեծ մասը ճակատը լքած տուն կը վերադառնար, կովկասեան ռազմաճակատներու վրայ թուրքերուն դէմ կռուող՝ փաստօրէն, միայն հայերը մնացած էին: Տրապիզոն-Երզնկա-Տարօն-Վան գիծին վրայ, հայ ռազմիկներ՝ Մուրատը, Սեպուհը, Անդրանիկը, Արամը, Նազարբեկեանը, Սիլիկեանը, Դրօն եւ Ռոստոմն էին, որ կը ղեկավարէին պաշտպանութիւնը՝ թէ՛ թուրք կանոնաւոր բանակին եւ թէ՛ թուրք եւ քիւրտ խումբերու հայ բնակչութեան վրայ կատարած յարձակումներուն դէմ: Ի հարկէ պէտք է ըսել, որ աւելի դանդաղ էր թուրք բանակին յառաջխաղացքը: 1917-ի աշնան, յոգնած և քայքայուած, ան մեծ գործողութիւններու չդիմեց: Տակաւի՛ն, նոյն ատեն, երբ Լենինի Կեդրոնական Պետութիւններուն հետ հաշտութեան մասին կը բանակցէր, թուրքերը զինադադարի առաջարկ կը ներկայացնէին Կովկասի ռուս բանակի հրամանատարին:

Բանակցութիւններ. Զինադադարի համար բանակցութիւնները սկսան Երզնկայի մէջ, օսմանեան կառավարութեան եւ Կովկասեան Կոմիսարիատի պատուիրակութեան միջեւ (վերջինիս մաս կը կազմէր նաեւ դաշնակցական գործիչ Արշակ Ջամալեան): Համաձայնագիրը, սակայն, ստորագրեց Կովկասի ռուսական բանակի հրամանատարը՝ Ռուսիոյ կողմէ (1917-ի Դեկտեմբեր 18-ին), քանի որ Թուրքիա կը պնդէր, թէ Կովկասը անկախ պետութիւն չըլլալով, չէր կրնար պաշտօնական համաձայնագիր մը ստորագրել: Ըստ համաձայնագրին, Ռուսիոյ գրաւեալ հողերուն մէջ կ'իյնար Արեւմտահայաստանը մեծաւ մասամբ:

Զինադադարէն ետք, թուրքերուն հետ վերջնական համաձայնութեան գալու համար, Կովկասի Սէյմը իր պայմանները ձեւակերպեց: Կազմուեցաւ պատուիրակութիւն մը, որուն մաս կը կազմէին Քաջազնունին եւ Խատիսեանը, իսկ Ռուբէնը եւ պատմաբան Լէոն անոնց խորհրդականներն էին: Պատուիրակութիւնը

Կովկասեան ռազմաճակատներու հրամանատարները
Զօր. Անդրանիկ
Զօր. Նազարբեկեան
Զօր. Սիլիկեան

Կովկասեան ռազմաճակատներու հրամանատարներէն Ռոստոմ եւ Մուրատ

Տրապիզոն մեկնեցաւ, սակայն նոյն օրը հեռագիր մը Պրեսթ-Լիթովսկէն կը յայտնէր, թէ Կեդրոնական Պետութիւններուն հետ ստորագրուած է հաշտութեան համաձայնագիրը եւ որ Կարսը, Արտահանը եւ Պաթումը անմիջապէս պէտք է յանձնուին թուրքերուն: Կովկասի կառավարութիւնը, այս անսպասելի վճիռէն յանկարծակիի եկած, իր բողոքը ուղղեց ամէն կողմ՝ առանց իր համաձայնութեան իր հողերը թուրքերուն զիջելու որոշումին համար, բայց անօգուտ էր: Ռուսիա տէրն էր թէ՛ Կովկասի եւ թէ՛ Արեւմտահայաստանի գրաւեալ հողերուն, եւ Լենինի քաղաքականութիւնը հայերու հաշտյն զիջումներ կը պահանջէր:

Հայկական զօրաբաժիններ. Արեւմտահայաստանի մէջ կարգ ու կանոն հաստատելու եւ թուրքերու յառաջխաղացքը արգիլելու համար, 1917-ի Դեկտեմբերին, Արեւմտահայ Բիւրոն նախաձեռնեց կազմակերպել 20.000-նոց հայկական *միլիսներու* գունդ մը: Հրամանատար նշանակուեցաւ Անդրանիկ, որ Բժ. Զաւրիևի ջանքերուն շնորհիւ, Կովկասեան ռուս բանակի հրամանատարութեան կողմէ գեներալ-մայորի (զօրավար) տիտղոս ստացած էր: Կովկասի ռուսական բանակի հրամանատարութեան արտօնութեամբ, շուտով կազմուեցաւ նաեւ հայկական զօրագունդը, ընդհանուր հրամանատարութեամբ Զօրավար Նազարբեկեանի՝ օգնական ունենալով Դրոն: Հայկական այս բանակը կը բաժնուէր երեք զօրաբաժիններու՝ Զօրավար Արեշեանի, Գնդապետ Սիլիկեանի եւ Զօրավար Անդրանիկի հրամանատարութեան տակ:

Հայկական զօրագունդը քաջաբար կը կռուէր թուրք բանակին դէմ, որ սակայն անհամեմատ մեծ էր թիւով եւ լաւ զինուած: Իսկ հայկական զօրագունդը կազմուած էր նախկին փետայիներէ, որոնք, թէեւ փետայական գործողութիւններու վարժ, սակայն ծանօթ չէին ռազմագիտական եւ կարգապահական օրէնքներուն: Մեծ թիւ կը կազմէին նաեւ աշխարհի զանազան կողմերէն հայրենիքի սիրոյն կռուելու եկած անփորձ երիտասարդներ: Երեւակայեցէ՛ք, թէ ինչպէ՛ս այս զօրագունդը առանց բաւարար *զինամթերքի* պաշտպանելու ելած էր 250 մղոն երկարութեամբ ռազմաճակատը: Համեմատեցէ՛ք զայն մեծ եւ հարուստ երկիրներու զօրքերուն հետ. համեմատեցէ՛ք նոյնիսկ թուրք բանակին հետ, որ շատ աւելի լաւ զինուած էր եւ ունէր գերմանացիներու օգնութիւնը: Տակաւին, թուրք բանակին յառաջխաղացքը կը դիւրացնէր թուրք եւ քիւրտ բնակչութիւնը՝ հայերը շարունակական կերպով ջարդի եւ կողոպուտի ենթարկելով:

Բայց պիտի մտածէք, թէ ո՞ւր էին ռուս բանակի հայ զինուորները: Չէ՞ որ ըսած էինք, թէ մեծ թիւով հայ երիտասարդներ ռուս բանակին մէջ կը ծառայէին: Իբրեւ արհեստավարժ կռուողներ, անոնք կրնային դիւրութեամբ պաշտպանել Արեւմտահայաստանը: Ցարական իշխանութիւնը, պատերազմի սկիզբներուն, հայ զինուորներու համախմբումը կովկասեան ճակատներու վրայ վտանգաւոր տեսնելով, զանոնք ցրուած էր տարբեր զօրագունդերու մէջ: Ժամանակաւոր կառավարութեան ատեն, Զաւրիեւի դիմումներուն վրայ, այս զինուորներուն իրաւունք տրուեցաւ

Արեւմտահայաստանի ճակատը փոխադրուիլ: Մեծ թիւով հայ զինուորներ եւրոպական ճակատներէն Կովկաս դարձան թրքական ճակատ մեկնելու համար, բայց անորոշ վիճակի մատնուած, փակուած մնացին Պաքուի, Երեւանի եւ Թիֆլիսի մէջ: Ազերի թուրքերը ճամբաները գոցելով, երկաթուղագիծերը խանգարելով, արգելք կ՛ըլլային անոնց ճակատ տեղափոխուելուն:

Պայքար՝ անկախութեան սիրոյն (գործ՝ Մկրտիչ Տարագճեանի)

Հարցումներ

1. Օսմանեան թուրքերը ի՞նչ շահեցան Պրեսթ-Լիթովսկի դաշնագրով:
2. Ո՞վ էր հայկական զօրագունդին ընդհանուր հրամանատարը:
3. Ինչպէ՞ս կրնաք նկարագրել հայկական զօրագունդը:

2 ԱՆՋԱՏՄԱՆ ԵՒ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՁԳՏՈՒՄՆԵՐԸ ԿԸ ՇԵՇՏՈՒԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ

Միայն հայերը չէին, որ հայկական զօրագունդ կը կազմէին. վրացիները եւ ազերի թուրքերն ալ սկսած էին իրենց բանակները կազմել: Յստակ էր, որ նման քայլեր Կովկասի ազգերու անջատման կ՛առաջնորդէին: Իսկ Կովկասի պոլշեւիկները այս քայլերը քոմիւնիզմի գաղափարներուն հակառակ՝ ազգային դրսեւորում համարելով, խիստ պայքար կը տանէին: Իրենց պայքարին մէջ, պոլշեւիկները պատերազմի դէմ քարոզչական թերթիկներ կը ցրուէին, խաղաղութիւն կը քարոզէին եւ զինուորները ղեկավարութեան դէմ կը հանէին:

Տրապիզոնի բանակցութիւնները. Երզնկայի մէջ կնքուած զինադադարէն ետք, որոշուած էր բանակցութիւններ ունենալ՝ հաշտութեան վերջնական պայմանները ճշդելու համար: Բանակցութիւնները սկսած էին Տրապիզոնի մէջ, սակայն, Պրեսթ-Լիթովսկի համաձայնագրին մէջ նախատեսուած նպաստաւոր պայմաններէն ոգեւորուած, թուրքերը կ՛արհամարհէին բանակցութիւնները: Աւելին, անհաւասար կռիւներու մէջ հայկական զօրաբաժինները կը յառաջանային, պարտութեան մատնելով թուրքերը:

Իրենց զինուորական գործունէութեան համար ժամանակ շահելու եւ Արեւմտահայաստանի մէջ աւելի յառաջանալու նպատակով՝ թուրքերը կը ձգձգէին բանակցութիւնները: Անոնք կը պատճառաբանէին, թէ Կովկասեան կառավարութիւնը պաշտօնական չէ եւ անկախ երկիր մը չի ներկայացներ, ուրեմն եւ չի կրնար բանակցութիւններու նստիլ թուրք կառավարութեան հետ: Այսպէս, յարձակումները շարունակելով, կը փորձէին զէնքի ուժով իրենց ուզած հաշտութեան պայմանները պարտադրել: Ուրեմն, 1918-ի Ապրիլ 6-ին, երբ արդէն ինկեր էին Էրզրումը, Խնուսը, Ալաշկերտն ու Սարիղամիշը, թուրքերը *վերջնագիր*մը ներկայացուցին պատուիրակութեան՝ ընդունելու Պրեսթ-Լիթովսկի որոշումները: Վերջնագիրը պայման կը դնէր նաեւ Կովկասի իշխանութիւններուն յայտարարել Կովկասի անկախութիւնը եւ իբրեւ անկախ պետութիւն բանակցիլ Թուրքիոյ հետ: Յստակ է, որ թուրքերը կ՛ուզէին Կովկասը անջատել ռուսերէն, եւ մանաւանդ ռուս բանակէն: Այդպիսով, կրնային իրենց ուզած պայմանները պարտադրել, կամ պատերազմը շարունակել անոր դէմ: Ուրիշ ելք չէր մնացած: Պատուիրակութիւնը ընդունեց պայմանները եւ տեղեկացուց Սէյմին՝ Թիֆլիս:

Սէյմի հակազդեցութիւնը. Ապրիլ 13-ի Սէյմի ժողովին մթնոլորտը յստակ կերպով կը ներկայացնէր Կովկասի ժողովուրդներու անհամաձայն եւ անմիաբան ըլլալը: Դաշնակցական ներկայացուցիչները կը պնդէին չընդունիլ առաջարկուած պայմանները եւ կռուիլ Արեւմտահայաստանի ազատութեան համար: Ազերի թուրքերը հակառակ էին Օսմանեան Կայսրութեան դէմ կռուելու եւ պարզապէս կ՛ըսէին, թէ Թուրքիոյ դէմ պատերազմ յայտարարելու պարագային, Կովկասի միաւնութիւնը ոչնչացած պէտք է համարել: Վրացիները այս ուղղութեամբ բաժնուած էին՝ պատերազմին թեր եւ դէմ: Մեծամասնութիւնը սակայն համաձայն էր, հսկայ զիջումներու գնով իսկ, անմիջապէս հաշտութիւն կնքել թուրքերուն հետ: Վերջապէս, Սէյմը որոշում կու տայ չընդունիլ թուրքերու առաջարկը եւ կ՛ընտրէ պատերազմական յանձնախումբ մը ապագայի յարձակումները *դիմագրաւելու* համար:

Մոսկուայի անդրադարձը. Տեսնենք, թէ կովկասեան այս իրողութեան մէջ ինչ դիրք բռնած էր պոլշեւիկեան իշխանութիւնը: Մոսկուայի կեդրոնական պոլշեւիկեան իշխանութիւնը (այն ատեն Ռուսիոյ մայրաքաղաքը Փեթրոկրատէն Մոսկուա փոխադրուած էր արդէն) շատ լաւ գիտէր, թէ թուրքերուն յարձակումները Արեւմտահայաստանի վրայ եւ հայկական նոր կոտորածները, Պրեսթ-Լիթովսկի իր ստորագրած համաձայնագրին հետեւանքն էին: Այնուամենայնիւ, որեւէ գործնական օգնութիւն կամ միջամտութիւն ցոյց չտուաւ: Ան միայն քանի մը դիմումներ կատարեց գերմանական կառավարութեան, որպէսզի ան միջամտէ թուրքերուն մօտ՝ հայերու ջարդն ու հալածանքները կեցնելու համար:

Հարցումներ

1. Պոլշեւիկները ինչո՞ւ դէմ էին Կովկասի ժողովուրդներու ազգային բանակներու կազմութեան:
2. Տրապիզոնի մէջ թուրքերը ի՞նչ երկու պահանջներ ներկայացուցին:
3. Սէյմը ինչպէ՞ս հակազդեց թուրքերու դրած պայմաններուն:

3 ԿՈՎԿԱՍԸ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ, ԴԱՇՆԱԿՑԱՅԻՆ, ԱՆԿԱԽ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԿԸ ՀՌՉԱԿՈՒԻ

Մէկ շաբթուան ընթացքին շատ բան փոխուեցաւ Կովկասի մէջ: Թուրք բանակը Պաթում մտած էր արդէն: Վրացի իսլամները (աճարացիներ) դաւաճանութիւններ կ՛ընէին, վրացական ճակատին ետևէն թուրքերուն հետ համագործակցելով: Սէյմի վրացի ղեկավարները սկսած էին համոզուիլ, որ թուրքերու յառաջխաղացքը կեցնելու միակ միջոցը անոնց պահանջները կատարելն է: Յստակ էր նաեւ, թէ Կովկասի թուրքերը չէին ուզեր իրենց եղբայր օսմանցի թուրքերուն դէմ կռուիլ: Կառավարական շրջանակներու մէջ անոնք կը պնդէին, թէ պէտք է ընդունիլ Պրեսթ-Լիթովսկի համաձայնագրին պայմանները: Կը սպառնային, որ եթէ Կովկասը Օսմանեան Կայսրութեան դէմ պատերազմի, իրենք Սէյմէն պիտի բաժնուին: Ժողովրդական մակարդակի վրայ, Թուրքիոյ սահմանին մօտիկ ապրող Կովկասի թուրքերը սկսած էին խառնակութիւններ ընել, այսինքն Կովկասի դիրքերը կոնակէն զարնել, զինուորներու, զէնքի ու պարէնի փոխադրութիւնը խանգարել: Կովկասեան թուրքերու այս վերաբերումը հսկայ դժուարութիւններու մատնած էր Կարսի, Արտահանի, Գանձակի եւ Երեւանի պաշտպանութիւնը:

Կովկասը անկախ հանրապետութիւն. Տիրող իրավիճակի պարտադրանքին տակ, Ապրիլ 22-ի Սէյմի նիստին քննուեցաւ Կովկասը Ռուսիայէն անջատելու եւ անկախ յայտարարելու հարցը: Հ.Յ. Դաշնակցութեան համար երկու ընտրութիւն էր մնացած. կա՛մ մերժել Կովկասի անկախութիւնը եւ միեակ կռուիլ թուրքերուն դէմ, կա՛մ միանալ Կովկասի ընդհանուր ճակատին, զոհ տալ Արեւմտահայաստանը եւ կովկասահայութիւնը փրկելու համար՝ բանակցութեան նստիլ թուրք կառավարութեան հետ: Որոշումը դժուար էր: Եւ, պարտուածի եւ յուսալքուածի խոր յուզումով, Սէյմի անդամ Յովհաննէս Քաջազնունին, Դաշնակցութեան անունով յայտարարեց հայ ժողովուրդի համաձայնութիւնը կովկասեան անկախ պետութեան միանալու:

Նոյն նիստին, Սէյմը որոշում կայացուց յայտարարել Կովկասի ժողովրդավարական (democratic), դաշնակցային (federative), անկախ հանրապետութիւնը: Վարչապետ նշանակուեցաւ վրացի մենշևիկ՝ Չխենկելին: Ապրիլ 28-ին, երբ թուրք կառավարութիւնը արդէն կատարուած կը տեսնէր իր պահանջները, պաշտօնապէս ճանչցաւ Կովկասի անկախ հանրապետութիւնը:

Կարսի անկումը. Անկախ Կովկասի նոր կառավարութեան անունով, Չխենկելի աշխատանքի անցած էր ամէն գնով վերջ տալու պատերազմին: Առանց Հայոց Ազգային Խորհուրդի գիտութեան, ան հրաման դրկած էր հայկական զօրամասին՝ դադրեցնելու զինուորական գործողութիւնները եւ Կարսը յանձնելու թուրքերուն: Որոշումը յանկարծակիի բերած եւ զարմանք պատճառած էր հայ հրամանատարին: Հաղորդակցութեան կապի խախտումին պատճառաւ չկրնալով ստացած հրահանգին մասին տեղեկացնել Հայոց Ազգային Խորհուրդին, ան կատարած էր հրամանը:

Կարսի անկումը սոսկալի շփոթ առաջացուցած էր հայութեան մէջ: Հայ անկանոն զօրքը եւ փախստականներ նահանջելով Երեւանի նահանգը հասած էին և սարսափելի պատմութիւններ կը պատմէին թրքական բռնարարքներէն: Արամը եւ Դրոն ի զուր կը փորձէին մէկ կողմէ խաղաղեցնել դժգոհ ժողովուրդը, միւս կողմէ դիմագրաւել սովը, աղքատութիւնը, անգործութիւնը եւ համաճարակ հիւանդութիւնները, որոնք, գաղթականներու կուտակումով, կը վտանգէին ամբողջ Երեւան նահանգը:

Երեւան նահանգի իրավիճակ. Կովկասի թուրքերու անհանգստութիւնները եւ կատարած խառնակութիւնները 1918-ի Մարտէն արդէն Երեւան նահանգ հասած էին: Թիֆլիսի Ազգային Խորհուրդին կողմէ Երեւան ղրկուած Վանի հերոս Արամ Մանուկեանը կը փորձէր կարգ ու կանոն ստեղծել այնտեղ եւ առաջքը առնել հայ եւ թուրք արիւնալի բախումներուն: Անոր մօտէն կը գործակցէր Կովկասի Կոմիսարիատի նշանակած՝ հայկական զօրքերու կոմիսար Դրոն:

Մարտի կէսերուն, Երեւանի մէջ կայացած հայ ղեկավարներու ժողովը, Արամի գործը դիւրացնելու համար, արտակարգ իրաւունքներ տուաւ անոր: Արամ Մանուկեան, որ մեծ սէր եւ ժողովրդականութիւն կը վայելէր, այս իրաւունքները օգտագործելով, կրցաւ զուտ հայկական կառավարութիւն մը ստեղծել Երեւանի մէջ, որ յարատեւեց մինչեւ 1918-ի Յուլիս՝ երբ գործելու սկսաւ Անկախ Հայաստանի վարչամեքենան Հայաստանի մէջ:

Սէյմի մէջ. Չխենկելիի վարած ինքնագլուխ քաղաքականութիւնը՝ ամէն տեսակ զիջումներով թուրքերը բաւարարելու, եւ մանաւանդ Կարսի յանձնումը թուրքերուն, խռովութեան մատնած էին Թիֆլիսի հայ ղեկավարութիւնը: Հակառակ այս բոլորին, Դաշնակցութիւնը կը նախընտրէր մնալ Սէյմի կազմին մէջ եւ կարելի չափով հայ ժողովուրդի շահերը պաշտպանել: Դաշնակցութեան կողմէ կառավարութեան կազմին կը մասնակցէին՝ Ալեքսանդր Խատիսեան (ելեւմտական նախարար), Յովհաննէս Քաջազնունի (խնամատարութեան նախարար), Աւետիք Սահակեան (պարենաւորման նախարար) եւ Արամայիս Երզնկեան (աշխատանքի նախարար):

Հարցումներ

1. Թուրքիոյ սահմանին մօտիկ ապրող թուրքերը եւ վրացի իսլամները ի՞նչ դեր կը կատարէին Կովկասի մէջ:
2. Ո՞վ էր անկախ Կովկասի հանրապետութեան նախագահը եւ ի՞նչ քաղաքականութիւն կը վարէր:
3. Հայերը ի՞նչ պաշտօններ ստացան Կովկասի կառավարութեան կազմին մէջ:

4 ԱՆԿԱԽ ԿՈՎԿԱՍԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԸ ՍԿՍԻ ԹՈՒՐՔԵՐՈՒՆ ՀԵՏ

1918-ի Մայիս 5-ին Թիֆլիսէն դէպի Պաթում ճամբայ ելաւ Կովկասի պատուիրակութիւնը՝ թուրքերուն հետ հաշտութեան բանակցութիւնները վերսկսելու համար: Պատուիրակութեան հայ անդամներն էին՝ Ալեքսանդր Խատիսեան եւ Յովհաննէս Քաջազնունի:

Պաթումի բանակցութիւնները. Հաշտութեան խորհրդաժողովի առաջին լիագումար նիստը տեղի ունեցաւ Մայիս 11-ին, ուր երկու կողմերը ներկայացուցին իրենց պայմանները: Կովկասի պատուիրակութիւնը այս անգամ ինք կը փորձէր թուրքերուն ընդունիլ տալ Պրեսթ-Լիթովսկի համաձայնագրով գծուած սահմանները: Իսկ թուրքերուն համար, որ այդ սահմաններէն շատոնց անդին անցած էին, առաջարկը ո՛չ միայն անընդունելի էր, այլ նաեւ՝ ծիծաղելի: Կարսէն, Արտահանէն եւ Պաթումէն զատ, թուրքերը այժմ կը պահանջէին Ախալքալաքը եւ Ախալցխան՝ Թիֆլիսի նահանգէն, իսկ Սուրմալուն եւ Ալեքսանդրապոլ-Էջմիածին երկաթուղագիծը (Կարս-Ջուլֆա գիծէն)՝ Երեւանի նահանգէն:

Սիմոն Զաւարեան կ՛ըսէ. «Բռնութեան դէմ մղուած պայքարի մէջ էականը յաղթելու ուժը չէ, այլ յաղթելու կամքը»: (գործ՝ Կարօ Մարկոսեանի)

Մայիսեան կռիւներ. Բանակցութիւնները դեռ կը շարունակուէին Պաթումի մէջ, սակայն թուրք բանակը անդադար կ՛առաջանար դէպի Երեւանի նահանգը: Համաթուրանական իրենց մեծ երազին՝ Պաքուի թուրքերուն հասնելու նպատակով, իթթիհատականները կ՛ուզէին օր առաջ գրաւել Կարս-Ջուլֆա երկաթուղագիծը:

Թուրք բանակին առաջին թիրախը Ալեքսանդրապոլն էր, ուրկէ կ՛անցնէր այդ երկաթուղագիծը: Յարձակումը ուժեղ էր, եւ Ալեքսանդրապոլի մէջ կեդրոնացած հայկական զօրաբաժինը կրցաւ դիմադրել միայն այնքան, որ ժողովուրդը առիթը ունենայ քաղաքէն փախչելու, թուրքի կոտորածէն փրկուելու համար:

Թուրքերու յառաջխաղացքին ճնշման տակ հայկական զօրագունդերը կռուելով դէպի Երեւանի սիրտը կը նահանջէին: Մայիսի 25-ին արդէն թուրքերը հասած էին մէկ կողմէն Ղարաքիլիսա (Երեւանէն 120 քիլոմեթր, շուրջ 75 մղոն), իսկ միւս կողմէ՝ Բաշ Ապարան (Երեւանէն 60 քիլոմեթր, շուրջ 38 մղոն) եւ Սարդարապատ (Երեւանէն 48 քիլոմեթր, շուրջ 30 մղոն):

Դիւանագիտական գետնի վրայ. Թուրք բանակին գործողութիւնները Կովկասի մէջ եւ հայերու կոտորածները նոյնիսկ այն ժամանակ, երբ բանակցութիւնները տեղի կ՛ունենային, դժգոհութիւն յառաջացուցած էին մինչեւ իսկ գերմանացիներուն մօտ: Գերման կառավարութիւնը, որ ինք եւս Կովկասի քարիւղին եւ հանքային նիւթերուն համար ախորժակներ ունէր, չէր կրնար հանդուրժել Թուրքիոյ յառաջխաղացքը դէպի Պաքու: Որոշ չափով ալ 1915-ի հայերու տեղահանութեան եւ կոտորածներուն պատճառաւ իր շուրջ ստեղծուած բացասական կարծիքը փարատելու համար, ան կ՛ուզէր հայերուն օգնել: Գերման կառավարութիւնը, իր ներկայացուցիչը Պաթումի խորհրդաժողովին ղրկելով, փորձեց ազդել թուրքերուն վրայ, բայց միջամտութիւնը որեւէ օգուտ չունեցաւ: Թուրք կառավարութիւնը, մանաւանդ Էնվերը, պատրաստ չէին, իրենց նպատակներուն իրագործման ճամբուն վրայ, իրենց դաշնակից-բարեկամին զիջելու:

Միւս կողմէ, որքան կ՛առաջանային բանակցութիւնները, այնքան աւելի կը պարակտուէր կովկասեան դիւանագիտական ճակատը: Ազերի թուրքերուն համար նպաստաւոր էր օսմանեան թուրքերու յառաջացումը Կովկասի մէջ, եւ պէտք չէին զգար ո՛չ բանակցելու, ո՛չ ալ կռիւին մասնակցելու: Վրացիները կը զգային, թէ հայերուն հետ կապուած մնալով, իրենք ալ հայերուն հետ դէպի անկում պիտի երթային: Անոնք պատրաստ էին վրացական հողերու մէկ փոքր մասը զոհելով՝ պահել Վրաստանի անկախութիւնը: Մանաւանդ՝ անոնք կրցած էին այս կապակցութեամբ Գերմանիոյ հովանաւորութիւնը ապահովել:

Մայիս 25-ին, թուրքերը վերջնագիր մը ներկայացուցին Կովկասի պատուիրակութեան, ու Երեւանի նահանգէն յաւելեալ հողամասեր պահանջեցին: Ցատակ էր արդէն, որ Թուրքիոյ թշնամին հողամասեր պահանջեցին: Ցատակ էր արդէն, որ Թուրքիոյ թշնամին հայերն էին միայն եւ յարձակումներու թիրախը՝ հայկական հողերը: Ուրեմն, վրացի-ազերի-հայ միացեալ ընդդիմութիւնը իմաստ չունէր: Իմաստ չունէր նաեւ Կովկասի Ժողովրդավարական Դաշնակցային Անկախ Հանրապետութեան գոյութիւնը:

Անկախութիւն. Սէյմի վերջին նիստը տեղի ունեցաւ Մայիս 26-ին, որուն նախապէս պատրաստուած բանաձեւով կը ներկայանային վրացի մենշեւիկները Ժորդանիայի ղեկավարութեամբ: Բանաձեւը կը խօսէր կովկասեան ժողովուրդներուն միջեւ առաջացած անհամաձայնութիւններուն եւ շահերու բախումին մասին եւ կ՛առաջարկէր լուծել Սէյմը եւ չեղեալ յայտարարել Կովկասի հանրապետութիւնը: Առաջարկուած բանաձեւը ի հարկէ վաւերացուեցաւ ժողովին կողմէ: Եւ նոյն երեկոյեան, նոյն սրահին մէջ վրացի մենշեւիկները Ժորդանիայի նախագահութեամբ ժողով գումարելով, որոշում առին Վրաստանը յայտարարել անկախ հանրապետութիւն: Ռամիշվիլին վարչապետ նշանակուեցաւ, իսկ Չխենկելին՝ արտաքին գործոց նախարար: Իբրեւ նշան գերմանական հովանաւորութեան, գերմանական դրօշը ծածանեցաւ Թիֆլիսի մէջ:

Յաջորդ օրը գումարուեցաւ Կովկասի Մահմետականներու Ազգային Խորհուրդին նիստը, ուր եւ յայտարարուեցաւ Ատրպէյճանի անկախութիւնը եւ վարչապետ նշանակուեցաւ Խան Խոյսկին: Մահմետականներու Ազգային Խորհուրդը Յունիսի կէսերուն Թիֆլիսէն փոխադրուեցաւ Գանձակ, որ Ատրպէյճանի ժամանակաւոր մայրաքաղաքը պիտի ըլլար մինչեւ Պաքուի ազատագրումը պոլշեւիկներէն: Օսմանեան կառավարութիւնը խոստացած էր Ատրպէյճանի համար Պաքուն ետ գրաւել եւ Լեռնային Ղարաբաղը հայ ընդդիմադիրներէն մաքրել:

Հարցումներ

1. Նոյն ատեն երբ Պաթումի մէջ բանակցութիւններ տեղի կ'ունենային, թուրք բանակը ո՞ւր կը յարձակէր եւ հայկական զօրագունդը ի՞նչ կ'ընէր:

2. Գերմանացիները ինչո՞ւ կը փորձէին ետ պահել թուրքերը:

3. Վրացի-ազերի-հայ միացեալ ընդդիմութիւնը ինչո՞ւ կորսնցուցած էր իր իմաստը:

5 ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ ԿԸ ՁԵՌՆԱՐԿԷ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՀՌՉԱԿՈՒՄԻՆ

Սէյմի լուծարքէն ետք, Մայիս 26-ի երեկոյեան, Հայոց Ազգային Խորհուրդը հանդիպեցաւ իրավիճակը քննելու համար: Թէեւ անսպասելի չէր Կովկասեան հանրապետութեան անկումը եւ Վրաստանի անկախութեան յայտարարութիւնը, այնուամենայնիւ դիւրին չէր Ազգային Խորհուրդին համար ապագան ճշդել եւ ըստ այնմ քայլեր առնել:

Կուսակցութիւններու դիրքը. Սէյմի լուծարքէն ետք, բոլորովին մինակ մնացած հայ ղեկավարութիւնը Ազգային Խորհուրդին մէջ պէտք է որոշէր հայ ժողովուրդի ապագան: Արդեօք հետեւի՞լ վրացի մենշեւիկներու օրինակին եւ Հայաստանի անկախութիւնը յայտարարել, թէ թուրքերուն դէմ պաշտպանուելու համար՝ յոյս դնել Մոսկուայի պոլշեւիկ իշխանութեան վրայ: Ազգային Խորհուրդին անդամ սոցեալ-յեղափոխականները եւ անկուսակցականները, վախնալով որ անկախ Հայաստան մը դիւրաւ զոհ պիտի երթայ թուրքերու յարձակումին, դէմ էին անկախութեան յայտարարութեան: Սոցիալ-դեմոկրատները եւ ժողովրդականները կը պնդէին, թէ անկախութեան յայտարարութենէն դուրս ուրիշ ելք չկայ: Դաշնակցական ներկայացուցիչներու կարծիքները բաժնուած էին, Աւետիս Ահարոնեան, Ռուբէն Տէր Մինասեան եւ Արտաշէս Բաբալեան հակառակ էին անկախութեան, իսկ Սիմոն Վրացեան եւ Խաչատուր Կարճիկեան՝ համաձայն:

Դաշնակցութեան նախաձեռնութիւնը. Նոյն գիշերը, կուսակցական արտակարգ ժողով մը գումարուեցաւ: Որոշուեցաւ յանձնարարել Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդին՝ անցնիլ Երեւան եւ գործի լծուիլ իբրեւ Հայաստանի կառավարութիւն: Մայիս 27-ի Ատրպէյճանի անկախութեան յայտարարութիւնը (պաշտօնական յայտարարութիւնը կատարուեցաւ Մայիս 28-ին) եւ Պաթումի հայ պատուիրակներու զեկոյցը աւելի յստակացուցին իրավիճակը: Հայոց Ազգային Խորհուրդը, Մայիս 28-ի իր նիստին մէջ, որոշեց հայկական պատուիրակութիւն մը ղրկել Ազգային Խորհուրդին կողմէ, եւ եթէ կարիք զգացուի, անկախ Հայաստանի անունով, թուրքերու հետ բանակցութիւնները վերսկսիլ:

Մայիս 29-ին, Դաշնակցութեան Բիւրոն, Թիֆլիսի Կեդրոնական Կոմիտէն եւ Ազգային Խորհուրդի եւ Սէյմի դաշնակցական անդամները միացեալ նիստի մը մէջ վերջնական որոշում կայացուցին

Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը նախաձեռնեց Հայաստանի անկախութեան հռչակումին

յայտարարել Հայաստանի անկախութիւնը: Ժողովը որոշեց յանձնարարել Հայոց Ազգային Խորհուրդին Յովհաննէս Քաջազնունին նշանակել իբրեւ հանրապետութեան նախագահ: Մայիս 30-ին, Ազգային Խորհուրդը պաշտօնապէս յայտարարեց Հայաստանի անկախութիւնը: Անկախութեան հռչակագիրը ձեղինակած էին Աւետիս Ահարոնեան, Ալեքսանդր Խատիսեան, Յովհաննէս Քաջազնունի եւ Նիկոլ Աղբալեան: 1919-ին Հայաստանի անկախութեան առաջին տարեդարձը տօնուեցաւ Մայիս 28-ին, հիմք ունենալով այն օրը, երբ Ազգային Խորհուրդի պատուիրակութիւնը մեկնեցաւ Պաթում՝ անկախ Հայաստանի անունով թուրքերուն հետ բանակցութիւն վարելու:

Մայիսեան կռիւներուն վերջին փուլը. Մայիս 24-28-ին Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի եւ Ղարաքիլիսայի ճակատներուն վրայ արդէն կեանքի եւ մահու կռիւ կը մղուէր: Թուրքերը դէպի Երեւան կ'առաջանային եւ օղակը հետզհետէ կը սեղմուէր Երեւանի շուրջ: Թուրքը կը սպառնար ամբողջ հայ ժողովուրդը բնաջնջել: Եւ հայերը, այդ սպառնալիքը ըմբռնելով, կը կռուէին կատաղօրէն: Նազարբեկեանի հրամանով, զօրքը Ղարաքիլիսայի մէջ հակայարձակումի դիմած էր: Միւս կողմէ, Սիլիկեանի գունդը Սարդարապատի մէջ Դանիէլ Բեկ Փիրումեանի հրամանատարութեան տակ, եւ Բաշ Ապարանի գունդը՝ Դրոյի հրամանատարութեան տակ՝ քաջաբար կռուելով կը պաշտպանէին Երեւանը: Հազարաւոր հայեր զօրքին միացած կը կռուէին՝ Երեւանի ճահճագին մէջ համախմբուած բուռ մը հայութիւնը բնաջնջումէ փրկելու համար: Հայերու այս անսպասելի դիմադրութենէն յանկարծակիի եկած, մեծ թիւով զոհեր տալէ ետք, թուրք բանակը սկսաւ ճահճել: Իսկ Սիլիկեանի գունդը, ոգեւորուած յաղթանակէն, դէպի Ալեքսանդրապոլ կ'առաջանար զայն վերագրաւելու համար:

Խաղաղութեան եւ բարեկամութեան դաշինք. Հայ-թրքական ռազմաճակատներու այս կացութեան մէջ էր, որ վերսկսան բանակցութիւնները Պաթումի մէջ: Բանակցութիւնները խաղաղ մթնոլորտի մը մէջ առաջ տանելու համար, ընդհանուր հրամանատար՝ զօրավար Նազարբեկեան զինուորական գործողութիւնները կեցնելու հրաման տուաւ: Հրամանը ի հարկէ ընդունուեցաւ մեծ դժգոհութեամբ: Հայերը Ալեքսանդրապոլը ետ գրաւելու առիթը կը կորսնցնեն: Բայց հայերու քաջագործութիւնները Մայիսեան այդ կռիւներուն պատճառ դարձան, որ թուրքերը բանակցութեան սեղանին շուրջ հաշուի առնեն հայերուն ուժը: Յունիս 4-ին, Պաթումի մէջ կնքուեցաւ խաղաղութեան եւ բարեկամութեան դաշնագիրը Օսմանեան Կայսերական Կառավարութեան եւ Հայաստանի Անկախ Հանրապետութեան միջեւ: Համաձայնագրի ստորագրումով, Թուրքիա պաշտօնապէս կը ճանչնար անկախ Հայաստանի գոյութիւնը:

Հայաստանի անկախութիւնը. Այսպիսով իրականութիւն դարձաւ ազատ եւ անկախ Հայաստանը: Թալէաթը կրցած էր համոզել իթթիհատական ղեկավարութիւնը առ այժմ ընդունելու անկախ պետութեան մը գոյութիւնը, եւ առանց թիզ մը հող Թուրքիայէն զիջելու ստեղծել Հայաստան՝ ողջ մնացած հայերուն

համար: Թուրքերուն համար լուծուած էր Հայկական Հարցը. իսկ հայերուն հետ ստորագրուած դաշնագրի գծած սահմանները եւ որոշած պայմանները արգելք պիտի չըլլային թուրք բանակի Պաքու հասնելուն:

Դաշնագրի ստորագրումով, դադրեցան հայ-թրքական կռիւները: Իրականութիւն դարձաւ անկախ Հայաստանը. սակայն իրականութիւն դարձաւ նաեւ Արեւմտահայաստանի շատոնց ծրագրուած անկումը: Հակառակ տրուած խոստումին, թուրքերը չարտօնեցին հայ գաղթականներու վերադարձը Արեւմտահայաստան. իսկ Պաթումի դաշնագրով Հայաստանէն զատուած Կարսէն, Սուրմալուէն եւ այլ կողմերէն հայ գաղթականներ, սարսափահար, տուն ու տեղ ձգած, ամենէն տխուր եւ դժուարին պայմաններու մէջ սկսան դէպի Հայաստան գաղթել:

Յուշակոթող-համալիր՝ նուիրուած Սարդարապատի ճակատամարտին. Սարդարապատ, Հայաստան
Աջին՝ Սարդարապատի նշանաւոր պատը

Աւարայրից ջանք առանք,
Այստեղ մի պահ կանգ առանք,
Որ չունչ առած, չունչներս տանք
Սարդարապատի պատի տակ:

Պարոյր Սեւակ

Հարցումներ

1. Սէյմի լուծարքէն ետք ի՞նչ ընտրանքներու առջեւ կանգնած էր հայ ղեկավարութիւնը:
2. Որո՞նք էին ձեղինակները Հայաստանի անկախութեան հռչակագրին:
3. Հայերու քաջագործութիւնները Մայիսեան կռիւներուն թուրքերուն ո՞ր վարմունքին պատճառ դարձան:

Յաջորդ Դասանիւթին Սկսելէ Առաջ

1. Նոր բառերը գործածենք

Առաջարկուած բառերէն մէկը ընտրելով, վարի նախադասութիւնները ամբողջացուցէ՛ք եւ առանձին թուղթի մը վրայ գրեցէ՛ք: Եթէ փակագծի մէջ բերուած որոշ բառերու իմաստը չէք յիշեր, դասագրքին առաջին բաժնի նոր բառերուն նայեցէ՛ք:

1. Բանակցութիւններու ատեն թուրքերը (լուսաւորութիւն, վերջնագիր, մենաշնորհ) մը ներկայացուցին Կովկասի իշխանութեան ներկայացուցիչներուն եւ պահանջեցին ընդունիլ Պրեսթ-Լիթովսկի պայմանները:
2. Հայկական զօրագունդը առանց բաւարար զէնք (ցուցանակ, զինամթերք, արդիւնաբերութիւն) ունենալու, քաջաբար կը պաշտպանէր հայկական հողերը թուրքերու յարձակումներուն դէմ:
3. Արամը եւ Դրոն Երեւանի մէջ կը փորձէին (դիմագրաւել, ամփոփել, քայքայել) սովը, աղքատութիւնը, անգործութիւնը եւ համաճարակները:

2. Վերլուծումի և դատողութեան փորձ մը ընենք

ա. Գաղափարները *սինթեզի* վերածենք.
Սէյմի լուծարքէն եւ Վրաստանի եւ Ատրպէյճանի անջատումէն ետք, թուրք բանակի առաջքն առնելու համար, Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը եւ Ազգային Խորհուրդի այլ անդամները, երկու ընտրանք ունէին. կա՛մ յայտարարել Հայաստանի անկախութիւնը եւ բանակցութեան սկսիլ թուրքերուն հետ եւ կա՛մ յոյս դնել Մոսկուայի պոլշևիկ իշխանութեան վրայ: Այդ օրերու իրավիճակը յայտնի է ձեզի: Հիմա, 1. Եթէ դուք ըլլայիք Ազգային Խորհուրդի անդամ, ի՞նչ որոշում կու տայիք: 2. Եթէ հայերը Մոսկուայի պաշտպանութեան դիմած ըլլային եւ թուրքերը չճանչնային Հայաստանի անկախութիւնը, ինչո՞վ կը կարծէք կրնար փոխուիլ կացութիւնը: 3. Այսօր երբ ետ կը նայիք պատմութեան, արդեօք երրորդ ընտրանք մըն ալ կա՞ր, որ հայ ղեկավարները կրնային ընդունիլ եւ աւելի լաւ հնարաւորութիւն ստեղծել Հայաստանի համար:

բ. Հաստատումին տրամաբանութիւնը քննենք.
Սէյմի Ապրիլ 13-ի նիստին, ազգերի թուրք ներկայացուցիչները կը յայտարարէին, որ եթէ Կովկասը Օսմանեան Կայսրութեան դէմ պատերազմի մէջ մտնէ, Կովկասի միասնութիւնը ոչնչացած պէտք է համարել: 1. Որքանո՞վ տրամաբանական է յայտարարութիւնը: 2. Սէյմը չընդունեց այս տրամաբանութիւնը եւ պատերազմը շարունակուեցաւ. գործնականին մէջ, ազգերի թուրքերը եւ իսլամ վրացիները ինչպէ՞ս ցոյց տուին այդ հաստատումին իրականութիւնը:

ԲԱԺԻՆ 9

ՀՈԼՈՎՈՅԹ ԱՆԿԱԽ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՒ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՌՈՅՑՆԵՐՈՒՆ

Դասանիւթը ի՞նչ կը պարունակէ

Հայաստանը վերջապէս անկախացաւ. բայց անոր բաժին ինկած պզտիկ հողին վրայ, ջարդերէն ու տեղահանութենէն կոտորակուած ժողովուրդով եւ պատերազմէն քայքայուած տնտեսական վիճակով՝ դիւրին չէր ստեղծել պետական կառոյց: Պիտի սորվինք, թէ ինչպէս, հակառակ բոլոր դժուարութիւններուն, հանրապետութեան նախարարները գործի անցան, կազմուեցաւ խորհրդարանը (պառլամենտ) եւ ճշդուեցան կառավարութեան առաջնահերթ պարտականութիւնները: Այս դասանիւթը մեզի պիտի սորվեցնէ, թէ ինչ մեծ դժուարութիւններ կը ստեղծէին Օսմանեան կառավարութեան կողմէ դիտումնաւոր կերպով հայկական հողերու վրայ բնակեցուած թուրքերը: Ատրպէյճանի կառավարութեան օգնութեամբ, ասոնք կ'ապստամբէին Երեւանի կառավարութեան դէմ, հայ գիւղերու վրայ կը յարձակէին: Եւ Երեւանի իշխանութիւնը իր սահմանափակ ուժով հնարաւորութիւն չունէր կարգ ու կանոն ստեղծելու այդ վայրերուն մէջ:

Հայաստանի հանրապետութիւնը դժուարին տարի մը բոլորեց, սակայն կառավարութեան ջանքերով կարելի եղած էր կայուն վիճակ մը ստեղծել երկրին մէջ: Երկիրը դէպի խաղաղ վերաշինութիւն կ'երթար, եթէ չըլլային հայ պոլշեւիկներու քայքայիչ քարոզչութիւնները եւ հակակառավարական ապստամբութիւնները: Պիտի սորվինք, թէ ինչպէս երկիրը իր խաղաղ իրավիճակին վերադարձնելու համար, Դաշնակցութեան Բիւրոն ստանձնեց կառավարութեան պարտականութիւնները եւ սաստեց ապստամբները:

Բառացանկ

Այս դասին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այդ բառերը տեղւոյն յարմար իմաստով շարուած են ստորեւ: Ուշադրութիւն ըրէ՛ք եւ լա՛ւ սերտեցէք զանոնք:

դահլիճ – կառավարութեան անդամներու կազմ (cabinet)
գոյք – մէկու մը ամբողջ ունեցուածքը, իրերը, կարողութիւնը
բեկոր – փրկուած փոքր հատուած, մնացորդ
ապաստան – ապահով եւ անվտանգ ապրելու տեղ
ներթափանցել – մուտք գործել, խառնուիլ

1 ՔԱՈՍԷՆ ՊԻՏԻ ՍՏԵՂԾՈՒԷՐ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿԱՌՈՅՑԸ

Պաթումի համաձայնագրով թուրքերը Հայաստանի զիջեցան 9.000 քառ. քիլոմեթր (շուրջ 3500 քառ. մղոն) տարածութիւն, որ մաս մըն էր Երեւան նահանգէն. այսինքն, Երեւան, Էջմիածին, Նոր-Բայազէտ եւ Ալեքսանդրապոլ, ընդհանուր 350.000 բնակչութեամբ՝ եթէ չհաշուենք շուրջ 300.000 գաղթականները: Բանակցութիւններու ընթացքին, Մայիսեան կռիւներուն մէջ հայերու վերջին յաղթանակները պատճառ դարձան 1.000 քառ. քիլոմեթրի (շուրջ 380 քառ. մղոն) յաւելման: Այս սահմանափակ տարածքին վրայ պիտի ստեղծուէր Հայաստանի անկախ հանրապետութիւնը. իսկ Երեւանը, որ գիւղաքաղաք մըն էր այն ատեն, պիտի դառնար մայրաքաղաք՝ իր վարչական, տնտեսական, կրթական, քաղաքական եւ մշակութային կառոյցներով: Կովկասահայութեան համար, սակայն, տասնամեակներ շարունակ, Թիֆլիսը էր եղած այդ կեդրոնը: Թիֆլիս հաստատուած էին հայ մտաւորականութիւնը եւ ղեկավարութիւնը, Ազգային Խորհուրդը եւ հայ կեանքին մէջ որոշ չափով դերակատարութիւն ունեցող Սոցեալ-դեմոկրատ, Սոցիալ-յեղափոխական եւ Ժողովրդական կուսակցութիւնները:

Միջ-Կուսակցական Դահլիճ. Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդը, Յունիս 9-ի նիստին, Յովհաննէս Քաջազնունին ընտրեց իբրև հանրապետութեան վարչապետ, որ գործի անցաւ իր *դահլիճը* կազմելու: Դաշնակցութիւնը, որ մինչ այդ առանձինն ղեկավարած էր հայ ժողովուրդի ազատագրական պայքարը, այժմ չէր ուզեր առանձին առնել երկրի կառավարման պատասխանատուութիւնը:

Հայաստանի Հանրապետութեան խորհրդանիշներ: Ծէնքը՝ որուն պատշգամէն յայտարարուեցաւ Հայաստանի Անկախ Հանրապետութեան ծնունդը

ՍԵՒ ԾՈՎ
ՊՈՒԼՂԱՐԻԱ
ՀՈՒՆԱՍՏԱՆ
ՎՐԱՍՏԱՆ
ԹՈՒՐՔԻԱ
ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ
ՋԱՆԳԵԶՈՒՐ
ՍԵՒԱՆԱՅՑ ԼԻՃ
ՈՒՐՄԻԱՅԻ ԼԻՃ
ՎԱՆԱՅ ԼԻՃ
ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳԱՒԱՌՆԵՐ
Թիֆլիս
Քութայիսի
Փոթի
Ռոստով
Տաղանրոգ
Սուխում
Նովոռոսիյսկ
Սուխում քաղաք (Իշխէնտ)
Ախալցխա
Ախալքալաք
Ախալքալաքի գետ
Ախուրեան
Կուր գետ
Արաքս գետ
Արտանուճ
Արդուինի
Օլթի
Մեհրաբեկի կայան
Կարս
Սարիղամիշ
Ալաշկերտ
Էրզրում
Մուշ
Վան
Վանայ լիճ
Ուրմիայի լիճ
Խոյ
Սալմաստ
Ուրմիա
Սոլդուզ
Սաւջպուլաղ
Սենա
Համատան
Ղազուին
Թաւրիզ
Ղարատաղ
Մարանտ
Սալմաստ
Ուրմիայի լիճ
Սեհանդ լեռ
Դար Բայսկեհ
Ղամարլու
Պաշ-Նորաշէն
Իգդիր
Էջմիածին
Ղարաքիլիսա
Ղարաքիլիսա (Լէնինական)
Էչմիածնի վանք
Սարդարապատ
Ալեքսանդրապոլ
Ղուրդուղուլաղ
Ղարաքիլիսա
Ղարաքիլիսա (Լէնինական)

Ուրեմն Քաջազնունիի առաջին փորձը եղաւ ընտրել կառավարական կազմ մը՝ տարբեր կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներու մասնակցութեամբ: Սակայն սոցեալ-յեղափոխականները մերժեցին մաս կազմել կառավարութեան՝ պատճառաբանելով, որ իրենք դէմ էին անկախութեան գաղափարին: Սոցիալ-դեմոկրատական հայ մենշեւիկները, որոնք դեռ կապուած կը մնային Վրաստանի մենշևիկներուն, կ՛ուզէին մասնակցիլ միայն այն պայմանով, որ ստանան իրենց ուզած պաշտօնները: Ժողովրդականները, մեծաւ մասամբ հարուստ քաղքենիներէ կազմուած, Դաշնակցութիւնը կը քննադատէին հայ ժողովուրդի աննպաստ իրավիճակին համար. անկէ կը պահանջէին քաշուիլ հրապարակէն եւ Հայաստանի վարչապետի պաշտօնը ձգել ժողովրդականներուն: Այս բոլոր միջ-կուսակցական բախումներուն աւելցուցէ՛ք նաեւ այն իրողութիւնը, որ ո՛չ Հայոց Ազգային Խորհուրդը եւ ո՛չ ալ այդ կուսակցութիւններու ղեկավարները ցանկութիւն ունէին Թիֆլիսի հանգիստ կեանքը ձգելու եւ Երեւան հաստատուելու:

Հայաստանի առաջին վարչապետ՝ Յովհաննէս Քաջազնունի

Հայաստանի Կառավարութեան Կազմը. Միջ-կուսակցական ներկայացուցչական կազմով դահլիճ մը ընտրելու կարելիութենէն հրաժարելով, վերջապէս Յունիս 30-ին, Քաջազնունի ներկայացուց կառավարական կազմը: Բացի զինուորական նախարարէն, որ անկուսակցական էր, կազմր բաղկացած էր դաշնակցականներէ: Հայաստանի անկախ հանրապետութեան առաջին կառավարութիւնը հետեւեալ պատկերը կը ներկայացնէր.

Յովհաննէս Քաջազնունի՝ Վարչապետ
Ալեքսանդր Խատիսեան՝ Արտաքին Գործերու Նախարար
Արամ Մանուկեան՝ Ներքին Գործերու Նախարար
Խաչատուր Կարճիկեան՝ Ելեւմտական Նախարար
Զօրավար Յովհաննէս Հախվերդեան՝ Զինուորական Նախարար:

Հետագային կազմին վրայ աւելցաւ Գրիգոր Պետրոսեանը (անկուսակցական)՝ արդարադատութեան նախարարի պաշտօնով: Իսկ 1918-ի Նոյեմբերին, երբ հանրապետութեան կառոյցները ձեւ առած էին արդէն եւ երկիրը դէպի կայունացում կ՛երթար, 5 ժողովրդականներ միացան կառավարութեան: Այսպիսով, որոշ չափով իրականութիւն դարձաւ միջ-կուսակցական (կօալիցիոն) դահլիճը:

Հայաստանի հանրապետութեան առաջին օրէնսդիր մարմինը. Մեծ դժուարութիւններէ ետք, Հայաստանի կառավարական կազմը, այսինքն հանրապետութեան գործադիր մարմինը, կրցաւ վերջապէս Յուլիս 19-ին Երեւան հասնիլ: Պէտք էր ստեղծել նաեւ օրէնսդիր մարմինը՝ խորհրդարանը (պառլամենտ), ուր ժողովուրդին ներկայացուցիչները երկրին օրէնքները պիտի որոշէին: Բայց Հայաստանի այդ օրերու խառնակ իրավիճակին մէջ ընտրութիւն կատարել անկարելի էր: Հայկական չորս կուսակցութիւնները համաձայնեցան իբրեւ հիմք ընդունիլ Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդը եւ անոր կազմը եռապատկելով խորհրդարանի առժամեայ անձնակազմը գոյացնել: Ուրեմն Հայաստանի Խորհուրդը կազմուեցաւ 18 դաշնակցականներէ, 6-ական սոցիալ-յեղափոխականներէ, սոցիալ-դեմոկրատներէ եւ ժողովրդականներէ:

Կազմին վրայ աւելցան 6 մահմետականներ, մէկ եզիտի եւ մէկ ռուս՝ ներկայացնելու Հայաստանի փոքրամասնութիւնները: Խորհուրդին առաջին նիստը տեղի ունեցաւ Օգոստոս 1-ին եւ Աւետիք Սահակեան ընտրուեցաւ Խորհուրդի նախագահ:

Հայաստանի Խորհրդարանի նախագահ Աւետիք Սահակեան

Հարցումներ

1. Ո՞վ էր անկախ Հայաստանի առաջին վարչապետը եւ ո՞վ՝ ներքին գործերու նախարարը:
2. Ինչո՞ւ հնարաւոր չեղաւ տարբեր կուսակցութիւններու մասնակցութեամբ կառավարութիւն կազմել:
3. Որո՞նք էին Հայաստանի Հանրապետութեան գործադիր եւ օրէնսդիր մարմինները:

2 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ՈՐՈՇ ԻՐԱԳՈՐԾՈՒՄՆԵՐ Կ՛ԱՐՁԱՆԱԳՐԷ

Չորս տարիներու պատերազմը, պոլշեւիկեան յեղափոխութեան առաջացուցած շփոթը եւ թուրք բանակին դէմ դժուարին դիմադրութիւնը աւերած էին երկրին տնտեսութիւնը: Հայկական հողերու մէկ կարեւոր մասը թուրքերու գրաւման տակ գտնուելով, երկիրը զրկուած էր նաեւ աշնան հունձքէն: Գոյութիւն ունէր ուրիշ դժուարութիւն մը եւս. Հայաստանը, որեւէ ծովու ելք չունենալով, աշխարհէն կտրուած էր: Երեւակայեցէ՛ք այն օրերու հաղորդակցութեան ճամբաները: Չկային օդային ճամբաներ եւ միջազգային հաղորդակցութեան կարեւորագոյն միջոցները ծովը եւ երկաթուղագիծն էին: Եւ այս միջոցներէն ալ զուրկ էր Հայաստանը: Մինչեւ իսկ երկրի հեռագրական գիծերը Թիֆլիսէն կ՛անցնէին:

Առաջնահերթ նպատակներ. Այս իրավիճակին մէջ, կառավարութիւնը առաջնահերթ նպատակ դարձուց երկրին մէջ կեանքի եւ *գոյքի* ապահովութիւն հաստատել, հաղորդակցութեան ճամբաներ բանալ, ժողովուրդին ուտելիք հայթայթել, գաղթականներուն վիճակը բարելաւել: Առաւել՝ ան պիտի ստեղծէր ազգային դրամի սիստեմ, կարգաւորէր երկրին դատարանը՝ զայն հայ ազգային սկզբունքներուն յարմարեցնելով. պիտի կազմէր ուժեղ բանակ մը Հայաստանի սահմանները պաշտպանելու համար: Միւս կողմէ, ամէն կերպ պիտի փորձէր դրացիական կապեր ստեղծել Թուրքիոյ, Ատրպէյճանի և Վրաստանի հետ՝ խաղաղ միջոցներով ազգամիջեան հարցերը լուծելու:

Մինչեւ 1918-ի աշունն, կառավարութիւնը կրցած էր որոշ չափով բարելաւել երկրին վիճակը եւ յոյս ներշնչել ժողովուրդին: Թուրքիա խոստացած էր արտօնել հայ գաղթականներուն Թուրքիոյ գրաւման տակ գտնուող իրենց տուները վերադառնալ: Թուրք ներկայացուցիչը մինչեւ իսկ մասնաւոր խօսակցութեան մը ընթացքին յայտնած էր, թէ Զանգեզուրի ու Լեռնային Ղարաբաղի պահանջը Ատրպէյճանի կողմէ արդար չէ, քանի որ հոն մեծամասնութեամբ հայեր կը բնակին: Կառավարութիւնը մեծ յոյս ունէր, որ Գերմանիոյ միջամտութեամբ պիտի կարենայ փոխել Պաթումի համաձայնագրին պայմանները եւ Հայաստանի սահմանները գէթ որոշ չափով ընդլայնել:

Հայաստանի Հանրապետութեան խորհրդանիշեր

Հայաստանի Հանրապետութեան դրօշը և զինանշանը (գերբը). Հայաստանի պետական դրօշը՝ կարմիր, կապոյտ, նարնջագոյն եռագոյնը վաւերացուեցաւ Երեւանի եւ Թիֆլիսի Ազգային Խորհուրդներու խառն նիստին՝ Երեւանի մէջ, նախքան Հայաստանի Խորհուրդի առաջին հաւաքը:

Գոյներու ընտրութեան մէջ հաւանաբար դեր խաղացած է Կիլիկիոյ Ռուբինեան թագաւորութեան կարմիր, կապոյտ եւ դեղին եռագոյնը: Սիմոն Վրացեան իր «Հայաստանի Հանրապետութիւն» աշխատութեան մէջ կը վկայէ, թէ դրօշին գոյները որոշելու մէջ կար խորհուրդ, կար նաև միայն գեղագիտական նկատառում: Անոնք որոնք հայկական դրօշի գոյներուն մէջ խորհուրդ կը փնտռէին, կարմիրը կը տեսնէին իբրև խորհրդանիշը հայ ժողովուրդի թափած արիւնին, կապոյտը՝ իբրև Հայաստանի կապոյտ երկինք, իսկ նարինջի կամ ոսկիի գոյնը՝ խտացումը աշխատանքի:

1918-ի Օգոստոս 1-ին, Հայաստանի Խորհուրդի պաշտօնական բացման օրը, եռագոյնը ծածանեցաւ խորհրդարանի շէնքին վրայ:

Հանրապետութեան զինանշանի կամ գերբի հաստատումը աւելի ուշ կատարուեցաւ: Երկար ուսումնասիրութիւններէ ետք, ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանեանի կազմած եւ նկարիչ Յակոբ Կոջոյեանի գծած զինանշանը ներկայացուեցաւ խորհրդարանին, եւ վաւերացուեցաւ 1920-ի Յուլիսին:

Զինանշանին կեդրոնը վահանաձեւ է եւ չորս բաժիններ ունի, որոնք կը ներկայացնեն հին Հայաստանի չորս անկախ շրջաններու՝ Արտաշէսեան, Արշակունեաց, Բագրատունեաց եւ Ռուբինեանց թագաւորութիւններու զինանշանները: Ճիշդ կեդրոնը՝ Մասիսներն են եւ անոնց վերեւ Հ.Հ. տառերը: Զինանշանի վահանաձեւ կեդրոնը վեր բռնած են մէկ կողմէ արծիւ մը, միւս կողմէ առիւծ մը, որ Բագրատունեաց եւ Ռուբինեաններու դրօշէն առնուած են. իսկ վարը՝ սուր, գրիչ, հասկեր եւ շղթայ մը գծուած է:

Հայ մեծ ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանեանի արձանը Երեւանի մէջ

Հայաստանի Հանրապետութեան Զինանշանը

70 տարիներու համայնավար իշխանութիւններու տիրապետութենէն ետք, Հայաստանի երկրորդ Անկախ Հանրապետութեան մէջ, որ ստեղծուեցաւ 1991-ի Սեպտեմբերին, ընդունուեցաւ առաջին Հանրապետութեան դրօշը եւ զինանշանը:

Հարցումներ

1. Որո՞նք էին կառավարութեան առաջնահերթ նպատակները:
2. Եռագոյն դրօշին գոյները ի՞նչ խորհուրդ կը ներկայացնեն:
3. Հանրապետութեան զինանշանը ի՞նչ կը պարունակէ:

3 ԵՐԿԻՐԸ ԴԷՊԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՅՈՒՆԱՑՈՒՄ Կ՛ԸԹԱՆԱՅ

Աղքատութիւն, համաճարակ հիւանդութիւններ, ուտելիքի պակաս եւ անգործութիւն կը տիրէր մանաւանդ գաղթականներուն մէջ: Մեծ թիւով անօգնական որբեր, երբեմն իրենց մերկ մարմինը ծածկելու համար, ալիւրի պարապ տոպրակ մը վիզէն անցուցած՝ փողոցները կը մուրային: Կը պատմեն, թէ 8-10 տարեկան վանեցի որբեր փողոցներու մէջ կուժերով ջուր կը ծախէին երեւանցիներուն՝ քանի մը կոպեկ շահելու համար: Այսօր Երեւանի հրապարակներէն մէկուն մէջտեղը կանգնած է ջուր ծախող վանեցի որբին արձանը՝ ի յիշատակ այն դժուարին օրերուն:

Բայց միայն ասոնք չէին դժուարութիւնները. ցարական ռեժիմէն մնացած, ծոյլ, վատ եւ կաշառակեր պաշտօնեաները առիթէն օգտուելով, իրենց շահուն համար կառավարութիւնն ու ժողովուրդը կը կեղեքէին. զինուած քաղաքացիներ օր ցերեկով կը գողնային, կը սպաննէին:

Արամ Մանուկեանի ջանքերով. Այս տարօրինակ իրավիճակին մէջ, ներքին գործերու նախարարութիւնը, Արամ Մանուկեանի գերմարդկային զոհաբերութեամբ, կը փորձէր երկրին մէջ կարգ ու կանոն հաստատել:

Գիւղացիներուն վրայ յաւելեալ տուրք դնելով, կառավարութիւնը կրցաւ եկամուտ մը ապահովել գաղթականները կերակրելու համար (այս քայլը ի հարկէ մեծ դժգոհութիւն առաջացուց գիւղացիներուն մէջ): Կաշառակեր պաշտօնեաները աստիճանաբար դուրս դրուեցան կառավարական հաստատութիւններէն: Մինչ այդ գործածուող պաշտօնական լեզուն՝ ռուսերէնը, հայերէնով փոխարինուեցաւ: Կառավարութիւնը կրցաւ ազգային ուժեղ կառոյցներու հիմը դնել երկրին մէջ:

Ներքին գործոց նախարարութեան կից բժշկական յատուկ յանձնախումբ մը ստեղծուեցաւ, որ մինչեւ 1918-ի Նոյեմբեր կրցաւ հսկողութեան տակ առնել հազարաւոր զոհեր խլած քոլերա հիւանդութիւնը: Սակայն այս անգամ, առողջապահական վատ պայմաններուն պատճառաւ, թիֆուսը սկսաւ տարածուիլ եւ ինք՝ Արամ Մանուկեան՝ 1919-ի Յունուարին զոհ դարձաւ այդ հիւանդութեան:

Արամի մահէն ետք, Խատիսեանը ինք ստանձնեց անոր պաշտօնը. սակայն ներքին գործերու նախարարութիւնը երբեք չկրցաւ Արամի օրերուն գործունէութեան թափն ու աշխուժութիւնը ունենալ: 1919-ի ընթացքին, այսուհանդերձ, նախարարութիւնը կրցաւ ելեքտրական հոսանք հասցնել երկրին եւ գիւղատնտեսութեան համար ջրաբաշխում կատարել: Կարսի եւ Արտահանի կցումով, Հայաստան տէր դարձած էր նաեւ երկրին համար այնքան անհրաժեշտ աղի հանքերուն: Սահմաններու ընդլայնումը մեծապէս օգնեց հանրապետութեան տնտեսութեան բարելաւման, մանաւանդ երբ գիւղացիութիւնը սկսաւ դէպի Կարսի եւ Արտահանի իր հողերը վերադառնալ:

Մեծ աշխատանք տարաւ նաեւ ելեւմտական նախարարութիւնը: Ազգային դրամ եւ նամականիշ տպուեցան, տուրքի դրութիւնը կանոնաւորուեցաւ: Ազգայնացուեցան կոնեակի եւ գինիի գործարանները՝ կառավարութեան եկամուտ ապահովելու համար:

Մեծ եռանդով եւ զոհաբերութեամբ հսկայ աշխատանք կը տարուէր ամենուրեք. բայց այս բոլորը դարձեալ բաւական չէր երկիրը տնտեսական տագնապէն դուրս բերելու համար: Հայաստան բաւական ոսկի չունէր երկրի դրամին վարկը բարձրացնելու: Սիմոն Վրացեան կը վկայէ, որ 1919-ի Մարտին մէկ տոլարը 580 հայկական ռուբլի կ՛արժէր: Ճիշդ նոյն համեմատութեամբ ալ բարձր էին ապրուստի գիները:

Կրթական եւ մշակութային հարցեր. Թուրք բանակի յարձակումներուն հետեւանքով՝ կա՛մ գոցուած էին դպրոցները եւ կա՛մ աւերուած: Կրթական նախարարութեան առաջին գործը եղաւ բանալ դպրոցները եւ հանրային կրթութեան սիստեմ մը տնօրինել: Դպրոցը բաժնուեցաւ եկեղեցիէն եւ դրուեցաւ կառավարութեան առանձին հսկողութեան տակ: Քաջալերուեցան մասնաւոր դպրոցներ, որոնց ծախքը պիտի հոգային անհատներ կամ համայնքը հաւաքաբար: Կրթական նախարար Միքայէլ Աթաբէկեանը (ժողովրդական) յաջողեցաւ կազմել դասերու պետական ծրագիր, միատեսակ՝ բոլոր դպրոցներուն համար: Անցուց պարտադիր տարրական (նախակրթարանի) կրթութեան օրէնքը: Աշխատանք տարաւ համալսարան հիմնադրելու: Ծրագրեց հիմնել թատրոն, հանրային գրադարան, թանգարան: Դժբախտաբար, Աթաբէկեան չկրցաւ դիմանալ Երեւանի սոսկալի անհպաստ պայմաններուն եւ պաշտօնը ձգելով՝ Թիֆլիսի իր հանգիստ կեանքին վերադարձաւ:

Հայաստանի առաջին համալսարանը

1919-ի Օգոստոսէն սկսեալ, իբրեւ կրթական նախարար աշխատիլ սկսաւ Նիկոլ Աղբալեան, որուն բերած ներդրումը Հայաստանի կրթական եւ մշակութային վերելքին մէջ անփոխարինելի եղաւ: 1920-ի Յունուար 31-ին Ալեքսանդրապոլի մէջ բացուեցաւ համալսարան: Հիմնուեցան միութիւններ, ակումբներ, հրատարակչական ընկերութիւններ, թերթեր: Կազմուեցաւ յատուկ յանձնախումբ մը՝ Հայաստանի հնութիւնները ուսումնասիրելու եւ պահպանելու համար: Անհի աւերակներու ուսումնասիրութիւնն ու վերականգնումը մէկն էր այդ ծրագիրներէն: Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, երբ Անին ալ տրուեցաւ թուրքերուն, միջնադարեան Հայաստանի այդ շքեղ մայրաքաղաքի վերաշինութիւնը այլեւս երազ մնաց հայութեան համար:

Հայաստանի կառավարութեան կազմը 1919-ի Հոկտեմբերին. նստած, ձախէն աջ՝ Աւետիք Սահակեան, Ալեքսանդր Խատիսեան, Գեներալ Քրիստափոր Արարատեան. ոտքի, ձախէն աջ՝ Նիկոլ Աղբալեան, Աբրահամ Գիւլխանդանեան, Սարգիս Արարատեան

Ճամբաներ եւ հաղորդակցութեան միջոցներ. Անկախութեան առաջին օրէն, կառավարութիւնը իր աղքատիկ պիւտճէն տրամադրեց նորոգելու պատերազմին հետեւանքով քանդուած ճամբաները եւ նորերը շինելու: Թուրքերուն նահանջէն ետք, հեռագրական գիծերն ալ սկսան կանոնաւոր գործել: Ան նաեւ Հայաստանի ծովային ուժի առաջին նաւը՝ «Աշոտ Երկաթ» անունով, Սեւան իջեցուց: 1919-ի վերջերուն արդէն, Հայաստան ունէր աւելի կանոնաւորուած երկաթուղագիծ եւ ճամբաներու համեստ ցանց մը:

Սահմաններու ընդլայնում. Զինուորական գործողութիւններու եւ դիւանագիտական համաձայնութիւններու միջոցաւ կարելի դարձաւ Հայաստանի սահմանները ընդլայնել: Հայաստանին կցուեցան Կարսը, Շարուրն ու Նախիջեւանը եւ Սուրմալուն: Մասիսը անգամ մը եւս Հայաստանի հողին վրայ կը գտնուէր: Արարատը հայուն կը պատկանէր: Կ'իրականանար Րաֆֆիի երազը՝ «տեսնել Մասիսի գլխին մի դրօշակ»:

Մասիսները Հայաստանի սահմաններէն ներս

Մինչեւ 1919-ի վերջաւորութիւնը, Հայաստան-Թուրքիա սահմանները գրեթէ հասած էին 1914-ի ռուս-թրքական սահմաններուն: Հայկական մնացեալ հողերու կցումը Հայաստանին՝ կախեալ կը մնար Փարիզի մէջ ընթացող խաղաղութեան խորհրդաժողովէն:

Վարչական բաժանումներ. Մէկ տարուան ընթացքին, Պաթումի համաձայնագրով Հայաստանին տրուած 10.000 քառ. քիլոմեթր (շուրջ 4.400 քառ. մղոն) տարածութիւնը 27.000 քառ. քիլոմեթր (շուրջ 10.500 քառ. մղոն) դարձած էր: Երկիրը քիչ մը տարածուած էր արդէն եւ կարիք ունէր կառավարման որոշ ձեւի մը տնօրինումին: Ուրեմն, Հայաստանի մէջ վարչական կառոյց մը ստեղծելու համար, երկիրը բաժնուեցաւ 10 շրջաններու՝ Երեւան, Էջմիածին, Սուրմալու, Դարալագեազ, Զանգեզուր, Նոր-Բայազէտ, Դիլիջան, Ղարաքիլիսա, Ալեքսանդրապոլ եւ Կարս:

Խորհրդարանի ընտրութիւններ. Հայաստանի Խորհուրդի 1919, Մարտ 12-ի նիստին որոշում կայացաւ երկրին մէջ կատարել խորհրդարանի ազատ ընտրութիւններ: Վաւերացուեցաւ ընտրութեան օրէնքը, ըստ որուն, 20 տարին բոլորած իւրաքանչիւր քաղաքացի, առանց սեռի, կրօնքի եւ ցեղի խտրութեան, իրաւունք ունէր ընտրութիւններուն մասնակցելու: Ընտրութիւններուն դէմ էին Սոցիալ-դեմոկրատ, Սոցիալ-յեղափոխական եւ Ժողովրդական կուսակցութիւնները, որոնք, Հայաստանի մէջ հետեւորդներ չունենալով հանդերձ, իրենց ներկայացուցիչները ունէին Խորհուրդին մէջ: Ընտրութիւնները վստահաբար պիտի վտանգէին անոնց հեղինակութիւնը երկրէն ներս:

Արդարեւ, ընտրութիւններուն արդիւնքը միանգամայն փոխեց Խորհրդարանին պատկերը: Դաշնակցութիւնը կազմեց ներկայացուցիչներու 89 տոկոսը: Այսինքն, եթէ նախկին Խորհուրդին մէջ 45-էն 18 պատգամաւորներ դաշնակցականներ էին, նորընտիր խորհրդարանի 80 պատգամաւորներէն 72-ը դաշնակցական էին: Մնացեալ ութէն չորսը՝ Սոցիալ-յեղափոխական, երեքը՝ թուրք ներկայացուցիչներ, մէկը անկուսակցական:

Հարցումներ

1. Ի՞նչ վախճան ունեցաւ Արամ Մանուկեանը:
2. Կրթական նախարար Միքայէլ Աթաբէկեան ի՞նչ գործունէութիւն ունեցաւ:
3. Պաթումի համաձայնագրէն մէկ տարի անց որքա՞ն ընդլայնուած էին Հայաստանի սահմանները եւ ի՞նչ կարեւոր շրջաններ կ'ընդգրկէին:
4. Ե՞րբ տեղի ունեցան Հայաստանի խորհրդարանի առաջին ընտրութիւնները եւ ի՞նչ արդիւնք ունեցան:

4 ԽՈՉԸՆԴՈՏՆԵՐԸ ԴԻՄԱԳՐԱՒԵԼՈՒ ՋԱՆՔԵՐ ԿԸ ԹԱՓՈՒԻՆ

Երբ այսօր կը մտածենք Հայաստանի կառավարութեան իրագործումներուն մասին, դպրոց, թատրոն, գրադարան, թանգարան, երաժշտանոց, միութիւն, ակումբ, ճամբաներ, գործարան, ելեքտրական հոսանք տուներու մէջ եւ այլն, կը տեսնենք, որ իրապէս ասոնք յարմարութիւններ են, որոնք քաղաքակիրթ երկիրներու մէջ ամէն մէկ աննշան քաղաք իսկ ունի: Ուրեմն կը զգանք, թէ որքան ետ մնացած էր Հայաստանը: Կը տեսնենք, թէ ի՛նչ աշխատանք, ջանք ու նուիրում, ինչքա՛ն դրամ անհրաժեշտ էր Հայաստանը գէթ իր դրացի երկիրներու զարգացման մակարդակին հասցնելու համար:

Անկախ Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին տարեդարձի տօնակատարութիւն, 1919, Մայիս 28-ին Երեւան

Հայաստանի անկախ հանրապետութեան կեանքը շատ կարճատեւ էր. շատ ծրագիրներ մնացին անկատար կամ կիսկատար: Սակայն, ճիշդ այս կարճատեւ ժամանակամիջոցին մէջ, հիմը դրուեցաւ հայ ազգի հոգեւոր եւ ֆիզիքական կեանքի զարգացման եւ յարատեւման անհրաժեշտ կառոյցներուն:

Օժանդակութիւն Ամերիկայէն. Հայաստանի մէջ մնացած ամերիկացի պաշտօնատարները, որոնք մօտէն կը գործակցէին Քաջազունիին, մեծ ջանքերով կրցան ապահովել ամերիկեան Մերձաւոր Արեւելքի Օգնութեան միութեան օժանդակութիւնը Հայաստանին: 1919-ի Յունուարէն սկսեալ Հայաստան ղրկուեցան մեծ քանակութեամբ ուտելիք եւ բժշկական օգնութիւն՝ դեղորայք եւ մարդուժ: Հետաքրքրական է, որ այն ատեն ալ երբ ամերիկեան օգնութիւնը Հայաստան կը ղրկուէր, վրացիներն ու ատրպէյճանցիները մինչեւ որ իրենց բաժինը չառնէին, չէին ձգեր, որ ապրանքը իրենց երկրին մէջէն անցնի: Հայաստանի դրացիներու վերաբերումին մէջ շատ բան չէ փոխուած: 1988-ի Դեկտեմբեր 7-ի աւերիչ երկրաշարժէն ետք, երբ աշխարհ փութաց օգնութեան հասնիլ աղէտեալներուն, կրկնուեցան նոյն դէպքերը՝ աւելի բիրտ կերպով եւ ատելութեամբ շեշտուած:

Արեւմտահայութեան հարցը. Պատմական Հայաստանի արեւելեան ծայրամասին վրայ ստեղծուած փոքրիկ հանրապետութիւնը չէր գոհացներ հայ ժողովուրդի ազատագրական պայքարին մէջ ներուած արեւմտահայ ղեկավարութիւնը եւ ռազմիկները: Արեւմտահայութիւնը ընդհանրապէս կը մերժէր Հայաստանի այս փոքր *բեկորը* իր հայրենիքը համարել եւ անոր ապահովութեան համար զինուորագրուիլ: Հայաստանի Հանրապետութիւնն ալ «Արարատեան Հանրապետութիւն» կը կոչէր, ուր ամէն ինչ, թէ՛ լեզու եւ թէ՛ կենցաղ, խորթ էին իրեն համար, «ոուսի հոտ կու տային»:

1919-ի Փետրուարին Երեւանի մէջ տեղի ունեցաւ արեւմտահայ ղեկավարներու համագումարը, որ կ՛արտայայտէր դժգոհութիւն եւ թերահաւատութիւն հանդէպ ներկայ Հայաստանին: Այդ օրերուն կ՛ըսուէր, թէ Պօղոս Նուպար փաշա Եւրոպայի մէջ յայտարարած է միացեալ Հայաստանի անկախութիւնը եւ կազմած՝ կառավարութիւն: Արեւմտահայոց համագումարը կ՛ողջունէր այդ քայլը, կը յայտարարէր ազատ եւ միացեալ Հայաստանը եւ կը հաստատէր Պօղոս Նուպար փաշայի անդրանիկ դահլիճը:

Միացեալ եւ անկախ Հայաստանի գաղափարը. Հայաստանի կառավարութիւնը կը փորձէր ամէն գնով փարատել անհարազատութիւնը եւ արեւմտահայերը մասնակից դարձնել հայրենիքի շինութեան: 1919-ի Մայիս 28-ին, երբ Հայաստանը իր պետական կառոյցներով որոշ ներքին հաւասարակշռութեան հասած էր, եւ երբ կը տեսնուէր կարելիութիւնը դէպի Արեւմտահայաստան տարածուելու, կառավարութիւնը խորհրդարանին ներկայացուց «Ազատ Անկախ եւ Միացեալ Հայաստան»ի իրագործման որոշումը: Կառավարութիւնը որոշած էր նաեւ արեւմտահայ 12 ներկայացուցիչներ առնել խորհրդարանէն ներս: Այս որոշումները մեծ դժգոհութիւն առաջացուցին: Տարբեր կուսակցութիւններու ներկայացուցիչ պատգամաւորները շատ լաւ գիտէին, որ արեւմտահայերէն շատեր դաշնակցական ըլլալով՝ Դաշնակցութեան ուժը պիտի աւելնայ Խորհուրդէն ներս: Այնուամենայնիւ, Խորհուրդը վաւերացուց որոշումները, որոնք, նոյն օրը, Հանրապետութեան առաջին տարեդարձի շքեղ տօնակատարութեան ընթացքին, յայտարարուեցան ժողովուրդին:

Պօղոս Նուպար Փաշա

Անհամաձայնութիւնները շարունակուեցան: Ժողովրդական կուսակցութեան պատկանող նախարարները հրաժարեցան կառավարութեան կազմէն: Ալեքսանդր Խատիսեանը, որ Քաջազունիի երկրէն բացակայ ըլլալուն պատճառաւ, վարչապետի պաշտօնը կը կատարէր, պարտադրուեցաւ ներկայացնել կառավարութեան հրաժարականը: Խորհրդարանը դարձեալ պարտականութիւն տուաւ Խատիսեանին նոր դահլիճ կազմելու, որուն այլևս կուսակցութիւնները չմասնակցեցան: Այսպէս, վերջ գտաւ 8 ամիսներու «կօալիցիոն» կառավարութեան գոյութիւնը:

Մահմետական տարրը Հայաստանի մէջ. Հայաստանի սահմաններուն մէջ ինկած մահմետական ազգաբնակչութիւնը Հայաստանի անկախութեան առաջին օրերէն իսկ դժուարութիւններ կու տար կառավարութեան. ներսէն խլրտումներ կը ստեղծէր եւ կ՛ուզէր միանալ կա՛մ Թուրքիոյ, կա՛մ՝ Ատրպէյճանի: Հայաստանի սահմաններուն ընդլայնումը պատճառ դարձաւ թուրքերու յաւելման: Բացի այդ, երբ զինադադարէն ետք թուրք բանակը կը նահանջէր, օսմանեան կառավարութիւնը դիտումնաւոր կերպով քաջալերեց բանակայինները՝ իրենց ընտանիքներով բնակութիւն հաստատելու Հայաստանի հողին վրայ՝ թրքական

Հայաստանի քաղաքական կին գործիչներէն Խորհրդարանի անդամ՝ Պերճուհի Բարսեղեան Խորհրդարանի անդամ՝ Վարվառէ Սահակեան Ճարոնի դեսպան՝ Դիանա Աբգար

շրջաններու մէջ: Այսպէս, շուրջ 350.000 թուրքեր իրենց «շուրա»ները (խորհուրդ) կազմած, ինքնիշխան իրավիճակ մը կ'ապրէին եւ կառավարութիւնը ճնարաւորութիւն չունէր երկրին օրէնքները անոնց պարտադրելու:

Իրականութիւն է, ի հարկէ, որ նախկին հայ ֆետայիները եւ արեւմտահայ անկանոն զօրախումբերը վրէժխնդրութեան զգացումով յաճախ կը նեղէին թուրքերը: Բայց այդ դէպքերուն լուրերը չափազանցուած ձեւով կը տարածուէին եւ ատրպէյճանցի դիւանագէտները զանոնք մինչեւ Փարիզ կը տանէին, հայերուն դէմ օգտագործելու համար: Պէտք է ըսել, որ Ատրպէյճանի կառավարութիւնը կը քաջալերէր թուրքերուն ապստամբութիւնները եւ ընդհարումները հայ պաշտօնատարներու հետ, մանաւանդ Կարսի եւ Արտահանի մէջ: Դեռ աւելին, այս շրջաններուն մէջ, թուրք գիւղացիներու կոչին վրայ, Մուստաֆա Քեմալի անկանոն զօրախումբերն ալ անցած էին Հայաստանի սահմանը եւ հայերուն դէմ կը կռուէին:

Անգլիական զօրքերու Կովկասէն քաշուելէն ետք՝ աւելցան մահմետականներու խռովութիւնները եւ իսկական հակակառավարական շարժումի մը վերածուեցան: 1919-ի Յուլիսի սկիզբին Բոյուք-Վեդիէն ծայր առաւ ապստամբութիւնը եւ տարածուեցաւ մինչեւ Շարուր, Նախիջեւան եւ Օրդուբաթ: Հայկական փոքրաթիւ զօրքը չկրցաւ դիմադրել կատաղօրէն կռուող թուրքերուն եւ տեղի հայ բնակչութեան հետ միասին դէպի Զանգեզուր նահանջեց: Երեւանի կառավարութիւնը պարտաւոր էր արտակարգ միջոցներու դիմել:Յայտարարուեցաւ զօրահաւաք եւ Օգոստոսի սկիզբին վերսկսան զինուորական գործողութիւնները: Միեւնոյն ժամանակ, կառավարութիւնը դիմեց Դաշնակից Պետութիւններուն՝ միջամտելու, որ արդիւնքի չհասաւ: Ամիս մը տեւող արիւնահեղ կռիւներէ ետք, կառավարութիւնը վերջապէս կրցաւ զսպել մահմետականներու ապստամբութիւնը: Սեպտեմբերին Հայաստանի մէջ կը տիրէր ժամանակաւոր խաղաղութիւն մը, որ պիտի տեւէր մինչեւ 1920-ի Մուսթաֆա Քեմալի զօրքերուն յարձակումները:

Հարցումներ

1. Արեւմտահայութեան մէկ մասը ինչպէ՞ս կը դիտէր Հայաստանի Հանրապետութիւնը:

2. Ե՞րբ եւ ինչո՞ւ վերջ գտաւ միջ-կուսակցական մասնակցութեամբ «կօալիցիոն» կառավարութեան գոյութիւնը:

3. Մահմետականները Հայաստանի մէջ ի՞նչ դժուարութիւններ կը յառաջացնէին:

5 ՀԱՅ ՊՈԼՇԵՒԻԿՆԵՐԸ ԿԸ ԽԱՆԳԱՐԷԻՆ ԱԶԱՏ, ԱՆԿԱԽ ԵՒ ՄԻԱՑԵԱԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՐԱԳՈՐԾՈՒՄԸ

Պաքուի անկումէն ետք, Կովկասի մէջ ցրուած թուրք, վրացի եւ հայ պոլշեւիկները կը հալածուէին Վրաստանի եւ Ատրպէյճանի կառավարութիւններուն կողմէ: Միայն Հայաստանի կառավարութիւնն էր, որ ընդունած էր զանոնք եւ մեղմ քաղաքականութիւն որդեգրած անոնց հանդէպ: Թերեւս ան յոյս ունէր, որ հայ պոլշեւիկները կրնան ի շահ Հայաստանի միջնորդել Մոսկուայի իշխանութեան մօտ:

Հակակառավարական քարոզչութիւն. Հայաստանի կառավարութիւնը հայ պոլշեւիկներուն *ապաստան* տուած էր եւ անոնց պաշտօններ վստահած՝ պայմանաւ որ անոնք որեւէ քաղաքական աշխատանք չտանէին: Բայց պոլշեւիկ գործիչները գաղտնօրէն խումբեր կը կազմէին եւ հակադաշնակցական, հակակառավարական քարոզչութիւններ կը կատարէին:

Յստակ է, որ երկիրը քաղաքական ծանր պայմաններու մէջ կ'ապրէր. բայց կային անհամբերներ, դժգոհներ: Դժգոհ էին մանաւանդ, ինչպէս տեսանք, մահմետականները եւ փոքրաթիւ ռուսերը: Եւ հայ պոլշեւիկները այդ դժգոհութիւնները օգտագործելով՝ կառավարութեան դէմ ապստամբութիւն կը քարոզէին: Կ'ըսէին, թէ եթէ պոլշեւիկեան իշխանութիւն տիրէ Հայաստանի մէջ, բոլորն ալ հաց ու շաքար պիտի ունենան: Երբ կառավարութիւնը փորձէր ոստիկանութեան կամ զօրքի միջոցաւ ցրուել խռովարարները, կամ ձերբակալութիւններ կատարել, հակակառավարական քարոզչութիւնը աւելի խիստ կերպով, դէպքերու չափազանցուած նկարագրութիւններով կ'արձագանգէր ամբողջ Կովկասի պոլշեւիկ թերթերուն մէջ:

Հակառակ բոլոր այս խլրտումներուն, հայ պոլշեւիկները գիտէին, որ իրենք տկար են դեռ. ղեկավարութիւնը փոքրաթիւ է. իսկ Հայաստանի մէջ դեռ հետեւորդներ չունին: Ուրեմն, եթէ նոյնիսկ իշխանութիւնը իրենց ձեռքն անցնէր, առանց Մոսկուայի ուղղակի միջամտութեան, իրենք պիտի չկրնային երկիրը կառավարել:

Մայիս Մէկեան բանուորական տօն. 1920-ի Մայիսի մէկին, կառավարութիւնը առաջին անգամ ըլլալով մեծ շուքով տօնեց աշխարհի բանուորներու տօնը: Այդ օրը, նախապէս կազմակերպուած, իրենց բոլոր ուժերը լարած՝ պոլշեւիկները փորձեցին տօնակատարութիւնը ապստամբութեան ցոյցի վերածել: Պոլշեւիկները յաջողեցան Ալեքսանդրապոլի, Կարսի, Նոր-Բայազէտի եւ Սարիղամիշի մէջ: Երկրի զանազան հաստատութիւններուն եւ բանակին մէջ *ներթափանցած* պոլշեւիկներու գրգռութեամբ, շատեր գործադուլի դիմեցին: Գրաւիչ էին պոլշեւիկներու խոստումները. եթէ Հայաստանի մէջ պոլշեւիկեան կարգեր հաստատուէին, Ռուսիայէն հաց պիտի գար, Ատրպէյճանէն՝ նաֆթ (Ատրպէյճան այդ ատեն խորհրդայնացած էր արդէն):

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե. Էջմիածնի միաբաններուն հետ

Բիւրօ-կառավարութեան վարչապետ՝ Համօ Օհանջանեան

Ոչ-կառավարական հակազդեցութիւններ. Հայաստանի մէջ գործող կուսակցութիւնները, ճիշդ է, ուղղակիօրէն չէին մասնակցեր կառավարութեան կազմին, սակայն որոշ կերպով դէմ էին երկրի խաղաղութիւնն ու կայունութիւնը խախտող պոլշեւիկեան այս խլրտումներուն: Արդարեւ, Հայ Սոցիալ-Դեմոկրատ, Հայ Ժողովրդական եւ Հայ Ռամկավար կուսակցութիւնները, նաեւ Անկուսակցականներու Միութիւնը, կոչ կ'ընեն հայ ժողովուրդին համախմբուիլ՝ Հայաստանի դէմ դաշնակցած պանիսլամիզմին եւ պոլշեւիզմին դէմ կռուելու համար: Նոյն ոգիով, ժողովուրդին կոչ մը կ'ուղղէ նաեւ Գէորգ Ե. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը:

Խիստ հակազդեցութիւն. Մայիսեան դէպքերուն պատճառով միանգամայն տկարացած էր երկիրը եւ շփոթ վիճակ կ'ապրէր: Անել կացութեան մատնուած էր կառավարութիւնը: Հ.Յ. Դաշնակցութեան Բիւրոն, դրութիւնը փրկելու համար, Մայիս 4-ի իր նիստին մէջ, յարմար նկատեց ստանձնել երկրին ղեկը եւ ամբողջ կազմով մտնել կառավարութեան մէջ: Խորհրդարանի Մայիս 5-ի նիստը ընդունեց նախկին կառավարութեան հրաժարականը եւ վաւերացուց նոր կազմը՝ Համօ Օհանջանեանի վարչապետութեամբ: Փաստօրէն «Դաշնակցութեան դիկտատուրա» կը յայտարարուէր երկրէն ներս:

Երկու շաբթուան ընթացքին, բանակին միջամտութեամբ և հին ֆետայիներէն կազմուած խումբերու գործողութիւններու արդիւնքով (Սեպուհ կը ղեկավարէր այդ խումբերէն մէկը), ամբողջապէս վերջ գտան ապստամբութիւնները: Սակայն չդադրեցան հայ պոլշեւիկներու գրգռութիւնները: Այս անգամ, անոնք կեդրոնացան Խորհրդային Ատրպէյճանի մայրաքաղաք եւ Կովկասի պոլշեւիկներու ապաստանարան՝ Պաքուի մէջ եւ Ատրպէյճանի պոլշեւիկ իշխանութեան օգնութեամբ, շարունակեցին պայքարը՝ տապալելու Հայաստանի դաշնակ կառավարութիւնը: Այս պայքարը կը տարուէր առաջին հերթին կառավարութիւնը վարկաբեկելով: Քարոզչական միջոցներով կառավարութեան կը վերագրուէին բռնարարքներ, ձերբակալուած պոլշեւիկներու չարչարանք, խոշտանգում եւ գնդակահարում, խեղճ գիւղացիներու կեղեքում: Եւ բոլոր այս զեկուցումները կը տպագրուէին Ռուսիոյ կառավարական օրգաններուն մէջ:

Հայաստանի դաշնակցական կառավարութեան վրայ կը ծանրանար պատասխանատուութիւնը՝ Հանրապետութեան հետագայ քանի մը ամիսներու ճգնաժամային կեանքին:

Հարցումներ

1. Հայ պոլշեւիկները ի՞նչ դեր կը կատարէին Հայաստանի մէջ:
2. Ոչ-դաշնակցական կուսակցութիւնները ինչպէ՞ս հակազդեցին պոլշեւիկներու քայքայիչ գործունէութեան:
3. Ի՞նչ էր Դաշնակցութեան Բիւրոյի հակազդեցութիւնը՝ սաստելու պոլշեւիկները:

Յաջորդ Դասանիւթին Սկսելէ Առաջ

1. Նոր բառերը գործածենք

Հայաստանի Հանրապետութեան կեանքին մէջ իրագործուած աշխատանքներու մասին կարճ շարադրութիւն մը գրեցէ՛ք՝ այս դասանիւթին մէջ սորված 5 բառերէն առնուազն 4-ը գործածելով:

2. Վերլուծումի և դատողութեան փորձ մը ընենք

ա. Պատճառ-հետևանք կապակցութիւնը գտնենք.

1. Ի՞նչի հետևանքով Հայաստանի դպրոցները գոցուած կամ աւերուած էին:
2. Ի՞նչ ազդակներ պատճառ դարձած էին, որ Հայաստանի տնտեսութիւնը այդպէս քայքայուած վիճակի մը հասնէր:
3. Գիւղացիներուն մէջ առաջացած դժգոհութիւնները հետեւանք էին կառավարութեան առած ո՞ր քայլին:
4. Հայաստանի կառավարութիւնը բաւական ոսկի չունէր իր երկրի դրամին վարկը բարձրացնելու: Այս երեւոյթը ինչի՞ պատճառ դարձած էր:

բ. Գաղափարները համեմատենք.

1. Հայաստանի հանրապետութեան առաջին կազմը ընտրելու համար, Քաջազնունի դիմեց սոցեալ-յեղափոխականներուն, սոցեալ-դեմոկրատներուն եւ ժողովրդականներուն: Համեմատեցէ՛ք անոնց ժխտական պատասխաններուն հիմունքները:
2. 1919-ին Ամերիկան Վրաստանի եւ Ատրպէյճանի ճամբաներով Հայաստան կը դրկէր մեծ քանակութեամբ ուտելիք եւ դեղորայք. այս նոյն ճամբաներով դրկուեցաւ նաեւ զանազան երկիրներու օգնութիւնը 1988-ի երկրաշարժի աղէտեալներուն: Համեմատեցէ՛ք Վրաստանի եւ Ատրպէյճանի վերաբերումները 1919-ին եւ 1988-ին:

ԲԱԺԻՆ 10

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Դասանիւթը ի՞նչ կը պարունակէ

Ստեղծուած էր Հայաստանի հանրապետութիւնը, բայց պիտի ամրապնդուէին անոր կապերը արտաքին աշխարհին հետ, պիտի մշակուէին դիւանագիտական յարաբերութիւններ, աշխարհի զանազան երկիրները պէտք է ճանչնային Հայաստանի անկախութիւնը: Այս դասանիւթին մէջ պիտի սորվինք, թէ Հայաստանի կառավարութիւնը ինչ աշխատանքներ տարաւ, որպէսզի կարենայ ապահովել թէ՛ Դաշնակից պետութիւններուն, թէ՛ Գերմանիոյ եւ նոյնիսկ Թուրքիոյ բարեկամական վերաբերումը Հայաստանի նկատմամբ: Դաշնակիցները ճանչցան Հայաստանի անկախութիւնը եւ ապագայի ծրագիրներ մշակեցին այն ժամանակ միայն, երբ Հայաստան վերջին ուժերով կը կռուէր իր անկախութիւնը պահելու համար:

Պիտի սորվինք, թէ ինչ վախճան ունեցաւ Պաքուի պոլշեւիկեան իշխանութիւնը, որ միակ պոլշեւիկեան կեդրոնն էր Կովկասի մէջ: Պիտի տեսնենք, թէ ինչ դեր խաղաց Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը Պաքուի պաշտպանութեան մէջ եւ ինչպէս ջարդի ենթարկուեցաւ Պաքուի հայութիւնը թուրք բնակչութեան կողմէ:

Այս դասանիւթը մեզի ցոյց պիտի տայ, թէ ինչպէս, Կովկասի երեք հանրապետութիւններու ստեղծման առաջին օրէն իսկ, այս հանրապետութիւնները թշնամական դիրք բռնած էին իրարու հանդէպ եւ սահմանային վէճերը մեծ մասամբ պատերազմի կը յանգէին անոնց միջեւ: Այս վէճերուն մէջ ամենէն ծանրը եղած է Ղարաբաղի, Զանգեզուրի եւ Նախիջեւանի հարցը: Հայութիւնը այդ վայրերուն մէջ միշտ դիմադրած է թուրքերու յարձակումներուն, ուրեմն այս շրջաններուն վերադարձը Հայաստանին շատ դիւրին պիտի ըլլար, եթէ Կարմիր Բանակը օգնութեան չհասնէր արդէն իսկ խորհրդայնացած Ատրպէյճանին:

Բառացանկ

Այս դասին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այդ բառերը տեղւոյն յարմար իմաստով շարուած են ստորեւ: Ուշադրութիւն ըրէ՛ք եւ լա՛ւ սերտեցէք զանոնք:

երաշխիք – խոստումը կատարելու յանձնառութիւն *(guarantee)*
շրջափակում – երբ թշնամին վայրի մը հաղորդակցութիւնը կը կտրէ դուրսին հետ եւ կ՛արգիլէ դուրսի օգնութեան հոն հասնիլը *(blockade)*
լիազօր – անսահման իրաւունքներ ունեցող
կղզիացում – ուրիշներէն հեռանալ եւ ինքն իր մէջ ամփոփուիլ

Քարտէս թիւ 12
Այս քարտէսը ցոյց կու տայ Հայաստանի սահմանները (ի բաց առեալ Կիլիկիոյ) ըստ «Հայոց Ազգային Պատուիրակութեան» պահանջագրին: Փորձի խաղալ կը ներկայացնեն շրջաններն ու ճանճագները:

1 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՈՐԱԿԱԶՄ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ ՅՈՅՍ ԿԸ ԴՆԷ

Հայաստանի անկախութեան առաջին ամիսներուն, Կովկասի մէջ կարեւոր դեր ունէին Կեդրոնական Պետութիւնները՝ Թուրքիա, Գերմանիա եւ Աւստրեւհունգարիա: Ուրեմն, Հայաստանի կառավարութիւնը, հաւատալով որ հանրապետութեան անմիջական ապագան անոնցմէ կախեալ է, իր լաւագոյն դիւանագէտներէն պատուիրակութիւններ կազմելով՝ զանոնք Պերլին, Վիեննա եւ Պոլիս յղեց բանակցութիւններ վարելու:

Գերմանիոյ խոստումները. Պատերազմի վերջին ամիսներուն, Գերմանիա եւրոպական ռազմաճակատներուն վրայ անդադար պարտութիւններ կը կրէր: Հետեւաբար, ան իր ուշադրութիւնը դարձուցած էր դէպի Կովկաս, որուն հանքերն ու քարիւղը այլեւս մեծ նշանակութիւն ստացած էին իրեն համար: Ըստ Մոսկուա-Պոլիս-Պերլին գաղտնի համաձայնութիւններուն, Գերմանիա կը ստանար իրաւունքը Վրաստանը իր հովանաւորութեան տակ առնելու: Իսկ Հայաստանը եւ Ատրպէյճանը թուրքերուն եւ պոլշեւիկներուն կը ձգուէր: Միւս կողմէ, Հայաստանի պատուիրակութիւնը՝ Համօ Օհանջանեանի գլխաւորութեամբ, Պերլինի մէջ յաջողած էր կապեր հաստատել Գերմանիոյ արտաքին գործերու նախարարութեան հետ: Գերմանացի դիւանագէտները յայտնած էին, թէ Գերմանիա դժգոհ է Թուրքիոյ կովկասեան քաղաքականութենէն եւ խոստումներ տուած էին ի շահ հայերուն միջամտելու (որոնք անշուշտ չիրականացան):

Պաքուի պաշտպանութիւն. Ամբողջ Կովկասի մէջ Պաքու միակն էր, որ ունէր պոլշեւիկեան իշխանութիւն: Հոն կրնային ապաւինիլ աշխատող թուրք մուսաւաթականներուն եւ վրացի մենշեւիկներուն կողմէ հալածուած պոլշեւիկները: Մոսկուայի հետ ուղղակի կապուած (սովետական կօալիցիոն) այդ իշխանութիւնը ինքզինք Կովկասի Կոմիսարիատ յայտարարած էր: Ընդհանուր կոմիսար Կովկասի Կոմիսարիատ յայտարարած էր: Ընդհանուր կոմիսար նշանակուած էր հայազգի յայտնի պոլշեւիկ գործիչ Ստեփան Շահումեան: Այսպիսի իրադրութեան մը մէջ, 1918-ի Սեպտեմբերին անսպասելի կերպով թուրք բանակը Պաքուի վրայ յարձակեցաւ:

Պաքուի պաշտպանութեան մէջ մեծ դեր ունեցաւ Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը, որ դեռ կազմակերպուած ուժ կը մնար հոն եւ Պաքուի Հայոց Ազգային Խորհուրդին միջոցաւ տեղի հայ համայնքին կեանքը կը վարէր: Պաքուի պաշտպանութեան ոգին էր Հ.Յ.Դ. հիմնադիրներէն Ռոստոմ. իսկ զինեալ ուժերը կ'առաջնորդէին հին ֆետայիներ՝ Սեպուհ եւ Մուրատ: Այսպէս, նոյն ընդհանուր թշնամիին՝ թուրք բանակին յարձակման վտանգը միացուցած էր պոլշեւիկները, որոնք իրենց իշխանութիւնը պահելու համար կը կռուէին, եւ Դաշնակցութիւնը, որ Պաքուի հայութիւնը կը պաշտպանէր:

Պոլշեւիկներու դիմադրութիւնը երկար չտեւեց: Երբ անգլիական զօրքը Պաքու մտաւ պաշտպանութեան մասնակցելու, Կարմիր Բանակը եւ քաղաքի պոլշեւիկ ղեկավարութիւնը (ընդհանուր

Քարտէս թիւ 13
Այս քարտէսը ցոյց կու տայ 1)Հայաստանի սահմանները ըստ 1920 Օգոստոս 10-ի Սեւրի դաշնագրին (ախտագաւ Ուիլսընի գծած սահմաններով), 2)Հայաստանի Հանրապետութեան ձեռք բերած տարածքը, եւ 3) 1920-ին Թուրքիոյ կողմէ բռնագրաւուած հողերը:

կոմիսար Ստեփան Շահումեանը եւ միւս կոմիսարները), Պաքուի զինուորական գոյքերն ու պահեստը 17 նաւերու վրայ բարձած, փախուստի դիմեցին: Պաքուի մէջ կազմուեցաւ ժամանակաւոր իշխանութիւն մը, Հ.Յ.Դաշնակցութեան մասնակցութեամբ: Վերադարձուեցան պոլշեւիկ փախստականները եւ գոյքերու որոշ մասը. իսկ Պաքուի պոլշեւիկ կոմիսարները բանտարկուեցան: Հետագային երբ 26 կոմիսարները բանտէն ազատուած դէպի Աստրախան ղրկուեցան, ճամբուն վրայ դարձեալ ձերբակալուեցան եւ ապա գնդակահարուեցան: Ստեփան Շահումեանի եւ միւս կոմիսարներու գնդակահարութիւնը, իբրեւ պոլշեւիկներու նահատակութիւն, մինչեւ վերջերս (այսինքն երբ դեռ համայնավարները կը տիրէին Հայաստանին) խոր յուզումով եւ մեծ յարգանքով կը յիշատակուէր:

Հայկական նոր ջարդեր. Պաքուի պաշտպանութիւնը օրէ օր աւելի կը դժուարանար: Անգլիացի զօրքը շատ փոքրաթիւ էր, իսկ թուրք բանակը՝ ուժեղ: Երբ այդ զօրքն ալ յանկարծ Պաքուէն հեռացաւ, հայերը անգամ մը եւս պաշտպանութեան դիրքերուն վրայ մինակ մնացին: Պաքուի թուրքերուն համագործակցութիւնը քաղաքը պաշարող թուրք բանակին հետ աւելի կը տկարացնէր պաշտպանութիւնը: Դաշնակցութիւնը այս կռուին մէջ կորսնցուցած էր իր հաւատաւոր զինուորներէն շատեր, անոնց մէջ նաեւ Սեբաստացի Մուրատը: Թուրք բանակը արդէն կը սպառնար քաղաք մտնել: Սեպտեմբեր 15-ին, քաղաքի 70.000 հայերու կէսը, թրքական նոր ջարդերէ սարսափելով, փախուստի ճամբան բռնեց: Նոյն օրը թուրք բնակչութիւնը, անկանոն զօրքերու օգնութեամբ սկսաւ թալանել ու ջարդել ետ մնացած հայերը: 10-էն 20.000 հայեր զոհ գացեր էին այդ ջարդերուն: Երեք օր ետք, երբ վերջացած էր թալանն ու ջարդը, թուրք բանակը քաղաք մտաւ իբրեւ թէ կարգ ու կանոն հաստատելու: Պաքուն, օսմանեան բանակի օգնութեամբ մաքրուած էր օտար տարրերէ եւ վերադարձուած՝ ատրպէյճանցիներուն: Շուտով Գանձակի փոխարէն Պաքուն դարձաւ անկախ Ատրպէյճանի մայրաքաղաքը:

Պաքուի հայ բնակչութեան այս թալանի ու ջարդի մասին երբ կը սորվինք, չենք կրնար չյիշել վերջին դէպքերը՝ 1988-90-ի Սումկայիթի, Կիրովապատի (Գանձակ) եւ Պաքուի հայերու ջարդը՝ այս անգամ Խորհրդային Ատրպէյճանի մէջ: Երկու պարագաներուն ալ իշխանութիւնը չմիջամտեց եւ ձգեց, որ թուրք բնակչութիւնը ազատօրէն իր ուզածը ընէ: Այս երկու դէպքերը յաճախ կրկնուած են մեր պատմութեան մէջ: Արդէն հայկական ցեղասպանութիւնն ալ նման պայմաններու մէջ էր, որ յաջողեցաւ: Դժուար չէր թուրք բնակչութիւնը, ազգայնական թէ քոմիւնիստ, հայերուն դէմ գրգռել: Երբ առիթը ներկայանար, ան իր ընելիքը գիտէր: Պէտք է սորվիլ պատմութենէն:

Հայ պատուիրակութիւն Պոլսոյ մէջ. Կովկասեան իրավիճակի այս արագընթաց փոփոխութիւններուն մէջ, Պոլսոյ հայ պատուիրակութիւնը՝ Աւետիս Ահարոնեանի ղեկավարութեամբ, դեռ կը փորձէր Հայաստանի համար նպաստաւոր ապագայի *երազխիք* ստանալ Կեդրոնական Պետութիւններէն: Սակայն պատերազմի ճակատներուն վրայ կրած պարտութիւնները տկարացուցած էին Կեդրոնական Պետութիւններու դաշինքը: Պաքուի գրաւումն ալ թուրք բանակին կողմէ կոպիտ խախտում մըն էր Պրեսթ-Լիթովսկի համաձայնագրին, որմէ դժգոհ էր Գերմանիա:

Իթթիհատական կառավարութեան անկումը. Պատերազմին պատճառաւ, ինչպէս նաեւ հայութեան բնաջնջումի փորձին հետեւանքով, Թուրքիա տնտեսապէս քայքայուած էր: Վարկաբեկուած էր իթթիհատական կառավարութիւնը թէ՛ Թուրքիոյ եւ թէ՛ գերմանիոյ մէջ: Եւ իթթիհատական Մեծ Վեզիր Թալէաթը գիտնալով, որ ներկայ իրավիճակին մէջ իթթիհատականներու համար ընելիք չէ մնացած, Հոկտեմբեր 8-ին ներկայացուց իր հրաժարականը: Ի հարկէ, հրաժարած կառավարութիւնը մեկնելէ առաջ՝ չմոռցաւ ոչնչացնել Հայոց Ցեղասպանութեան կապուող կառավարական փաստաթուղթերը: Այսօր, ամենայն վստահութեամբ, Թուրքիոյ կառավարութիւնը կը հրաւիրէ աշխարհի պատմաբանները՝ Հայկական Հարցի մասին Թուրքիոյ պետական արխիւները քննելու: Կը յայտարարէ, թէ «եկէք, տեսէք, որ հայերու այսպէս կոչուած ցեղասպանութիւնը խեղաթիւրուած պատմութիւն մըն է»: Սակայն, ինչպէս գիտենք արդէն, հայկական ցեղասպանութեան փաստերը միայն թուրք կառավարութեան մօտ չեն, այլ զանազան մասնաւոր եւ պետական արխիւներու մէջ:

Իթթիհատականներու փախուստէն ետք, Թուրքիոյ ղեկը ձեռք առաւ «խաղաղութեան կառավարութիւնը»: Այս կառավարութիւնն էր, որ Հոկտեմբեր 30-ին, Մուդրոսի մէջ Անգլիոյ հետ ստորագրեց զինադադարի համաձայնագիրը:

Հարցումներ

1. Մոսկուա-Պոլիս-Պերլին յարաբերութիւնները ի՞նչ համաձայնութիւններու յանգած էին:
2. Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը ի՞նչ բանի համար կը գործակցէր Պաքուի պոլշեւիկ իշխանութեան հետ:
3. Ըստ ձեզի, ի՞նչ վստահութեամբ այսօր Թուրքիոյ կառավարութիւնը կը հրաւիրէ աշխարհի պատմաբանները՝ Հայկական Հարցի մասին Թուրքիոյ պետական արխիւները քննելու:

2 ՎՐԱՍՏԱՆ ԵՒ ԱՏՐՊԷՏԱԿԱՆ ԹՇՆԱՄԱԿԱՆ ԴԻՐՔ ԿԸ ԲԱՆԵՆ ԸՆԴԴԷՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Հայաստանի Հանրապետութեան ստեղծումի առաջին օրէն իսկ այն կարծիքը կը տիրէր, թէ, հողային հարցերու վերաբերեալ, Հայաստանի կառավարութիւնը աւելի սուր ընդհարումներ պիտի ունենար Ատրպէյճանի քան թէ Վրաստանի հետ: Բայց պատահեցաւ հակառակը. Վրաստանի մենշեւիկ կառավարութիւնը սկիզբէն արդէն ոչ-բարեացակամ վերաբերում որդեգրեց Հայաստանի հանդէպ: Օրինակ, երբ Քաջազնունիի ընտրած նախարարները 1918-ի ամրան Թիֆլիսէն կ'ելլէին Երեւան երթալու, Վրաստանի կառավարութիւնը դժուարութիւններ ստեղծեց եւ արհամարհանքի առարկայ դարձուց իր դրացի հանրապետութեան պաշտօնական ղեկավարութիւնը: Մինչդեռ, երբ վերջապէս Հայաստանի կառավարական կազմը Վրաստանէն Ատրպէյճանի հողը ոտք կոխեց, ատրպէյճանցիներու կողմէ պաշտօնական ընդունելութեան եւ պատիւներու արժանացաւ:

Հայերը Թիֆլիսի մէջ. Կովկասի քաղաքական եւ տնտեսական կեդրոնը Թիֆլիսը ըլլալով, հոն կուտակուած էր մեծ հարստութիւն: Հոն կեդրոնացած էին նաեւ Կովկասի վարչական, մշակութային եւ տնտեսական մեծ հաստատութիւններ, որոնց մէջ կարեւոր դիրքեր կը գրաւէին հայերը: Կովկասի հանրապետութեան կազմալուծումէն ետք, այս բոլորը կը մնար նորակազմ Վրաստանի Հանրապետութեան: Վրացական կառավարութիւնը կը փորձէր զանոնք ազգայնացնել, հայերը վտարել եւ հիմը դնել ազգային կառոյցներով օժտուած Վրաստանի:

1919-ի վերջերուն, երբ հայ-վրացական պայքարը սուր բնոյթ ստացած էր, վրացական կառավարութիւնը բռնագրաւեց Թիֆլիսի հայոց զինամթերքի պահեստները: Արգիլեց հայկական հաստատութիւններուն կամ անհատներուն՝ զէնք կամ որեւէ օգնութիւն Հայաստան դրկել:

Երկաթուղի Լոռիի մէջ

Հողային հարցեր. Վրաստանի եւ Հայաստանի անկախ հանրապետութիւններուն միջեւ առաջին օրէն վիճելի դարձան Լոռիի եւ Ախալքալաքի շրջանները: Վրացիները նախապէս յայտարարած էին, թէ այս երկու շրջանները, որոնք այդ օրերուն թրքական գրաւման տակ էին, հայկական պէտք է համարել, քանի որ հայերը մեծամասնութիւն են հոն: Բայց հարցը շուտով փոխուեցաւ: Վրացիները կը պնդէին Լոռիի եւ Ախալքալաքի վրայ եւ կը պատճառաբանէին, թէ այդ շրջաններու հայ բնակչութիւնը Վրաստանի մէջ ըլլալով, այսինքն Գերմանիոյ հովանաւորութիւնը վայելելով, աւելի ապահով կը մնայ թուրքերու վտանգէն: 1918-ի Հոկտեմբերին, երբ օսմանեան բանակը ետ քաշուեցաւ Լոռիէն, հայկական բանակը Դրոյի հրամանատարութեան տակ կրցաւ Լոռին գրաւել:

Գաղթականներու հարց. Հայ-վրացական լարուածութիւնը սահմանային հարցերու վերաբերեալ չէր միայն: Օսմանեան բանակի Ախալքալաքի գրաւումէն ետք, մեծ թիւով հայեր թուրքի ջարդէն վախնալով, Ախալքալաքէն եւ Ատրպէյճան-Վրաստան սահմանամերձ հայ գիւղերէն դէպի Թիֆլիսի ճահճոտ փախեր էին: Սակայն վրացական կառավարութիւնը արգիլած էր բոլոր այդ գաղթականներու մուտքը Վրաստան: Գաղթական հայերը սահմանին վրայ խճողուած, ամենէն սոսկալի պայմաններու մէջ մնացեր էին ամիսներ եւ մեծ թիւով զոհեր տուեր:

Ատրպէյճանական դաւադրութիւն. Հայաստանի հարաւային մասը եւ Ատրպէյճանի սահմաններուն մօտիկ շրջանները հայ եւ մահմետական խառն բնակչութիւն ունէին: Երկու հանրապետութիւններն ալ այդ շրջանները իրենց իրաւական հողերը կը համարէին: Հայաստանը զինուորական ուժով, 1919-ի ամրան, կրցաւ գրաւել Կարսը, Ծարուրը, Նախիջեւանը եւ Սուրմալուն: Իսկ Ատրպէյճան Հայաստանէն հողեր խլելու համար դաւադրական միջոցներու դիմեց: Հայաստանի մահմետականները խլրտումներու և ապստամբութեան մղեց: Այդ բոլորը կազմակերպող եւ ղեկավարողը Թեքինսկին էր որ, իբրեւ Ատրպէյճանի դիւանագիտական ներկայացուցիչ, Երեւան հաստատուած էր: Ան յայտարարած էր նոյնիսկ, թէ Ատրպէյճանը Հայաստանէն զատ ուրիշ թշնամի չունի: Միւս կողմէ, Ատրպէյճանի ներկայացուցիչները Եւրոպայի մէջ կրցած էին Դաշնակիցները համոզել, որ վիճելի յայտարարեն Հայաստանի գրաւման տակ գտնուող Ծարուր-Դարալագեազ-Նախիջեւանի շրջանները:

Զարմանալի է, որ Դաշնակիցներու կողմէ նշանակուած «Հայաստանի Գերագոյն Կոմիսար» ամերիկացի գնդապետ Հասկըլ 1919-ի Օգոստոսի վերջերուն Հայաստան գալով վստահեցուց հայերը, թէ եկած է զիրենք պաշտպանելու: Ան յայտարարեց, թէ Դաշնակիցները պիտի օգնեն հայերուն՝ դէմ դնելու մահմետականներու խլրտումներուն եւ պիտի պահանջեն Ատրպէյճանէն վերջ տալ իր գրգռիչ աշխատանքներուն: Բայց երբ նոյն Հասկըլը Պաքու գնաց, միտքը փոխեց եւ Ատրպէյճանի կառավարութեան հետ ստորագրեց համաձայնագիր մը, որուն մէջ Ծարուր-Դարալագեազ-Նախիջեւանի շրջանները կը համարուէին վիճելի հողեր: Այդ շրջաններէն դուրս պիտի գային Հայաստանի եւ Ատրպէյճանի զօրքերը եւ շրջանը պիտի ղեկավարէր Հասկըլի կողմէ նշանակուած նահանգապետը: Ցաւալի էր, որ հետագային ամերիկեան վերահսկողութիւնը վերցնելը ատրպէյճանցիներուն համար դժուար պիտի չըլլար: Նոյն այդ համաձայնագրով, Հասկըլ Ատրպէյճանին կը խոստանար Ղարաբաղը եւ Զանգեզուրը:

Գնդապետ Վ. Հասկըլ

Լեռնային Ղարաբաղ եւ Զանգեզուր. 1918-ի ամբողջ ամառը Լեռնային Ղարաբաղի հայութիւնը դիմադրած էր թուրքերու յարձակումներուն: Զինադադարէն ետք, երբ օսմանեան բանակը ետ քաշուեցաւ, այլեւս ղարաբաղցի հայ մարտիկներուն համար դիւրին էր ճեղքել ատրպէյճանցիներու պաշարումը եւ միանալ Հայաստանին, եթէ Հայաստանէն զինուորական օգնութիւն հասնէր: Եւ զօրավար Անդրանիկը, որ իր ուժերով Զանգեզուր կը գտնուէր, ուղղուեցաւ դէպի Շուշի (Ղարաբաղի այն օրերու կեդրոնը), ղարաբաղցի կռուողներուն օգնելու:

Համայնապատկեր մը Լեռնային Ղարաբաղէն

Այդ ճակատագրական պահուն, երբ Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին մէկ օրուան հարց էր, անգլիացի հրամանատարը հրահանգեց Անդրանիկին ետ դառնալ: Անոր կարծիքով պատերազմը վերջացած էր եւ այլեւս նոր արիւնահեղութեան կարիք չկար. մանաւանդ որ Ղարաբաղի ապագան պիտի որոշուէր հաշտութեան խորհրդաժողովին կողմէ եւ նոր կուիւները կրնային վարկաբեկել հայերը Դաշնակիցներուն քով: Հայերը անգամ մը եւս հաւատք ընծայեցին Դաշնակիցներու խոստումներուն եւ Ղարաբաղի կցումը Հայաստանին՝ մնաց անկատար:

Ցաւալին այն է, որ այդ նոյն անգլիացի հրամանատարը, դեռ հաշտութեան խորհրդաժողովը չսկսած, Պաքուէն կը յայտարարէր, թէ ո՛չ միայն Լեռնային Ղարաբաղը, այլ նաեւ Զանգեզուրը առ այժմ Ատրպէյճանին կը պատկանին: Ատրպէյճանի զօրքը հաշտութեան վեհաժողովի որոշումներուն չսպասեց: Նոր յարձակումներ գործելով շրջապատեց Ղարաբաղը՝ զայն դուրսէն եկող զինուորական և տնտեսական օգնութենէ անջատելով: Տնտեսական եւ զինուորական *շրջափակումի* ենթարկուած, ամիսներ դիմադրելէ ետք, 1919-ի Օգոստոսի 22-ին Ղարաբաղը յանձնուեցաւ Ատրպէյճանին:

Թրքական ազդեցութիւն. Հայ-ատրպէյճանական անհամաձայնութիւնները երբեք չլուծուեցան: Թուրքիոյ կողմէ քաջալերուած, ատրպէյճանցի ղեկավարութիւնը երբեք չփորձեց խաղաղ միջոցներով վիճելի սահմաններու հարցը լուծել: Բայց թրքական ուղղակի ազդեցութիւնը Ատրպէյճանի քաղաքականութեան վրայ, առ նուազն առերևոյթ, կանգ առաւ Ատրպէյճանի խորհրդայնացումով եւ 1921-ի ռուս-թրքական համաձայնագրով: Հակահայ զգացումները եւ անգիջող վերաբերումը Հայաստանի հանդէպ քօղարկուեցաւ համայնավարական նշանաբաններու ետին: Բայց այդ զգացումները անգամ մը եւս դրսևորուեցան 1988-ին, Խ. Միութեան վերջին նախագահին՝ Կորբաչովի պարգևած յարաբերական ազատութեան մթնոլորտին մէջ: 1988-ին սկսած Ղարաբաղի հայերու պայքարը՝ Խորհրդային Ատրպէյճանի բռնակալ լուծէն ազատագրուելու, բացայայտեց փան-իսլամական եւ փան-թուրանական նոյն զգացումները, նոյն նպատակները: Եւ յանկարծ երեւցաւ արդի հանրապետական Թուրքիոյ հովանաւորող շունչը, որ կը քաջալերէր՝ ո՛չ մէկ թիզ հող զիջիլ հայերուն: Կը սորվեցնէր այն մեթոտները, որ ինք յաջողութեամբ գործածած էր Արեւմտահայաստանը հայերէն պարպելու՝ թալան, ջարդ, շարունակական սարսափ եւ բռնագաղթ: Եւ պատմական Հայաստանի հողերուն վրայ, Խ. Ատրպէյճանի սահմաններէն ներս ինկած հայկական գիւղերն ալ պարպուեցան հայերէ: Դրութիւնը աւելի սրուեցաւ, երբ Ատրպէյճան իր անկախութիւնը յայտարարեց: Ղարաբաղը (Արցախը) ծունկի բերելու բոլոր միջոցները կ՛օգտագործուէին: Թուրքիա իր վաղեմի երազը կը հետապնդէր: Փորձելով Զանգեզուրի հարաւային մասը Ատրպէյճանին կցել, ան կ՛ուզէր ճամբայ բանալ դէպի Միջին Ասիոյ թուրք բնակչութիւնը:

Շուշի քաղաքին շրջակայքը

Հարցումներ

1. Վրաստան ինչպէ՞ս վերաբերուեցաւ Թիֆլիսէն Երեւան անցնող Հայաստանի կառավարական կազմին հետ:

2. Ատրպէյճանի կառավարութիւնը Հայաստանի Հանրապետութենէն ներս ի՞նչ դաւադրական միջոցներու դիմած էր:

3. Զօրավար Անդրանիկ իր ուժերով ինչո՞ւ դէպի Շուշի ուղղուեցաւ եւ ինչո՞ւ կեցաւ:

3 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ՓՈՐՁԷ ԲԱՐԵԿԱՄԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐ ՀԱՍՏԱՏԵԼ ՄՈՍԿՈՒԱՅԻ ՊՈԼՇԵՒԻԿ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ

«Կոիւ գերմանօ-տաճկական, դաշնակցական "անկախ Հայաստանի" դէմ», կը յայտարարէր Կովկասեան Գործերու Կոմիսարիատը Մոսկուայի մէջ, 1918, Յունիս 30-ին, մամուլին մէջ հրատարակուած յօդուածի մը մէջ: Ան Հայաստանը կը համարէր «այն գերեզմանը, որ հայ խոշոր ու մանր բուրժուազիան կը պատրաստէ հայ աշխատաւոր ժողովուրդին համար»:

Ահա՛ այսպիսի անհանդուրժող մթնոլորտի մը մէջ Հայաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչները կը փորձէին համոզել, որ պոլշեւիկ Ռուսիա ճանչնայ Հայաստանի անկախութիւնը, որ Հայաստանը հաւատարիմ բարեկամ մը կրնայ ըլլալ եւ կեցնել Թուրքիոյ յարձակումները Ռուսիոյ դէմ: Սակայն, յստակ էր թէ Լենինը այլեւս ոչ-պոլշեւիկ պետութիւն կամ կազմակերպութիւն մը չէր ուզեր հանդուրժել Կովկասի մէջ:

Առժամեայ անտարբերութիւն. Լենինի նպատակն էր պոլշեւիկեան վարչակարգ պարտադրել նախկին ցարական Ռուսիոյ ամբողջ տարածքին վրայ: Բայց նախ պէտք էր երկրին ներքին հարցերը լուծել եւ հակապոլշեւիկեան, ազգային շարժումը խեղդել: Հայաստանի պոլշեւիկացումը կարելի էր ապագային ձգել: 1919-ի Մարտին, Դաշնակիցներուն հետ ստորագրած պայմանագրով մը Ռուսիա կ'ընդունէր գոյութիւնը՝ նախկին ցարական կայսրութեան սահմաններուն մէջ ստեղծուած պետութիւններուն: Այդ զիջումին փոխարէն, Դաշնակիցները իրենց բոլոր ուժերը ետ կը քաշէին նախկին Ռուսիոյ ամբողջ տարածքէն: Ի հարկէ, պոլշեւիկ ներկայացուցիչը, խորամանկ ճարպիկութեամբ, կրցած էր կէտ մը ապահովել, ըստ որուն Դաշնակիցները կը խոստանային օգնութիւն ցոյց չտալ Ռուսիոյ դէմ կազմուած որեւէ պետութեան: Դաշնակիցներու հեռացումը ապահոված Լենինը, ուրեմն, սկսաւ առայժմ անտարբերութեամբ նայիլ անկախ Հայաստանի գոյութեան վրայ: Իսկ այդ անտարբերութիւնը զգալի էր Հայաստանի պաշտօնական եւ անպաշտօն ներկայացուցիչներուն հետ հանդիպումներու ընթացքին:

Իոսիֆ Վ. Ստալին՝ Լենինի արձանին տակ

Հայկական Գործերու Կոմիսարիատ. 1917-ի Դեկտեմբերէն ի վեր, Ստալինի նախաձեռնութեամբ կազմուած Ազգութիւններու Կոմիսարիատի ներքեւ կ'աշխատէր Հայկական Գործերու Կոմիսարիատը: Այս կազմակերպութիւնը Կեդրոնական իշխանութեան հակահայաստանեան քաղաքականութիւնը կը ձեւաւորէր: Քարոզչական հսկայ աշխատանք կը տանէր վարկաբեկելու Հայաստանը ղեկավարող դաշնակցականները: Անոր ջանքերով արգիլուեցաւ Մոսկուայի հայ կազմակերպութիւններուն՝ օգնութիւն հասցնել Հայաստանին: Գրաւուեցաւ Մոսկուայի Լազարեան Ճեմարանը եւ գոցուեցաւ այդ կարեւոր հայագիտական կեդրոնը՝ հետագային պոլշեւիկեան նոր դասածրագրով եւ նոր ուսուցչական կազմով վերաբացուելու համար:

Հոս վայրկեան մը կանգ առնենք հայ պոլշեւիկներու Հայաստանի անկախութեան դէմ տարած գործունէութեան վրայ եւ մտածենք: Եթէ այդ պոլշեւիկներուն մէջ խօսէր ազգային պատկանելիութեան զգացումը, որքա՜ն դրական ընթացք կրնար ունենալ Հայաստանի Հանրապետութեան պատմութիւնը: Համեմատե՛նք զայն թրքական օրինակին հետ: 1920-ին, երբ թուրքիոյ նոր կառավարութիւնը Մոսկուայի մէջ պոլշեւիկներու օգնութիւնը կը խնդրէր, նախկին իթթիհատական կառավարութեան անդամները ամէն ջանք կ'ընէին դիւրացնելու հանդիպումները: Նոյն ատեն, սակայն, հակադաշնակցական քարոզչութեան լծուած հայ պոլշեւիկներ ջանք չէին խնայեր ձախողութեան մատնելու Հայաստանի ներկայացուցիչներուն հանդիպումները պոլշեւիկ իշխանաւորներուն հետ:

Ատրպէյճանի խորհրդայնացումէն ետք. Պոլշեւիկ Ռուսիան Հայաստանի եւ ընդհանրապէս Կովկասի մէջ կարեւոր ուժ դարձաւ մանաւանդ Ատրպէյճանի խորհրդայնացումէն ետք (1920, Ապրիլ 28): Հայաստան-Խորհրդային Ռուսիա պաշտօնական յարաբերութիւնները, այդ թուականէն ետք, սկսան վերջնագիրով մը: Վերջնագիրը, Պաքուէն Երեւան յղուած, 3 օր ժամանակ կու տար հայկական զօրքերուն պարպելու Զանգեզուրն ու Ղարաբաղը: Հակառակ պարագային, Խորհրդային Ատրպէյճան պատերազմ կը յայտարարէր Հայաստանի դէմ: Ցստակ էր, որ Մոսկուայի իշխանութիւնները, փոխանակ խաղաղութեան միջնորդ ըլլալու, ինչպէս կը յուսար Հայաստանի կառավարութիւնը, ատրպէյճանցիները կը հովանաւորէին: Իրականութեան մէջ, 1920-ի Ապրիլին, երբ անգամ մըն ալ այնքան մօտ կը թուէր Ղարաբաղի կցումը Հայաստանին, Ատրպէյճանի խորհրդայնացումը շրջեց կացութիւնը:

Հայաստանի պատուիրակութիւնը Մոսկուայի մէջ. 1920-ի Ապրիլին, Հայաստանի կառավարութիւնը, որոշ չափով իր ներքին դժուարութիւնները յաղթահարած, Մոսկուա ղրկեց պատուիրակութիւն մը՝ Լեւոն Շանթի նախագահութեամբ: Պատուիրակութիւնը պարտականութիւն ունէր համոզելու Մոսկուայի իշխանութիւնը ճանչնալ Հայաստանի անկախութիւնը, ընդունիլ Ղարաբաղի կցումը Հայաստանին, գէթ սկզբունքով ընդունիլ Արեւմտահայաստանի միացումը, Հայաստանի ներքին գործերուն չխառնուիլ, Հայաստանի մէջ պոլշեւիկեան քարոզչութիւն չտանիլ եւ, վերջապէս, իրաւունք տալ հիւսիսային Կովկասի մէջ ցրուած հայ գաղթականներուն Հայաստան վերադառնալու: Երեք շաբաթ տեւող ճամբորդութենէ ետք, պատուիրակութիւնը հասաւ Մոսկուա եւ ընդունուեցաւ արտաքին գործոց նախարար Չիչերինի եւ անոր օգնական՝ հայազգի Կարախանի կողմէ:

Մոսկուայի մէջ Հայաստանի պատուիրակութեան նախագահ՝ Լեւոն Շանթ

Ապարդիւն ջանքեր. Մոսկուայի մէջ առաջին հանդիպումները այն տպաւորութիւնը ձգած էին, թէ պոլշեւիկները առայժմ հետաքրքրուած չեն Հայաստանի մէջ պոլշեւիկեան կարգեր ստեղծելու ծրագրով եւ պիտի օգնեն լուծելու Հայաստան-Ատրպէյճան սահմանային հարցերը:

Հետաքրքրական զուգադիպութեամբ, միեւնոյն ժամանակ Մոսկուա կը գտնուէին վրացական եւ ատրպէյճանական

պատուիրակութիւնները: Մոսկուա կը գտնուէր նաեւ Մուսթաֆա Քեմալի ներկայացուցիչը: Ան եկած էր ձեւակերպելու Մոսկուա-Անգարա (ազգային Թուրքիոյ մայրաքաղաքը) համաձայնութիւնը, որով Թուրքիա դրամ, զէնք եւ զինամթերք պիտի ստանար Դաշնակիցները դուրս շպրտելու համար:

Բանակցութիւնները կը ձգձգուէին: Պոլշեւիկները մեծ հետաքրքրութիւն ցոյց չէին տար Հայաստանի ներկայացուցիչներուն հետ հարցեր լուծելու: Մի՛ մոռնաք, որ Մոսկուայի մէջ բոլոր ազդակները (հայ պոլշեւիկներ, Հայկական Գործերու Կոմիսարիատ, Թուրքիոյ և Ատրպէյճանի ներկայացուցիչներ) Հայաստանի դէմ կը գործէին: Յուլիս 1-իհ դադրեցան բանակցութիւնները. Չիչերինը յայտնեց, թէ շուտով իր *լիազօր* ներկայացուցիչը պիտի ղրկէ Երեւան՝ բանակցութիւնները հոն շարունակելու համար:

Կարմիր Բանակի գործողութիւնները. Մոսկուայի լիազօր ներկայացուցիչ Լեգրան Պաքուի մէջ հանդիպումներ կ'ունենար Մուսթաֆա Քեմալի ներկայացուցիչին հետ՝ հայ-ատրպէյճանական վիճելի հողամասերու խնդիրը կարգադրելու համար: Միւս կողմէ, ատրպէյճանցիները, Կարմիր Բանակին օգնութեամբ, կը կռուէին Ղարաբաղի, Զանգեզուրի եւ Նախիջեւանի մէջ, ուր ամրացած էին Դրօ եւ Գարեգին Նժդեհ: Կռիւը անհաւասար էր եւ Կարմիր Բանակը կը յառաջանար հայկական հողերուն մէջ: Երեւանի կառավարութիւնը ստիպուած էր զինադադարի առաջարկ ընել:

1920-ի Օգոստոս 10-իհ, այսինքն, ինչպէս պիտի տեսնենք, նոյն օրը, երբ Փարիզի մէջ կը ստորագրուէր Հայաստանի անկախութիւնը պաշտօնականացնող Սեւրի համաձայնագիրը, Հայաստանի կառավարութիւնը ստիպուեցաւ Թիֆլիսի մէջ ստորագրել ուրիշ համաձայնագիր մը: Նպատակն էր՝ կեցնել Կարմիր Բանակի յառաջխաղացքը: Ըստ այս համաձայնագրին, մինչեւ վերջնական բանակցութիւնները Երեւանի մէջ, Հայաստանի կառավարութիւնը իր հսկողութեան տակ կը պահէր Շահթախտ-Ջուլֆա երկաթուղագիծին գործածութիւնը, բայց Ղարաբաղը, Զանգեզուրը եւ Նախիջեւանը պոլշեւիկներու գրաւման տակ կը մնային: Ցաւալի էր, որ Լենինը կ'ուզէր Հայաստանի մէջէն ճամբայ բանալ եւ ձեռք երկարել Մուսթաֆա Քեմալի զօրքերուն:

Հարցումներ

1. Ի՞նչ գործունէութիւն ունէր Հայկական Գործերու Կոմիսարիատը:

2. Հայաստանի պատուիրակութեան առաջարկները Մոսկուայի իշխանութեան ի՞նչ ցոյց կու տան, կամ այլ խօսքով, Մոսկուան ի՞նչ վերաբերում ունէր Հայաստանի նկատմամբ:

3. Ի՞նչ էր Լենինի քաղաքականութիւնը Կովկասի մէջ:

4 ԴԱՇՆԱԿԻՑ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԵՐԸ ԱՊԱԳԱՅԻ ՄԵԾ ԽՈՍՏՈՒՄՆԵՐ Կ'ԸՆԵՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ

Դաշնակիցներու կողքին կռուած եւ արիւն թափած էր հայը եւ իրաւունք ունէր հատուցումի յոյս ունենալու: Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ յետոյ ալ Ամերիկայի ներկայացուցիչներ խոստումներ տուած էին՝ պատերազմէն ետք անմիջապէս լուծել հայկական հարցը: Դաշնակից Պետութիւնները յաղթական էին արդէն. իսկ Կովկասի մէջ կը նուազէր Կեդրոնական Պետութիւններուն ազդեցութիւնը:

Հայկական Հարց. Հայերու հանդէպ նպաստաւոր արտայայտութիւններէն եւ ոգեւորուած ճառերէն անդին անցնելով, Դաշնակիցները վերջապէս գործնական քայլերու դիմեցին Հայկական Հարցը լուծելու համար: Բայց արդէն փոխուած էին պայմանները:

Ամբողջ 1918-ի ընթացքին, Ֆրանսա Կիլիկիոյ հայութեան ինքնիշխանութիւն խոստացած էր: Հայկական լեգէոններ կազմած, միասին Թուրքիոյ դէմ պատերազմ մղած էր: 1920-իհ յանկարծ դուրս կու գար Կիլիկիայէն: Ան հիմա Սուրիոյ անապատներու հանքերով ու քարիւղով հետաքրքրուած էր: Իսկ Անգլիա կը մտածէր, որ Արեւմտահայաստանին ինքնիշխանութիւն տալը մեծ դժուարութիւններու կապուած է, քանի որ հոն հայ չէ մնացած:

Ամերիկայէն Հայաստան ղրկուող օգնութիւն

Միւս կողմէ, Ամերիկայի մէջ կը խմորուէր հայանպաստ հանրային կարծիք: Թերթերը հայոց ցեղասպանութեան մասին կը գրէին, թուրքին վայրագութիւններն ու հայերու սոսկալի վիճակը կը նկարագրէին: Մերձաւոր Արեւելքի Օգնութիւն միութիւնը, նաեւ ամերիկահայերու նախաձեռնութեամբ կազմուած ամերիկացի բարեկամներու միութիւնները, քարոզչութիւն կը կատարէին օգնելու համար հայերուն: Այսպէս, ամերիկացի ժողովուրդի հանրային կարծիքը կը ճնշէր կառավարութիւնը՝ ի նպաստ հայերու հիմնական քայլ առնելու:

Ցաւալի էր, որ Հայաստանը պիտի չկարենար առանձինն վերագրաւել Արեւմտահայաստանը եւ իր անկախութիւնը պահպանել: Ուրեմն պէտք էր, որ պետութիւն մը յանձն առնէր հովանաւորել եւ պաշտպանել Հայաստանը: Այդ կ'ենթադրէր հսկայ ծախս եւ մարդուժ: Ո՞ր պետութիւնը պիտի ընդունէր այդ բեռը:

Զինադադարէն ետք. 1918-ի Հոկտեմբեր 30-իհ Մուդրոսի մէջ ստորագրուած զինադադարէն ետք, օսմանեան բանակը նահանջեց Կովկասէն՝ ճամբուն վրայ հայ բնակչութիւնը թալանելով ու սպանելով: Հայկական բանակը հետեւեցաւ անոր եւ 1918-19 ձմրան ընթացքին, կրցաւ վերագրաւել Երեւան նահանգէն թուրքերու գրաւած շրջանները: Մուդրոսի համաձայնագիրը կը պարունակէր

որոշ պայմաններ, որոնք ի շահ հայերուն ըլլալով հանդերձ, անորոշութեան մէջ ձգուած էին: Ըստ համաձայնագրին, անգլիական զօրքը Կովկաս մտաւ գերմանական եւ թրքական ուժերը վտարելու համար: Անգլիոյ մուտքը Կովկաս, ի հարկէ, մեծ խանդավառութեամբ ընդունուեցաւ Հայաստանի մէջ. բայց ինչպէս տեսանք, անգլիացիներու ներկայութիւնը հայերուն համար շահ մը չապահովեց:

Խաղաղութեան վեհաժողով. Մուդրոսի զինադադարէն հազիւ երկու ամիս ետք, 1919-ի Յունուարին, Փարիզի մէջ գումարուեցաւ յաղթական պետութիւններու համաժողովը: Չորս տարիներու աւերիչ պատերազմէն ետք ստեղծուած խաղաղութիւնը պէտք էր հաստատուն հիմերու վրայ դրուէր: Պէտք էր աշխարհին տիրէր ուժերու նոր հաւասարակշռութիւն՝ ապագայ նոր ընդհարումները արգիլելու համար: Ի հարկէ, դիւրին չէր այդ հաւասարակշռութիւնը մէջտեղ բերել. մանաւանդ որ պատերազմի ընթացքին կողք-կողքի կռուող Դաշնակիցներու շահերը փոխուած էին արդէն եւ որոշ խնդիրներու մէջ այդ շահերը մինչեւ իսկ զիրար կը հակասէին:

Փարիզի մէջ Հայաստանի պատուիրակութեան անդամներէն. մէջտեղը՝ Աւետիս Ահարոնեան

Հայկական պատուիրակութիւնը Փարիզի մէջ. Հայաստանի պատուիրակութիւնը, որուն կը նախագահէր Աւետիս Ահարոնեան, համագումարի պաշտօնական նիստերուն մասնակցութիւն չունէր: Ան ներկայ էր հոն՝ Հայաստանի կառավարութեան ձեւակերպած պահանջները ներկայացնելու Դաշնակիցներուն եւ շարունակ հանդիպումներով եւ բանակցութիւններով, պետութիւններու ներկայացուցիչներու դիրքը ի նպաստ հայերու ամրապնդելու: Միեւնոյն ժամանակ, Փարիզի մէջ, «Հայոց Ազգային Պատուիրակութիւն» անուան տակ, իր աշխատանքը կը շարունակէր Պօղոս Նուպար Փաշա, որ Հայաստանի Հանրապետութեան գոյութեան չէր հաւատար եւ Արեւմտահայաստանի (ներառեալ Կիլիկիան) անկախութեան կը ձգտէր: Առաջին քայլէն իսկ պատակտուած էր հայկական ճակատը, որ պիտի վնասէր դիւանագիտական հանդիպումներուն: Երկար վէճերէ ետք, վերջապէս երկու կողմերը որոշեցին պատուիրակութեան նախագահ ճանչնալ Պօղոս Նուպարը եւ ներկայացնել մեծ Հայաստանի (ներառեալ Կիլիկիա) պահանջը:

Հայոց պահանջագիրը. 1919-ի Փետրուար 12-ին, Պօղոս Նուպար եւ Ահարոնեան ներկայացուցին Հայաստանի կացութիւնը և պահանջները՝ հետեւեալ կէտերէն բաղկացած. 1. ճանչնալ Հայաստանի անկախութիւնը (6 վիլայէթներ, առաւել Տրապիզոն, Կիլիկիա եւ Կովկասեան Հայաստան). 2. Դաշնակից պետութիւնները եւ ապագայ Ազգերու Միութիւնը խոստանան ապահովել Հայաստանի անկախութիւնը. 3. պետութիւններէն մէկը յանձն առնէ Հայաստանի մանդատը (հովանաւորութիւնը), ոչ աւելի քան 20 տարուան համար. 4. յանձնառու պետութիւնը օգնէ Հայաստանի կառավարութեան՝ հանրապետութենէն վտարելու Համիտեան շրջանին հայկական հողերու վրայ բնակութիւն հաստատուած թուրք եկուորները եւ կազմուած թուրք իշխանութիւնները, զինաթափ ընելու ժողովուրդը եւ չէզոքացնելու հակակառավարական ուժերը, եւ վերջապէս, ազատելու թուրք հարեմներու մէջ փակուած հայ կիները. 5. իրաւունք տալ սփիւռքահայերուն 5 տարուան ընթացքին որոշելու իրենց հպատակութիւնը:

Հարցումներ

1. Ինչպէ՞ս կը կազմուէր Ամերիկայի հանրային կարծիքը հայերու նկատմամբ:
2. Ինչո՞ւ հայերը երկու պատուիրակութիւն ունէին Փարիզի մէջ:
3. Որո՞նք էին խաղաղութեան համաժողովին ներկայացուած հայոց պահանջները:

5 ՍԵՒՐԻ ԴԱՇՆԱԳՐՈՎ ԿԸ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆԱՑՈՒԷՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄՈՒՏՔԸ ԱՆԿԱԽ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԵՐՈՒ ՇԱՐՔԻՆ

Հաշտութեան համաժողովը Վերսալի մէջ

Ամիսներու վիճաբանութիւններէ ետք, Վերսալի մէջ վերջապէս ստորագրուեցաւ խաղաղութեան համաձայնագիրը, որուն մէջ թրքական հարցին մասին որեւէ կարգադրութիւն չկար: Թուրքիան բաժան-բաժան ընելու հարցը անհամաձայնութիւն առաջացուցած էր պետութիւններուն միջեւ: Հետաքրքրութիւնները փոխուած էին: Ամերիկա *կղզիացման* քաղաքականութիւն կը վարէր: Անգլիացիներն ու ֆրանսացիները այլեւս չէին հետաքրքրուեր հայկական հարցով՝ պատճառաբանելով որ Ամերիկա պիտի ընդունի հայկական մանդատը:

Հայկական մանդատ. Ամերիկան, բացի տնտեսական եւ բժշկական օգնութենէ, որեւէ այլ գործնական քայլի չդիմեց: Յանձնախումբ մըն ալ ղրկեց տեղւոյն վրայ կացութիւնը ուսումնասիրելու: Դաշնակից Պետութիւնները, 1920-ի Յունուարի 19-ին, վերջապէս ճանչցան Հայաստանի defacto անկախութիւնը եւ առաջարկեցին Ամերիկային ընդունելու Հայաստանի մանդատը: Յայտարարութիւնը մեծ խանդավառութեամբ եւ ապագայի մեծ յոյսերով ընդունուեցաւ Հայաստանի մէջ:

Թերեւս Հայկական Հարցը ի վերջոյ նպաստաւոր լուծումի հասնէր, եթէ նախագահ Ուիլսըն կարենար համոզել Ամերիկայի քոնգրեսը ընդունելու հայկական մանդատը: Սակայն Ամերիկայի նախագահը իր հիւանդկախ վիճակին, ինչպէս նաեւ իր եւ քոնգրեսի միջեւ ծագած միջկուսակցական անհամաձայնութիւններուն պատճառաւ, կորսնցուցած էր իր ուժը: Ամերիկայի Սենատը 1920, Մայիս 28-ի նիստին մերժեց ընդունիլ Հայաստանի մանդատը:

Քրտական հարցը. Հայկական Հարցին լուծումը անդադար նոր դժուարութիւններու կը հանդիպէր: Քիւրտ ներկայացուցիչներ, պետութիւններու վեհաժողովին ներկայանալով, նոյն հայերու պահանջած հողերը կ'ուզէին Քիւրտիստանի համար՝ պնդելով որ պոլշեւիկ Ռուսիոյ տարածման դէմ Քիւրտիստան մը Հայաստանէն աւելի ուժեղ արգելք մը կրնայ ըլլալ:

Սեւրի դաշնագիրը. 1920-ի Օգոստոս 10-ին, Աւետիս Aհարոնեան Հայաստանի Հանրապետութեան կողմէ ստորագրեց Սեւրի դաշնագիրը, որուն մէկ ամբողջ գլուխը՝ «բաժին 6», թիւ 88-93 յօդուածներով Հայաստանին յատկացուած էր: Դաշնագիրը կը ստորագրէին նաեւ Պոլսոյ կառավարութեան ներկայացուցիչները: Սեւրի դաշնագրով, Թուրքիա կը ճանչնար Հայաստանի անկախութիւնը: Բոլոր պետութիւնները, ներառեալ Թուրքիան, կը համաձայնէին ընդունիլ Ուիլսընի միջնորդութիւնը Հայաստանի սահմանները ճշդելու: Աւետիս Aհարոնեան կը վկայէ, թէ ի՞նչ տօնական մթնոլորտ կը տիրէր Փարիզի հայ գաղութին մէջ այդ օրերուն: Փարիզի հայոց Եկեղեցիին մէջ հանդիսաւոր մաղթանք մը տեղի ունեցաւ. իսկ պատուիրակութեան շէնքին մէջ հաւաքուած ժողովուրդը համազգային այդ մեծ օրը երգերով ու ճառերով տօնեց: Դաշնագրի ստորագրութիւնը մեծ ոգեւորութեամբ ընդունուեցաւ նաեւ Հայաստանի մէջ. սակայն հոն, ինչպէս տեսանք, այնքան ալ քաջալերական չէր կացութիւնը:

Սեւրի դաշնագիր

Թուրքիոյ վերածնունդը. Թուրքիոյ կողմէ Սեւրի դաշնագիրը ստորագրող Պոլսոյ կառավարութիւնը իրականութեան մէջ այդ օրուան Թուրքիան եւ թուրք ժողովուրդը չէր ներկայացներ: Մուդրոսի զինադադարէն ետք շատ բան փոխուած էր երկրին մէջ:

Մուդրոսի համաձայնագրին մէջ կը պահանջուէր Թուրքիայէն իր բանակը զինաթափել եւ ցրուել. բայց այդ պահանջը երբեք լրջօրէն չհետապնդուեցաւ. իսկ Դաշնակիցները, որ մեծ թիւով բանակայիններ ունէին օսմանեան կայսրութեան ամբողջ տարածքին, պատրաստ չէին նոր պատերազմ սկսելու՝ համաձայնագրին գործադրութեան համար: Այս անտարբերութենէն օգտուեցաւ Մուսթաֆա Քեմալ: Եռանդուն գործիչ, ազգայնական գաղափարներով տարուած այս երիտասարդ զօրավարը, որ երկրին ներսը ղրկուած էր բանակը զինաթափելու, վերակազմակերպեց զայն եւ ազգային շարժում մը սկսաւ երկրին մէջ: 1919-ի Յուլիս եւ Օգոստոս ամիսներուն Էրզրումի եւ Սըվազի մէջ գումարուած ներկայացուցչական ժողովներուն, ազգայնականները երդուեցան ոչ մէկ թիզ հող Թուրքիայէն չզիջիլ հայերուն:

Պարտուած Օսմանեան Կայսրութեան ծոցէն ծնած այս ազգօր շարժումը կարևոր ազդակ մըն էր, որ Դաշնակիցները պէտք է նկատի առնէին ապագայ Թուրքիոյ հետ կապեր հաստատելու պարագային: Խոչընդոտ մը եւս Հայաստանի համար:

Ուիլսընեան Հայաստան. 1920-ի Նոյեմբեր 22-ին Ուիլսըն ներկայացուց Հայաստանի համար ճշդուած սահմանները, որ կը տարածուէին ներառնելու Վանի, Պիթլիսի եւ Էրզրումի մեծ մասը եւ անցք մը՝ Տրապիզոնէն դէպի Սեւ Ծով: Ուիլսընի նախատեսած Հայաստանի տարածութիւնը 127.000 քառ. քիլոմեթր էր (շուրջ 47.000 քառ. մղոն): Սակայն դժուարութիւն մը կար. այդ հողերը թուրքերու գրաւման տակ էին, ինչպէ՞ս պիտի վերադարձուէին հայերուն: Դեռ աւելին, Մուսթաֆա Քեմալ, թուրք բանակը վերակազմած, Հայաստանի վրայ յարձակումի սկսած էր եւ մինչեւ Ալեքսանդրապոլ հասած: Իսկ Դաշնակիցներէն եւ ոչ մէկը

պատրաստ էր զինուորական օգնութիւն ցոյց տալու Հայաստանին, ո՛չ միայն Սեւրի դաշնագրի նախատեսած տարածութիւնը գրաւելու, այլև Կարմիր Բանակի եւ քեմալական զօրքերուն երկուստեք յարձակումներուն դէմ դնելու համար:

Ամերիկայի նախագահ Ուտրօ Ուիլսըն

Հարցումներ

1. Վերսայի դաշնագիրը ի՞նչ կը նախատեսէր Հայաստանի համար:
2. Քիւրտերը ի՞նչ պահանջով կը ներկայանային Վեհաժողովին:
3. Ի՞նչ էր Հայաստանի համար այն մեծ խոչընդոտը, որ արգիլեց Ուիլսընի գծած Հայաստանի իրականացումը:

Յաջորդ Դասանիւթին Սկսելէ Առաջ

1. Վերլուծումի եւ դատողութեան փորձ մը ընենք

ա. Գաղափարներու յարաբերութիւնները գտնենք.

1. Ի՞նչ յարաբերութիւն կրնաք գտնել 1918-ի Պաքուի հայ բնակչութեան թալանի ու ջարդի եւ 1988-90-ի Սումկայիթի, Կիրովապատի (Գանձակ) եւ Պաքուի հայերու ջարդերուն ընթացքին իշխանութիւններու դիրքին մէջ:
2. Այս նոյն վերաբերումը ե՞րբ դարձեալ կը տեսնենք մեր պատմութեան մէջ:
3. Ի՞նչ յարաբերութիւն կրնաք գտնել Դաշնակից պետութիւններու վերաբերումին մէջ՝ Պաքուի պաշտպանութեան ատեն անգլիական զօրքի քաշուելով եւ դէպի Ղարաբաղ ուղղուող Անդրանիկը կեցնելով:

բ. Գաղափարները *սինթեզի* վերածենք.

1. Վերի վարժութիւններուն մէջ յիշուած գաղափարները նկատի առնելով՝ ի՞նչ կը կարծէք. եթէ ձեզի տրուի հայ-թրքական քաղաքական յարաբերութիւններու ճշդումը, ի՞նչ դիրք պիտի բռնէք:
2. Հոս ալ բաղդատութիւն մը ընենք մեր մօտիկ անցեալի իրադրութեան հետ: 1988-ին ծայր առած Ղարաբաղի ազատագրական շարժումի ամբողջ պատմութեան մէջ, Մոսկուայի իշխանութիւնը հովանաւորեց եւ կամ ուղղակի օժանդակութիւն ցոյց տուաւ Ատրպէյճանին: Ինչո՞ւ. հայերը սխալ քաղաքականութի՞ւն կը վարէին, անարդար պահանջնե՞ր կ'ընէին, թէ՞ Հայաստանը քարիւղ չունէր, ոչ ալ միջոց կրնար ըլլալ այդ օրերու Խորհրդային Միութեան միլիոնաւոր մահմետականներուն, կամ Թուրքիոյ բարեկամութիւնը շահելու: Կրնա՞ք եզրակացութեան մը, այսինքն՝ սինթեզի մը հասնիլ:

գ. Գաղափարները հակադրենք.

1. Նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ հայ պոլշեւիկներուն տարած աշխատանքը Հայկական Գործերու Կոմիսարիատի մէջ ինչպէ՞ս կը հակադրուի 1920-ին Թուրքիոյ նախկին իթթիհատական կառավարութեան անդամներու աշխատանքին հետ Մոսկուայի մէջ:
2. Ունինք Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարար՝ Չիչերինի օգնական՝ հայազգի Կարախանի բացասական վերաբերումը հայ պատուիրակներուն հանդէպ եւ այնուհետեւ Խորհրդային Միութեան իշխանութեան բարձր դիրքերուն հասած հայ քոմիւնիստներու անտարբերութիւնը՝ Խորհրդային Հայաստանի շահերուն նկատմամբ. ունինք նաեւ փաստը վրացի կամ ազերի քոմիւնիստներու, որոնք, թաքուն թէ բացայայտ, աշխատած են Մոսկուայի մէջ իրենց հանրապետութեան շահը պաշտպանելու: Հակադրեցէ՛ք եւ փորձեցէ՛ք բացատրել այս երկու իրականութիւնները:

ԲԱԺԻՆ II

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՈՒՄԸ

Դասանիւթը ի՞նչ կը պարունակէ

Այս դասանիւթին մէջ պիտի տեսնենք, թէ ինչպէս Խորհրդային Ռուսիոյ և Քեմալական Թուրքիոյ մէջ ստորագրուած համագործակցութեան դաշինքը առաջին քայլը եղաւ Հայաստանի անկախութեան դէմ: Պիտի տեսնենք, թէ ինչպէս ձգձգուեցան եւ ձախողեցան Հայաստանի պատուիրակութեան բանակցութիւնները Մոսկուայի մէջ: Մոսկուայի լիազօր ներկայացուցիչին վերաբերումը Երեւանի կառավարութեան հանդէպ մեզ պիտի համոզէ, թէ Խորհրդային Ռուսիա նպատակ ունէր պոլշեւիկեան կարգեր հաստատելու Հայաստանի մէջ. իսկ միւս կողմէ վերածնած Թուրքիոյ առաջնորդ Մուսթաֆա Քեմալ իր զօրքերը կ'ուղարկէր ոուսերէն առաջ Հայաստանը իր տիրապետութեան տակ առնելու եւ դէպի Ատրպէյճան իր ճամբան բանալու համար:

Այս դասանիւթը մեզի պիտի ծանօթացնէ այն մթնոլորտը եւ պայմանները, որոնց պարտադրանքին տակ անկախ Հայաստանի կառավարութիւնը հրաժարեցաւ: Ան չարիքին փոքրագոյնը ընտրելով՝ այսինքն պոլշեւիկներու լուծը Հայաստանի վրայ գերադասելով թրքական ջարդերէն, երկիրը յանձնեց պոլշեւիկներուն: Պիտի սորվինք պոլշեւիկներու եւ թուրքերու հետ ստորագրուած համաձայնագիրներուն մասին եւ թէ ինչպէս անոնք երբեք չյարգուեցան:

Բառացանկ

Այս դասին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այդ բառերը տեղւոյն յարմար իմաստով շարուած են ստորեւ: Ուշադրութիւն ըրէ՛ք եւ լա՛ւ սերտեցէք զանոնք:

նախայարձակ – առաջինը յարձակող
համախոհ – նոյն կարծիքը ունեցող, նոյն տեսակ մտածող անհատ
թուղթիկ – էջ մը թուղթի վրայ տպագրուած կարճ յայտարարութիւն
վարչակարգ – կառավարման ձեւ *(regime)*

1 ՌՈՒՍ-ԹՐՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ ԿԸ ՆԻՒԹԷ

Ազգայնական Թուրքիոյ առաջնորդ Մուսթաֆա Քեմալ պատեհ առիթին կը սպասէր Հայաստանի վրայ իր յարձակումները սկսելու: Ան արդէն այդ ուղղութեամբ պոլշեւիկներուն հետ համաձայնութեան եկած էր. իսկ Վրաստանէն խօսք առած էր հայ-թրքական պատերազմի ատեն չէզոք մնալու:

Ռուս-թրքական դաւը. Մինչ Հայաստանի պատուիրակութիւնը Մոսկուա-Երեւան ճամբուն վրայ դեռ բռնուած կը մնար, Մոսկուայի մէջ, 1920-ի Օգոստոս 24-ին, կը կնքուէր պոլշեւիկ Ռուսիոյ եւ քեմալական Թուրքիոյ համագործակցութեան դաշինքը: Իսկ Լեգրան, փոխանակ բանակցութիւններու համար Հայաստան գալու՝ Պաքու գացած էր մասնակցելու Քոմինտերնի կուսակցութեան կողմէ հրաւիրուած Արեւելեան Ազգերու մեծ համագումարին: Ահա այս համագումարին էր, որ գործնական ձեւաւորում ստացաւ ռուս-թրքական դաւը՝ Հայաստանի անկախութիւնը խորտակելու:

Մուսթաֆա Քեմալ (Աթաթուրք)

Համագումարին մասնակցող հայ պոլշեւիկներ՝ Աւիս Նուրիջանեան եւ Սարգիս Կասեան, թուրք եղբայրներուն հետ ձեռք ձեռքի տուած կը խոստանային միասին կռուիլ Հայաստանի դաշնակցական կառավարութեան դէմ: Այս անհատները ապագայ Խորհրդային Հայաստանի մէջ գլխաւոր դերեր պիտի ստանձնէին:

Լեգրանը Երեւանի մէջ. Լեգրան ի վերջոյ Երեւան հասաւ Հոկտեմբեր 11-ին: Ան հետը բերած էր արդէն պատրաստուած պայմանագիր մը: Դաշնագիրը կը պահանջէր՝ հրաժարիլ Սեւրի դաշնագրէն, թոյլատրել Խորհրդային զօրքերուն, որ Հայաստանի վրայով անցնին՝ քեմալական զօրքին հասնելու համար, եւ վերջապէս, ընդունիլ Ռուսիոյ միջնորդութիւնը՝ Հայաստանի եւ իր դրացիներուն միջեւ սահմանային վէճերը լուծելու համար: Կառավարութիւնը կրցաւ ի նպաստ Հայաստանի փոխել որոշ պայմաններ. սակայն Ռուսիոյ լիազօր ներկայացուցիչը պայմանագիրը չստորագրեց եւ Պաքու մեկնեցաւ վերջնական համաձայնութիւն ստանալու պատրուակով:

Պաքուի Քոմինտերնի Կուսակցութեան համագումարը Ստալինի ներկայութեամբ մերժեց պայմանագիրը եւ յանձնարարեց Մոսկուայի կառավարութեան անմիջապէս խորհրդայնացնել Հայաստանը: Ստալին պատգամեց «օգնել Հայաստանի մէջ ապստամբութեան եւած աշխատաւորութեան»: Այսպէս ալ, Երեւան-Մոսկուա պայմանագիրը չստորագրուեցաւ:

Քեմալական զօրքերու յարձակումը. Պոլշեւիկներու հետ Մոսկուայի մէջ համաձայնութեան գալով, Մուսթաֆա Քեմալ

արդէն գործնական քայլերու դիմեց: Սեպտեմբեր 23-ին քեմալական զօրքերը անցան յարձակումի: Ամիս մը ետք, երբ դեռ պատերազմը կը շարունակուէր, Անգարայի կառավարութիւնը հաղորդագրութիւնով մը հայերը *նախայարձակ* կը ներկայացնէր: Դեռ աւելին, հաղորդագրութիւնը պատերազմը պատճառաբանելով կ'ըսէր, թէ զօրքը Հայաստան մտած է տապալելու կառավարութիւնը, որ երկու տարուան ընթացքին «ծրագրուած վայրագութեամբ վարուած էր Հայաստանի սահմաններէն ներս ապրող մահմետականներուն հետ»:

Պոլշեւիկեան մամուլ

Ոտքի ելած էր հայութիւնը եւ Հայաստանի մէջ գործող բոլոր հայ կուսակցութիւնները՝ թիկունք կենալու կառավարութեան, ետ մղելու թուրքերու յարձակումը: Իսկ Պաքուի մէջ գովեստներ կը տեղային Մուսթաֆա Քեմալի հասցէին եւ անհամբեր կը սպասուէր, թէ երբ պիտի տապալի Հայաստանի դաշնակ իշխանութիւնը:

Պատերազմական վիճակ. Զօրաշարժի էր ենթարկուած ամբողջ Հայաստանը: Զինուորական եւ ներքին գործերու նախարար Ռուբէն Տէր Մինասեանին տրուած էր արտակարգ լիազօրութիւն: Նախարարները իրենք անձամբ ռազմաճակատները գացած էին կռուողները քաջալերելու: Երեւանի մէջ մնացեր էին Ռուբէն եւ Օհանջանեան, որոնք փաստօրէն երկիրը կը կառավարէին:

Բայց զօրահաւաքը սահուն չէր ընթանար: Ժողովուրդը յոգնած էր անդադար կռիւներէ: Հանրապետութեան լաւագոյն զօրքերէն մաս մը Ղազախի, Զանգեզուրի եւ Նախիջեւանի ճակատներուն վրայ պիտի մնար՝ Կարմիր Բանակին մուտքը Հայաստան արգիլելու համար. իսկ մնացեալները, ներքին խլրտումները վերջ գտած ըլլալուն, արձակուած՝ իրենց գիւղերը գացած էին աշնան հունձքին օգնելու համար: Կար նաեւ ուրիշ անպատեհութիւն մը. Կարմիր Բանակին օգնութեամբ Ատրպէյճան գրաւած էր Ղարաբաղը եւ Նախիջեւանը: Եւ այս շրջանները, որոնք ամենէն քաջ կռուողները կրնային տալ հայրենիքին, անջատուած կը մնային Հայաստանէն:

Թուրքերը անդադար հայկական պաշտպանութիւնները խորտակելով առաջ կը շարժէին: Հայերը միաժամանակ պատերազմ կը տանէին ռուս-թուրք-ատրպէյճանական ուժերուն դէմ Կարսի, Իջեւանի (Քարուանսարա), Սուրմալուի եւ Նոր-Բայազէտի ճակատներուն վրայ:

Պոլշեւիկեան խլրտումներ. Պատերազմական այսպիսի իրավիճակի մը մէջ հանդարտ չէր նաեւ երկրին ներքին կացութիւնը: Ղեկավար շրջանակներու մէջ կը քննադատուէր Բիւրօ-կառավարութիւնը, որ Մայիսեան խռովութիւնները սաստելէ ետք, դեռ կը շարունակէր երկրին ղեկը իր ձեռքը պահել: Իրականութեան մէջ, Բիւրօ-կառավարութիւնը պոլշեւիկները չէզոքացնելէ ետք, Հանրապետութեան մէջ տիրող նպաստաւոր տրամադրութիւնը եւ իր ունեցած արտակարգ իրաւունքները օգտագործելով, երկրին ներքին խաղաղութեան հիմերը կ'ամրապնդէր: Այդ աշխատանքներու շարքին էր նաեւ Ռուբէնի նախաձեռնած Հայաստանի հայացումը. այսինքն մահմետական անհանգիստ տարրին չէզոքացումը կամ վտարումը հանրապետութենէն:

Միւս կողմէ, ժողովուրդին մէջ հակակառավարական քարոզչութիւն սկսած էին բանտերէն արձակուած հայ պոլշեւիկները: Ասոնք կը համոզէին զօրքը, որ չկռուի: Ժողովուրդին կը հաւատացնէին, թէ Մուսթաֆա Քեմալի զօրքերը ջարդարարներ չեն, այլ՝ թուրք աշխատաւորներ, որոնք կու գան հայ ժողովուրդը դաշնակներու բռնապետութենէն ազատելու: Նախարար Արտաշէս Բաբալեան, Կարսի ռազմաճակատը եղած ատեն, կը վկայէ, թէ ինչպէս հայ պոլշեւիկները կը գործակցէին թուրքերուն: Մատնութիւններ կ'ընէին Կարսի դիմադրութիւնը տկարացնելու համար՝ յոյս ունենալով, որ թուրքերը Կարսը պոլշեւիկներուն պիտի յանձնեն: Իսկ Պաքուի մէջ հայերէն տպագրուող «Կոմունիստ» թերթը կը գանգատէր, թէ յարձակող թուրք բանակը վայրագութիւններ կ'ընէ եւ չի խնայեր նոյնիսկ քոմիւնիստներուն:

Զինադադար. Կարսը ինկաւ Հոկտեմբեր 30-ին: Թուրք յաղթական զօրքը դէպի Ալեքսանդրապոլ կը շարժէր: Հայաստանի կառավարութիւնը չկարենալով այլեւս դիմադրել թուրքերուն, ընդունեց զինադադարի առաջարկը, որ կնքուեցաւ Նոյեմբեր 18-ին: Զինադադարը ծանր պայմաններ կը պարտադրէր Հայաստանին. բայց կառավարութիւնը այլ ընտրութիւն չունէր: Թուրքերը Ալեքսանդրապոլ մտած էին արդէն. քաղաքի հայերուն ջարդ ու թալան կը սպառնար: Զինադադարը ստորագրող կողմերը որոշեցին շուտով հանդիպիլ Ալեքսանդրապոլի մէջ՝ հաշտութեան վերջնական պայմանները ձեւակերպելու: Հայաստանի կառավարութիւնը կը յուսար, թէ պիտի կարենայ, իր այս պարտուած եւ կոտորակուած վիճակին մէջ, գէթ որոշ նպաստաւոր պայմաններ ապահովել Հայաստանի համար: Նոյեմբեր 23-ին բանակցութեան վայրը ղրկուեցաւ Հանրապետութեան լաւագոյն դիւանագէտներէն բաղկացած պատուիրակութիւն մը՝ Ալեքսանդր Խատիսեանի գլխաւորութեամբ:

Հարցումներ

1. Լեգրանի ներկայացուցած պայմանագիրը ի՞նչ կը պահանջէր Հայաստանէն:
2. Ղարաբաղի եւ Նախիջեւանի գրաւումը Կարմիր Բանակին կողմէ ինչո՞վ կը վնասէր Հայաստանի կառավարութեան զօրահաւաքին:
3. Հայ պոլշեւիկները ի՞նչ կը քարոզէին թուրքերու դէմ կռուողներուն:

2 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆԸ ԻՐ ՀՈԳԵՎԱՐՔԸ Կ՛ԱՊՐԻ

Բիւրօ-կառավարութեան հրաժարումը անխուսափելի էր: Հանրապետութիւնը պէտք է ունենար նոր կառավարութիւն, նոր գործելակերպով եւ նոր գաղափարներով՝ երկիրը ճգնաժամէն դուրս բերելու համար: Եւ նոյն օրը, մինչ Հայաստանի պատուիրակութիւնը Ալեքսանդրապոլ կը մեկնէր, Օհանջանեան Նոյեմբեր 23-ին խորհրդարանին ներկայացուց իր դաւիճին հրաժարականը:

Վերջին ճիգեր. Խորհրդարանի առաջարկով, Յովհաննէս Քաջազնունի գործի անցաւ նոր դալիճ մը կազմելու: Նորընտիր վարչապետին նպատակն էր զանազան կուսակցութիւնները մասնակից դարձնել կառավարութեան եւ միասնական ջանքերով Հայաստանը փրկել: Բայց Քաջազնունիի աշխատանքը ապարդիւն մնաց: Ընդհանուր յուսալքում կար, շփոթ եւ անվստահ վիճակ: Ստեղծուած պայմաններուն մէջ դժուար էր ելք գտնել: Արդեօ՞ք պէտք էր շարունակել կռուիլ թուրքերուն դէմ, թէ ընդունիլ Ռուսիոյ միջնորդութիւնը եւ անոր ապաւինիլ: Դժուար էր յանձն առնել Հայաստանի ժողովուրդի ճակատագրի տնօրինման պատասխանատուութիւնը:

Քաջազնունին չկրցաւ միջկուսակցական դաւիճ մը կազմել եւ հրաժարեցաւ: Անել վիճակին վերջ տալու համար, խորհրդարանի դաշնակցական անդամները առաջարկեցին Բիւրօ-կառավարութեան անդամ Սիմոն Վրացեանին ընդունիլ վարչապետի պաշտօնը: «Ձոհ էր պէտք, եւ եթէ այդ էր հայ ժողովրդի կամքը, որեւէ մէկը իրաւունք չունէր հրաժարուելու» կը գրէ Վրացեան: Այլեւս պէտք էր որեւէ ձեւով վերջ տալ հայ-թրքական պատերազմին: Պէտք էր կեցնել թուրքերը, որոնք կը սպառնային մինչեւ Երեւան առաջանալ:

Հայաստանի Հանրապետութեան վերջին վարչապետ Սիմոն Վրացեան

Ռուսիոյ միջնորդութիւն. Ռուսիա կ՛ուզէր միջնորդել եւ այդ առիթով ալ Երեւան կը գտնուէր Լեգրանը եւ անոր օգնական Բուդու Մդիւանին: Դաշնակիցներէն օգնութեան յոյս չկար: Թիֆլիսի մէջ հանդիպումի մը ընթացքին, Անգլիոյ ներկայացուցիչը յայտնած էր Խատիսեանին, թէ աւելի լաւ է թուրքերուն հետ հաշտուիլ, քան պոլշեւիկներուն մօտենալ, իսկ Դաշնակիցներէն օգնութիւն, ըսած էր, մի՛ սպասէք: Այս կացութեան մէջ, Լեգրան խոստում կու տար թուրքերուն դէմ պաշտպանել Հայաստանը: Ան առաջարկեց, նոյնիսկ, Կարմիր Բանակը մտցնել Հայաստան՝ թուրքերուն հակազդելու նպատակով: Հայաստանի կառավարութիւնը մերժեց առաջարկը՝ զայն պոլշեւիկեան բռնագրաւում համարելով, բայց ընդունեց, որ Մդիվանին իբրեւ միջնորդ մասնակցի Ալեքսանդրապոլի բանակցութիւններուն:

Մուսթաֆա Քեմալի ներկայացուցիչ Քիազիմ Կարա Բեքիր մերժեց Մդիւանիի մասնակցութիւնը բանակցութիւններուն: Յստակ էր, թէ թուրքերը որքա՛ն քիչ վստահութիւն ունին իրենց դաշնակից ռուսերուն վրայ: Այնուամենայնիւ, Մդիւանին Ալեքսանդրապոլ մնաց՝ Հայաստանի խորհրդայնացման ճամբան բանալու:

Լեգրանի դերակատարութիւնը. Երեւանի մէջ արդէն լուրջ կերպով կը խօսուէր Հայաստանի խորհրդայնացման մասին: Եւ այդ կարծիքի ձեւաւորման կ՛օգնէին Լեգրանի խոստումներն ու քարոզչութիւնները: Յստակ էր, որ Հայաստանի խորհրդայնացման դէմ միակ խոչընդոտը Հ.Յ. Դաշնակցութիւնն էր, եւ Լեգրան կը փորձէր այդ ուժը քայքայել: Ան կրցած էր նոյն ինքն Դաշնակցութեան մէջ *համախոհներ* շահիլ՝ համոզելով զանոնք, թէ Հայաստանի փրկութիւնը խորհրդայնացման մէջ է:

Նոյեմբեր 29-ին, երբ Ալեքսանդրապոլի մէջ դեռ կը շարունակուէին հաշտութեան բանակցութիւնները, Լեգրան Վրացեանին վերջնագիր մը ներկայացուց: Վերջնագիրը կը յայտնէր Ռուսիոյ Քոմինիստ Կուսակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէի որոշումը՝ խորհրդային կարգեր հաստատելու Հայաստանի մէջ:

Լենինը Հայաստանի խորհրդայնացման լուրը կ՛առնէ. «Հայաստանը ազատուած է» (գործ՝ Վ. Ս. Ասլանեանի)

Հարցումներ

1. Քաջազնունի ինչո՞ւ հրաժարեցաւ:
2. Լեգրան ի՞նչ կը խոստանար Հայերուն:
3. Քիազիմ Կարա Բեքիր ինչո՞ւ մերժեց Մդիւանիի մասնակցութիւնը բանակցութիւններուն:

3 ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՈՒՄԸ ՀԱՐԻՔՆԵՐՈՒ ՓՈՔՐԱԳՈՅՆ ԷՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՀԱՄԱՐ

Հայաստանի խորհրդայնացումը անխուսափելի էր: Ինչպէս Վրացեան կը վկայէ, Հայաստան ինկած էր երկու կրակի միջեւ: Պէտք էր տեղի տալ, ընտրել չարիքներու փոքրագոյնը:

Տօն խորհրդայնացման. Նոյեմբեր 29-ի առտուն, երբ դեռ Լեգրանը իր վերջնագիրը Հայաստանի կառավարութեան չէր յանձնած, խումբ մը հայ պոլշեւիկներ, ազերի թուրքերու հետ Ղազախէն Իջեւան մտնելով, Հայաստանը խորհրդայնացած յայտարարեցին: Անոնք *թռուցիկներ* կը ցրուէին, ուր կ'ըսուէր, թէ Հայաստանի գիւղացիներուն եւ բանուորներուն խնդրանքով զանոնք ազատելու եկած են: Անկախ Հայաստանի կեանքը ի հարկէ Նոյեմբեր 29-ին չվերջացաւ: Բանակցութիւնները շարունակուեցան քանի մը օր եւս: Սակայն հետագային, Խորհրդային Հայաստանի մէջ Նոյեմբեր 29-ը նշուեցաւ իբրեւ Հայաստանի խորհրդայնացման օր: 1921-էն մինչեւ 1988 ամէն տարի մեծ շուքով տօնուեցաւ «Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի ազատութեան այդ օրը»: Կորպաչովի բերած համեմատական աւելի ազատ պայմաններուն մէջ, երբ հայ ժողովուրդը կրցաւ որոշ չափով ազատօրէն մտածել, Հայաստանի խորհրդային իշխանութիւնն ալ կորսնցուց Նոյեմբեր 29-ի տօնակատարութիւնը ժողովուրդին պարտադրելու իր ուժը. եւ տօնակարարութիւնը անտեսուեցաւ:

Տօնակատարութիւն Երեւանի մէջ Լենինի հրապարակին վրայ

Ալեքսանդրապոլի մէջ. Կարա Բեքիր անհամբերութեամբ կը սպասէր Հայաստանի պատուիրակութեան ընդունիլ պայմանները եւ դաշնագիրը ստորագրել: Թուրքերը կը շտապէին պոլշեւիկներէն առաջ ստեղծել իրենց ուզած Հայաստանը: Իսկ այդ պայմանները այնքա՞ն անընդունելի էին Հայաստանի համար:

Ըստ Թուրքիոյ ներկայացուցած պահանջներուն, Կարս, Արտահան եւ Սուրմալու կ'անցնէին Թուրքերուն, Շարուր-Նախիջեւանը կը մտնէր Ատրպէյճանի հովանաւորութեան տակ, Հայաստանը կ'ունենար 27.000 քառ. քիլոմեթր (շուրջ 10.000 քառ. մղոն) տարածութիւն, շատ պզտիկ բանակ մը եւ ամբողջովին կախեալ կ'ըլլար Թուրքիայէն: Կարա Բեքիր կը փորձէր համոզել, թէ թուրքերուն վստահելով է միայն, որ Հայաստանի Հանրապետութեան կեանքը պիտի շարունակուի, քանի որ Դաշնակիցները լքած են Հայաստանը, իսկ պոլշեւիկները կ'ուզեն օր առաջ Հայաստանը գրաւել:

Ճակատագրական որոշում. Դեկտեմբեր 1-ին, Հայաստանի խորհրդարանի դիւանը, կառավարական կազմը, Հ.Յ.Դ. Բիւրոն, կարգ մը գործիչներ եւ զինուորականներ հանդիպում ունեցան Հանրապետութեան վերջին ուղին ճշդելու համար:

Կարծիքները բաժնուած էին: Ըստ շատերու՝ Հայաստանի ղեկը պէտք էր յանձնել պոլշեւիկներուն եւ հեռանալ: Այդ կ'ըլլար միակ միջոցը թրքական վտանգէն ազատելու:Ուրիշներ կը պնդէին, թէ պոլշեւիկները Հայաստանը պիտի չպաշտպանեն, այլ, ներսէն խլրտումներ ստեղծելով, աւելի պիտի քայքայեն երկիրը: Ուրեմն յարմար կը նկատէին համաձայնութեան գալ թուրքերուն հետ եւ պայքարիլ խորհրդայնացումին դէմ: Դժուար էր որոշում տալ: Եթէ թուրքերը անկեղծ ըլլային եւ յարգէին իրենց իսկ առաջարկած պայմանները, Հայաստանը կոտորակուած՝ բայց պիտի շարունակէր իր գոյութիւնը, ի հարկէ Թուրքիայէն կախեալ իրավիճակով: Բայց փորձե՛ք երեւակայել, թէ այն օրերուն ինչ կրնային մտածել մեր ղեկավարները: 1920-ի ամրան, Հայաստանի տարածութիւնը արդէն 70.000 քառ. քիլոմեթրի հասած էր. իսկ ուիլսընեան նախագիծը 170.000 քառ. քիլոմեթր տուած էր Հայաստանին: Թուրքերը միայն 27.000 կու տային: Միւս կողմէ, պոլշեւիկներն ալ կրնային անկեղծ չըլլալ. ինչպէս Կարա Բեքիր ըսած էր՝ կրնային երկիրը գրաւել: Բայց այդ պարագային ալ գէթ հայութեան կեանքին սպառնացող վտանգ չկար: Ժողովականներու մեծամասնութեան կարծիքը վերջապէս որոշում կը դառնայ՝ ընդունիլ Լեգրանի վերջնագիրը եւ երկիրը յանձնել պոլշեւիկներուն:

Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութեան գերբը

Յաջորդ օրը, Դեկտեմբեր 2-ին, Լեգրանի եւ Հայաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչներու՝ Դրոյի եւ Համբարձում Տէրտէրեանի միջեւ ստորագրուեցաւ Հայաստանի խորհրդայնացման համաձայնագիրը: Որոշուեցաւ կեանքի կոչել «յեղափոխական կառավարութիւն»՝ Դրոյի գլխաւորութեամբ, որ երկրին իշխանութիւնը յանձն պիտի առնէր Դեկտեմբեր 2-ի երեկոեան ժամը 6-էն ետք, մինչեւ Հայաստանի Յեղափոխական Կոմիտէի (Յեղկոմ) Երեւան հասնիլը:

Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութեան դրօշը

Խորհրդայնացման պայմաններ. Լեգրանի հետ բանակցութեան ընթացքին կարելի եղած էր որոշ չափով մեղմացնել պայմանները եւ համեմատաբար աւելի նպաստաւոր արդիւնքի հասնիլ: Ըստ պայմանագրին, ուրեմն, Հայաստանը խորհրդային *վարչակարգ* կ'ընդունէր, բայց կը մնար անկախ հանրապետութիւն եւ կը կոչուէր «Խորհրդային Սոցիալիստական Անկախ Հայաստան»: Որոշուած էին Հայաստանի սահմանները եւ Ռուսիոյ կողմէ ընդունուած: Հայաստանին կը մնար Երեւան մայրաքաղաքը, մաս մը Կարսէն, Ջաջուռ-Արաքս երկաթուղագիծը, Զանգեզուրը, եւ մաս մըն ալ Ղազախի եւ Թիֆլիսի շրջաններէն: Հանրապետութիւնը առժամապէս պիտի կառավարէր Յեղափոխական Կոմիտէն, որ կը բաղկանար 5 կոմիւնիստներէ եւ 2 դաշնակցականներէ: Գալիք կառավարութեան անունով Ռուսիա կը խոստանար չհալածել նախկին ղեկավարութիւնը, Հ.Յ.Դաշնակցութեան եւ այլ կուսակցութիւններու անդամները եւ բանակայիները, որոնք հանրապետութեան դրօշին տակ կռուած էին պոլշեւիկներուն դէմ:

Ռուսիա նոյնպէս կը խոստանար Հայաստանի մէջ կեդրոնացնել անհրաժեշտ քանակութեամբ զօրք՝ Հայաստանի սահմանները թուրքերուն դէմ պաշտպանելու համար:

Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը. Կացութիւնը ծանր էր Ալեքսանդրապոլի մէջ: Նոյեմբեր 30-ին թուրքերը վերջնագիր մը յանձնած էին հայոց պատուիրակութեան եւ կը սպառնային, շուտափոյթ պատասխան չտանալու պարագային, դէպի Երեւան շարժիլ: Խատիսեան կը փորձէր ձգձգել՝ պատճառաբանելով, որ Երեւանէն պատասխանի կը սպասէ:

Իսկ Երեւանի մէջ, Վրացեանի հրաժարեալ կառավարութեան համար վերջին բարդ հարցը կը մնար՝ ստորագրե՞լ դաշինքը, թէ ոչ: Դեկտեմբեր 2-ի երեկոյեան Հայաստանը պաշտօնապէս պոլշեւիկներուն պիտի յանձնուէր. կարելի էր թուրքերուն հետ համաձայնութեան գալն ալ անոնց ձգել: Բայց ինչպէ՞ս վստահիլ պոլշեւիկներուն: Եթէ յանկարծ թուրքերը շփոթէն օգտուելով Ալեքսանդրապոլի հայերը ջարդէին եւ արագ թափով Երեւանի վրայ յարձակէին, միւս կողմէ, եթէ պատուիրակութիւնը ստորագրէր դաշնագիրը՝ կեցնելու համար թուրքերու առաջխաղացքը, այդ պարագային, Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, նոր իշխանութիւնը կրնար չեղեալ համարել հրաժարած կառավարութեան ստորագրած դաշնագիրը:

Դեկտեմբեր 1-ի գիշերը, Վրացեան հեռագրով կը յայտնէ Խատիսեանին կառավարութեան յառաջիկայ հրաժարման մասին եւ կ'աւելցնէ թէ՝ ըստ երեւոյթին՝ պէտք է ընդունիլ թուրքերու պայմանները: Դեկտեմբեր 2-ին արդէն գործի գլուխ եկած Դրոն կը յայտնէ պատուիրակութեան՝ «դուք ազատ էք դաշնագիրը ստորագրելու կամ՝ ոչ»: Անել կացութեան մատնուած, թուրքերու ճնշումներուն տակ, Դեկտեմբեր 2-ին (լոյս 3-ը), կէս գիշերէն ետք ժամը 2-ին, Խատիսեան կը ստորագրէ դաշնագիրը:

Ալեքսանդրապոլի դաշնագրին 14-րդ կէտը կ'ըսէ, թէ դաշնագիրը յաջորդ մէկ ամսուան ընթացքին պէտք է վաւերացուի Հայաստանի խորհրդարանին եւ Թուրքիոյ Ազգային Մեծ Ժողովին կողմէ: Այս պայմանը երբեք չիրագործուեցաւ. ուրեմն կրնանք ըսել, թէ դաշնագիրը իր ուժը կորսնցուց: Բայց Հայաստանի հետագայ իշխանութիւնները, ծածկելու համար Մոսկուայի հողաբաշխումը Թուրքիոյ, Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը օգտագործեցին հայ ժողովուրդին հաւատացնելու, թէ դաշնակցականները Հայաստանը ծախեցին թուրքերուն:

Հարցումներ

1. Ինչո՞ւ Նոյեմբեր 29-ը նշուեցաւ իբրեւ Հայաստանի խորհրդայնացման օր:

2. Թուրքերը ի՞նչ պայմաններ կ'առաջարկէին Ալեքսանդրապոլի բանակցութիւններուն:

3. Հայաստանի խորհրդայնացման պայմանագիրը ի՞նչ կարեւոր կէտեր կը պարունակէր:

4 ՊՈԼՇԵՒԻԿԵԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Յեղկոմի կազմը

Ս. Կասեան

Ա. Բեկզադեան

Մ. Մոռեան

Ա. Նուրիջանեան

Խ. Դովլաթեան

Ս. Տէր Գաբրիէլեան

Իշխանութեան փոխանցումը կատարուած էր խաղաղ, առանց գնդակ մը արձակելու. սակայն, պոլշեւիկեան մամուլը կր գովէր «բանուորա-գիւղացիական յեղափոխութիւնը, որ տապալեց դաշնակների իշխանութիւնը»:

Յեղկոմը Հայաստանի մէջ. Հայաստանը կառավարելու եկած յատուկ յանձնախումբի՝ Յեղկոմի աշխատանքը դիւրացնելու համար, երկրէն հեռացաւ Հ.Յ. Դաշնակցութեան Բիւրոյի կազմը: Սիմոն Վրացեանը Հայաստան մնաց իբրեւ երկրին վերջին վարչապետ եւ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ: Նախկին ղեկավարներէն շատեր անհամբեր կը սպասէին վարչակարգի փոփոխութեան՝ յուսալով, որ նոր ճամբայ մը պիտի բացուի Հայաստանի համար:

Յեղկոմը Հայաստան հասաւ Դեկտեմբեր 5-ին: Նախագահ նշանակուած էր Սարգիս Կասեան, իսկ զինուորական կոմիսար՝ Աւիս Նուրիջանեան: Յաջորդ օրն իսկ կեանքի կոչուեցաւ Հայաստանի Չեկան (գաղտնի ոստիկանութիւն), ղեկավարութեամբ՝ Գէորգ Աթարբէգեանի: Երկու օր վերջ, Յեղկոմի կազմէն վտարուեցան երկու դաշնակցականներ՝ Դրոն եւ Համբարձում Տէրտէրեանը:

Հալածանքներ. Յեղկոմը կազմուած էր Հայաստանի մէջ երբեք չապրած, հայ ժողովրդի մտայնութեան անծանօթ, նախկին վարչակարգին դէմ ատելութեամբ լեցուած, Ատրպէյճանի հայ պոլշեւիկներէն: Քանմէկամեայ Աւիս մղիչ ուժն էր Յեղկոմի: Ան Հայաստանը կառավարել սկսաւ հալածանքներով, ձերբակալութիւններով, «կեցցէ քաղաքացիական կռիւը», «մեզ հետ կամ մեր դէմ», «պէտք է գլխատել Դաշնակցութիւնը» նշանախօսքերով: Թալան ու կողոպուտ կը կատարուէր՝ հաւասարութիւն ստեղծելու պատրուակով: Ժողովուրդին ունեցուածքը, գիւղացիներու եզն ու կովը կը խլէին եւ կ'ըսէին, թէ «բուրժուային պէտք է սեփականազրկել իր ունեցածից»: Հայաստանի կառավարութեան պահեստներուն մէջ գտնուող համեստ պաշարը Ատրպէյճան ու մինչեւ Մոսկուա կը ղրկէին՝ իբրեւ Հայաստանի եղբայրական օգնութիւնը պոլշեւիզմին: Հայաստանի մէջ հաստատուելու եկած Կարմիր Բանակի ռուս զինուորները տուներու մէջ կը տեղաւորէին: Հայ ընտանիքները պարտաւոր էին անոնց հետ բաժնել իրենց տունը, յարմարութիւնները, ուտելիքը եւ մինչեւ իսկ զոհ տալ կիներուն եւ աղջիկներուն պատիւը: Դուրսէն եկած պոլշեւիկները իրենց ուզած բնակարանները կը բռնագրաւէին, ապրողները դուրս կը շպրտէին եւ իրենք հոն կը տեղաւորուէին: Դպրոցները վերածուած էին լրտեսական ցանցերու: Աշակերտները կը զեկուցէին իրենց տունի անցուդարձին մասին. կը մատնէին ծնողքը՝ եթէ անոնք հակապոլշեւիկ արտայայտութիւններ ընէին կամ ռեժիմէն գանգատէին: Նախկին կառավարութեան անդամները բանտերու մէջ էին: Բանտարկուած էր Բիւրոկառավարութեան վարչապետ Համօ Օհանջանեանը, խորհրդարանի

նախագահ՝ Աւետիք Սահակեանը, նախկին նախարարներ եւ խորհրդարանի անդամներ: Երկրէն աքսորուած էր Դրոն, որ փոխանցման շրջանին զինուորական նախարարը եղած էր եւ անկէ ետք Ցեղկոմի կազմին անդամ նշանակուած: Յունուարի կէսերուն նախկին բանակի սպայութիւնը հրաւիրուեցաւ իբրեւ թէ ցուցակագրուելու համար: Երբ ներկայացան շուրջ 1600 սպաներ, Ցեղկոմը ձերբակալեց զանոնք եւ գնդացիրներու սպառնալիքին տակ, այդ ցուրտ ձմրան, ոտքով, երկրէն դուրս շպրտեց: Աքսորի ճամբան բռնած սպաներուն մէջ էին Հայաստանի նուիրեալ, հերոս զօրավարներ՝ Սիլիկեան, Նազարբէկեան եւ Հախվերդեան: Մէկ կէտ եւս խախտած էր դաշնագրէն:

Ցեղկոմի ներքին քաղաքականութիւնը հիմնուած էր այն համոզումին վրայ, թէ «պէտք է բուրժուազիայի արիւնը հոսի՝ պրոլետարիատի վերջին յաղթանակը ապահովելու համար»: Իսկ երբ Սիմոն Վրացեանը, իբրեւ նախկին վարչապետ, տիրող սարսափի եւ Ցեղկոմի բռնարարքներուն մասին կը բողոքէ Լեգրանին, Լեգրան կը պատասխանէ, «հոն ուր խորհրդային իշխանութիւն կը հաստատուի, ազգաբնակչութեան 30 տոկոսը պէտք է գնդակահարութեան ենթարկուի՝ յեղափոխութեան նուաճումները ապահովելու համար: Այդ հաշուով, Հայաստանի մէջ 300.000 հոգի պէտք է զոհուին»:

Արտաքին քաղաքականութիւն. Ցեղկոմի արտաքին քաղաքականութիւնը ձախող էր այնքան՝ որքան ներքին քաղաքականութիւնը: Հայաստանի խորհրդայնացումով՝ Ռուսիա կը խոստանար հաց ղրկել Հայաստան: Փաստօրէն այդ չիրականացաւ. Աւելին, Վրաստան սեղմեց շրջափակումը՝ արգիլելով պարէնի փոխադրութիւնը Հայաստան: Հողային վէճերու մէջ, ո՛չ Ցեղկոմի բողոքները եւ ո՛չ ալ Ռուսիոյ միջամտութիւնը արդիւնք ունեցան: Վրաստանը չհամաձայնեցաւ իր գրաւած Լոռին պարպել: Իսկ, հակառակ որ Ատրպէյճանի Ցեղկոմի նախագահ՝ Նարիման Նարիմանովը յայտարարած էր, թէ Ղարաբաղը, Զանգեզուրը եւ Նախիջեւանը պիտի գիջուին եղբայրական Հայաստանին, Հայաստանի Ցեղկոմը չկրցաւ հարցը հետապնդել եւ խոստումը մնաց խօսքի սահմաններուն մէջ: Ցեղկոմը թուրքերու հետ իր բանակցութիւններուն մէջ ալ չյաջողեցաւ: Կատարած դիմումները թուրքերուն՝ Ալեքսանդրապոլը պարպելու՝ ապարդիւն մնացին: Թուրքերը կը շարունակէին մնալ Կարսի եւ Ալեքսանդրապոլի մէջ. կը թալանէին ու կը կոտորէին:

Միւս կողմէ, Մոսկուայի մէջ, առանց Հայաստանի Ցեղկոմի մասնակցութեան, բանակցութիւններ կը տարուէին Մուսթաֆա Քեմալի ներկայացուցիչներուն հետ, ռուս-թրքական «բարեկամութեան» դաշինքը՝ հայերու հաշոյն ձեւակերպելու:

Հարցումներ

1. Ո՞րն էր առաջին խախտումը Հայաստանի խորհրդայնացման համաձայնագրին:
2. Հայաստանի Ցեղկոմը ինչպէ՞ս վարուեցաւ նախկին բանակի սպայութեան հետ:
3. Ատրպէյճանի Ցեղկոմի նախագահ Նարիման Նարիմանովը ո՞ր շրջանները կը գիջէր եղբայրական Հայաստանին:

Յաջորդ Դասանիւթին Սկսելէ Առաջ

1. Նոր բառերը գործածենք

Առաջարկուած բառերէն մէկը ընտրելովվարի նախադասութիւնները ամբողջացուցէ՛ք եւ առանձին թուղթի մը վրայ գրեցէ՛ք: Եթէ փակագծի մէջ բերուած որոշ բառերու իմաստը չէք յիշեր, նախորդ գլուխի նոր բառերուն նայեցէ՛ք:

1. Հայաստանի պատուիրակութեան բանակցութիւնները Մոսկուայի մէջ ձախողեցան: Զիչերինը յայտնեց, թէ շուտով Մոսկուայէն Երեւան պիտի գայ Խորհրդային Ռուսիոյ (լիազօր, թուղթի, երաշխիք) ներկայացուցիչը՝ բանակցութիւնները հոն շարունակելու:
2. Քեմալական զօրքերը 1920-ի Սեպտեմբեր 23-ին յարձակեցան Հայաստանի վրայ. բայց Անգարայի կառավարութիւնը յայտարարեց, որ հայերն էին (երաշխիք, նախայարձակ, լիազօր)-ը:
3. Հայաստանի խորհրդայնացման պայմանագիրը պոլշեւիկներուն հետ՝ կը խոստանար, որ Հայաստանը խորհրդային (երաշխիք, համախոհ, վարչակարգ) ընդունելով պիտի մնար իբրեւ անկախ հանրապետութիւն:
4. 1919ի ամրան Ատրպէյճանցի զօրքը շրջապատեց Ղարաբաղը եւ զայն (կղզիացում, շրջափակում, թուղթի)ի ենթարկելով արգիլեց Ղարաբաղ հասնող որեւէ օգնութիւն:

2. Վերլուծումի եւ դատողութեան փորձ մը ընենք

ա. Գաղափարները մեկնաբանենք.

1. Բիւրօ-կառավարութիւնը պոլշեւիկներու խլրտումները չէզոքացնելէ ետք չհրաժարեցաւ, շարունակեց գործի գլուխ մնալ եւ այդ պատճառաւ ալ քննադատուեցաւ: Փորձեցէ՛ք մեկնաբանել Բիւրօ-կառավարութեան ըրածը եւ ձեր կարծիքը տալ՝ արդարացնել կամ քննադատել:
2. Սիմոն Վրացեանը ընդունելով վարչապետի պաշտօնը կ՛ըսէ՝ «Ջոհ էր պէտք, եւ եթէ այդ էր հայ ժողովրդի կամքը, ոևէ մէկը իրաւունք չունէր հրաժարուելու»: Փորձեցէ՛ք, այդ օրերու իրավիճակը նկատի առնելով, մեկնաբանել Վրացեանի ըսածը:

բ. Գաղափարները հակադրենք.

1. Նոյն այն օրերուն, երբ թուրքերուն հետ բանակցութիւն տեղի կ՛ունենար հրապարակուեցաւ նախագահ Ուիլսընի վճիռը և Հայաստանի սահմաններուն նախագիծը: Բաղդատեցէ՛ք Եւրոպայի եւ Ամերիկայի դիւանագիտական շրջանակներուն մէջ տրուած այս որոշումը եւ թուրքերուն պահանջները Ալեքսանդրապոլի մէջ: Այս երկուքին հակասութիւնը ցոյց պիտի տայ իրողութիւնը:
2. Հայաստանի կառավարութեան առաջարկած թուրքերու պայմանները հակադրեցէ՛ք պոլշեւիկներու պայմաններուն հետ եւ որոշեցէ՛ք, թէ ո՞րը աւելի նպաստաւոր կրնար ըլլալ Հայաստանի համար:

ԲԱԺԻՆ 12

ՓԵՏՐՈՒԱՐԵԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆ

Դասանիւթը ի՞նչ կը պարունակէ

Հայաստանի խորհրդայնացումին յաջորդող քանի մը շաբաթները (շուրջ երկուք ու կէս ամիս) սարսափի տակ ապրեցաւ հայ ժողովուրդը: Պիտի տեսնենք, թէ ինչ կը պատահէր Հայաստանի մէջ Յեղկոմի տիրապետութեան տակ եւ ինչու ժողովուրդը ապստամբեցաւ: Դաշնակցութիւնը իր ուսերուն առաւ ապստամբութիւնը համադրելու եւ ղեկավարելու գործը եւ 1921-ի Փետրուար 18-ին յաջողեցաւ պոլշեւիկեան իշխանութիւնը դուրս վոնտել Հայաստանէն: Պիտի սորվինք Հայաստանը կառավարող «Հայաստանի Փրկութեան Կոմիտէ»ին մասին եւ թէ ինչպէս անոր գործունէութիւնը Հայաստանի մէջ իր վախճանին հասաւ, երբ Կարմիր Բանակը Հայաստան մտաւ: Հայաստանի վերջին կառավարութիւնը ատեն մը իր աշխատանքը շարունակեց Լեռնահայաստանի մէջ, ուր ամրացած էր Գարեգին Նժդեհի: Բայց, ի վերջոյ, Լեռնահայաստանն ալ ինկաւ եւ Հայաստանի ղեկավարութիւնն ու գաղթական ժողովուրդը Արաքս գետը անցնելով Պարսկաստան մտան:

Այս դասանիթը մեզի պիտի սորվեցնէ, թէ Թուրքիոյ ներկայացուցիչները Մոսկուայի մէջ պոլշեւիկեան իշխանութեան հետ Հայաստանի հողերը կը բաժնէին այն ատեն, երբ դեռ Հայաստանի վրայ կը տիրէր «Հայաստանի Փրկութեան Կոմիտէ»ն: Պիտի ծանօթանանք թուրք-ռուսական համաձայնագրի պայմաններուն, որոնք յետոյ դարձեալ վաւերացուեցան Կարսի դաշնագրով:

Բառացանկ

Այս դասին մէջ որոշ բառեր կրնան անհասկնալի ըլլալ ձեզի համար: Այդ բառերը տեղւոյն յարմար իմաստով շարուած են ստորեւ: Ուշադրութիւն ըրէ՛ք եւ լա՛ւ սերտեցէք զանոնք:

բնազդաբար – բնազդէն թելադրուած, ինքնաբերաբար, առանց դատելու
ընդյատակեայ – գաղտնի, ոչ բացայայտ կամ օրինական
հանրաքուէ – համաժողովրդային ընդհանուր քուէարկութիւն *(referendum)*
ծաւալապաշտութիւն – ուրիշ պետութիւններէ հողային բռնի նուաճում *(expansionism)*
տարագիր – հայրենիքէն քշուած

Քարտէս թիւ 14
Այս քարտէսը ցոյց կու տայ սահմանները այն հողերուն, որոնք արդար պահանջն են հայ ժողովուրդին: Քարտէսին վերջնամասը կը գտնուի հսկայական խորհրդային Հայաստանը, այժմ անվախճան Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Կը տեսնէք Նախիջեւանը, որմէ ետք Մոսկուայի հետ դարձեալ Մոսկուայի հետ կ'ընենք Ալեքսանդրապոլի (Լենինական) եւ Կարսի դաշնագրերը, որոնք Թուրքիոյ կը տան Կարսի մարզը, Արտահանը, Արտվինն ու Պաթումը: Կը տեսնէք նաեւ Ուրմիան, Վանը, Պիթլիսը, Էրզրումն ու Տրապիզոնը:

1 ԻՆՉՈ՞Ւ ԱՊՍՏԱՄԲԵՑԱՒ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ

Դեկտեմբեր 2-էն մինչեւ Փետրուար 18-ը երկարող ժամանակաշրջանին մէջ է, որ պէտք է փնտռել արմատները ժողովուրդի դժգոհութիւններուն, որոնք աստիճանաբար բարդացան եւ ընդհանուր ընդվզումի վերածուեցան: Բողոքի եւ ըմբոստութեան ալիքը տարածուեցաւ ամբողջ Հայաստանի մէջ եւ դարձաւ համաժողովրդական ապստամբութիւն՝ ընդդէմ պոլշեւիկեան վարչակարգին:

Անհանդուրժելի կացութիւն. Արդէն որոշ չափով ծանօթացանք Հայաստանի խորհրդայնացումէն անմիջապէս ետք երկրին տիրող կացութեան: Այդ օրերուն հոն գտնուած նախկին ղեկավարներու յուշագրութիւնները լեցուն են սոսկալի նկարագրութիւններով: Արդարեւ, Յեղկոմը իր տնտեսութիւնը հիմնած էր ժողովուրդէն բռնագրաւուած ունեցուածքին վրայ. իսկ երկիրը կը ղեկավարուէր Չեկայի տարածած լրտեսական ուժեղ ցանցին վրայ յենած: Երեւանի, Էջմիածինի, Ախտալի (Հրազդան), եւ Նոր-Բայազէտի բանտերը լեցուն էին: Մարդոց տուները կը բռնագրաւէին՝ զանոնք նոր բանտերու վերածելու համար:

Վերջին խթանը. Ժողովուրդը *բնազդաբար*, իբրեւ հակազդեցութիւն բռնութիւններուն, ձերբակալութիւններուն եւ կողոպուտին, զանազան վայրերու մէջ ինքնապաշտպանութեան խումբեր կազմած էր: Տեղի կ'ունենային զինուած ընդհարումներ Յեղկոմի գործակալներուն հետ:

Փետրուարի 9-ի գիշերը Երեւանի մէջ արտակարգ զինուորական վիճակ կը տիրէր, կը վկայէ Սիմոն Վրացեան: Յաջորդ առտու պատճառը պարզուեցաւ. նախորդ գիշեր զանգուածային ձերբակալութիւններ կատարուած էին նորէն: Բանտարկուածներուն մէջ էին նախկին վարչապետ Քաջազնունի, նախկին նախարար Նիկոլ Աղբալեան եւ նախկին խորհրդարանի փոխ-նախագահ Լեւոն Շանթ: Այս վերջին ձերբակալութիւնները ապստամբութեան վերջին խթանը դարձան:

Հարցումներ

1. Ժողովուրդը ինչո՞ւ ինքնապաշտպանութեան խումբեր կազմած էր:

2. Փետրուարի 9-ի գիշերը ինչո՞ւ Երեւանի մէջ արտակարգ զինուորական վիճակ կը տիրէր:

2 ՇՂԹԱՅԱՋԵՐԾՈՒԱԾ ԷՐ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Երկու ամիսէ ի վեր Հայաստանի մէջ հաստատուած պոլշեւիկեան վարչակարգը միայն տառապանք բերած էր ժողովուրդին եւ հեգնանք ու արհամարհանք՝ դէպի ամէն տեսակի ազգային հաւատք ու սրբութիւն: Վերջին ձերբակալութիւններուն ստեղծած աւիւն ու սարսափը, որ մինչեւ հետու շրջաններ տարածուեցաւ, արդէն մղեց ժողովուրդը ոտքի ելլելու՝ այլեւս մերժելով հանդուրժել այդ շարունակական վախի ու անարգանքի տիրապետութեան:

Կարօ Սասունի՝ «Հայաստանի Փրկութեան Կոմիտէ»ի մէջ ներքին գործերու վարիչ

Հայաստանի Կոմիտէ. Խորհրդայնացումին յաջորդող հալածանքները պատճառ դարձան, որ Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը *ընդյատակեայ* գործունէութեան սկսի: Դեկտեմբեր 19-ին, Երեւանի մէջ կազմուեցաւ այդ աշխատանքները ղեկավարող «Հայաստանի Կոմիտէ»ն, որուն կը նախագահէր Սիմոն Վրացեան: Տիրող կացութեան մէջ, սակայն, կոմիտէն կը նախընտրէր սպասել եւ խուսափիլ որեւէ հակազդեցութենէ: Հայաստան իր արտաքին թշնամիներու վտանգին տակ կը գտնուէր: Ժողովուրդը կը տառապէր աղքատութեան մէջ: Պէտք չէր ներքին խլրտումով մը դրութիւնը աւելի բարդացնել: Բայց Յեղկոմի ճնշումները հետզհետէ կ'աւելնային: Ժողովուրդը ինք սկսած էր լուրջ հակազդեցութիւններու դիմել: Դրութիւնը նկատի առնելով, եւ որպէսզի հետագայի քայլերը միայն Դաշնակցութեան չվերագրուին, «Հայաստանի Կոմիտէ»ն ապստամբութենէն քանի մը օր առաջ կապ կը հաստատէ քանի մը անկուսակցական եւ սոցեալ-յեղափոխական փախստական ապստամբներու հետ եւ անոնց հաւանութիւնն ու մասնակցութիւնը ապահովելով, ինքզինք «Հայաստանի Փրկութեան Կոմիտէ» կը յայտարարէ: Կ'որոշուի համադրել եւ ղեկավարել երկրին մէջ ծայր առած ապստամբութիւնները:

Յեղկոմի փախուստ. Փետրուար 16-ի գիշերը, երկրին բոլոր կողմերէն դէպի Երեւան կը շարժին ապստամբները՝ Կուռո Թարխանեանի եւ Խմբապետ Մարտիրոսի առաջնորդութեամբ: Փետրուար 17-ին, Կարօ Սասունի, որ «Հայաստանի Փրկութեան Կոմիտէ»ին մէջ ներքին գործերու վարիչի հանգամանքը ունէր, հեռագիր մը կը յղէ Յեղկոմին յայտնելով, որ «Հայաստանի Փրկութեան Կոմիտէ»ն իր ձեռքը առած է երկրին ղեկը եւ կը պահանջէ, որ Յեղկոմը երկրէն հեռանայ:

Սպարապետ Կուռո Թարխանեան Ծիակատներու պետերուն հետ

Իր վերջին վրէժն ալ լուծելու համար, Յեղկոմը նոյն գիշեր, Երեւանի Չեկայի բանտին մէջ, սպաննել կուտայ խումբ մը բանտարկուած մտաւորականներ եւ նախկին ղեկավարներ:

Կացինահարուածներ

Երեւանի ուսանող մարտիկներ

Երեւի սպանութիւններու աղմուկը ծածկելու համար մահապատիժը կը գործադրուի կացինահարումով: Իսկ յաջորդ քայլը փախուստն էր: Երեւանի պետական գանձի համեստ գումարները յափշտակած, Ցեղկոմի անդամները դուրս կու գան Երեւանէն եւ դէպի Ղամարլու (Արտաշատ) կը փախչին. սակայն ճամբուն վրայ դիմադրութեան հանդիպելով կ'անցնին Շարուր՝ միանալու ազերի թուրք եղբայրներուն:

Ապստամբները յաղթական. Փետրուար 18-ի առտու, Էջմիածինը, Աշտարակը, Բաշ Գեաուհին, Ախթան եւ Կոտայքը գրաւած, ապստամբները Երեւան կը հասնին: Ապստամբներուն միացած, ժողովուրդին առաջին գործը կ'ըլլայ բանտերու դռները բանալ: Ահա այն ատեն, կը բացուի տեսարանը ամենէն վայրագ կերպով գործադրուած մահապատիժին՝ իրարու վրայ բարձուած կացինահար դիակները ժողովուրդի հերոսներուն:

Հայ ժողովուրդը իր լաւագոյն զաւակները զոհ տուած էր, բայց անգամ մը եւս՝ ազատած բռնապետութենէ: Ականատեսները կը պատմեն, թէ ինչպէ՛ս Փետրուար 18-ի օրը տօնական վիճակ կը տիրէր Երեւանի մէջ: Եռագոյն դրօշներով զարդարուած էին փողոցներն ու շէնքերը: Ժողովուրդը, ուսերուն վրայ առած Համօ Օհանջանեանը, Նիկոլ Աղբալեանը եւ Քաջազնունին, դէպի խորհրդարանի շէնքը կը շարժէր իր հարազատ հերոսներուն խօսքը լսելու:

Հարցումներ

1. «Հայաստանի Կոմիտէ»ն ի՞նչու կազմուեցաւ եւ ո՞վ էր նախագահը:
2. «Հայաստանի Կոմիտէ»ն ինչո՞ւ կը խուսափէր հակազդել Ցեղկոմի հալածանքներուն:
3. Ցեղկոմը Երեւանէն դուրս գալէն առաջ ի՞նչ ըրաւ եւ ո՞ւր փախաւ:

3 «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԿՈՄԻՏԷ»Ն ԿԸ ԴԱՌՆԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՈՐ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Պոլշեւիկ ղեկավարութիւնը փախուստ տուած էր: Հայաստանը ազատագրուած էր նորէն: Նոր կառավարութիւնը կազմելու համար, նոյն օրը տեղի ունեցաւ համագումար Երեւանի մէջ: Համագումարին կը մասնակցէին նախկին խորհրդարանի եւ կառավարութեան անդամներ, գործիչներ եւ ապստամբ խումբերու ներկայացուցիչներ: Որոշուեցաւ վերականգնել Սիմոն Վրացեանի կառավարութիւնը, որ «Հայաստանի Փրկութեան Կոմիտէ» անունին տակ պիտի կառավարէր երկիրը:

«Հայաստանի Փրկութեան Կոմիտէ»ի բանակի հրամանատար կազմը

Կարեւոր պարտականութիւններ. «Հայաստանի Փրկութեան Կոմիտէ»ն անմիջական երկու կարեւոր պարտականութիւն ունէր կատարելիք՝ նախ կարգ ու կանոն վերադարձնել երկրին եւ ժողովուրդին պէտքերը հոգալ. երկրորդ՝ Հայաստանի սահմանները պաշտպանել: Յարձակումները կու գային Կարմիր Բանակէն եւ Ատրպէյճանէն եկող ռուս եւ թուրք գիւղացիներու գլուխը անցած հայ պոլշեւիկներէն:

«Հայաստանի Փրկութեան Կոմիտէ»ն, հեռագիրներ ուղղելով զանազան վայրեր, ուզեց Դաշնակիցներուն եւ Ազգերու Միութեան տեղեկացնել Հայաստանի մէջ կատարուած յեղաշրջումին մասին: Ան կը յուսար, թէ Դաշնակիցները, տեսնելով հայ ժողովուրդի յաղթանակը պոլշեւիկ իշխանութեան դէմ, պիտի օգնեն իրեն՝ վերականգնելու եւ պաշտպանուելու: Հեռագիր-դիմումնագիր ղրկուեցաւ նաեւ Մոսկուա՝ ընդունելու Հայաստանի անկախութիւնը: Բոլոր դիմումներն ալ, սակայն, անպատասխան մնացին:

Հայաստանի նոր իրավիճակը բարդացաւ այն ատեն, երբ Փետրուար 25-ին Վրաստան մտաւ Կարմիր Բանակը եւ վերջապէս բռնի ուժով խորհրդայնացաւ Վրաստանը եւս: Վրաստանի խորհրդայնացումը հարուած մըն էր Հայաստանի համար: Հայաստանը շրջապատուեցաւ թշնամիներով, մէկ կողմէ ամբողջ Խորհրդային Ռուսիան, միւս կողմէ՝ Թուրքիան:

Հարցումներ

1. «Հայաստանի Փրկութեան Կոմիտէ»ն երկու ի՞նչ կարեւոր պարտականութիւններ ունէր:
2. Վրաստանի խորհրդայնացումը ինչո՞ւ այդքան վտանգաւոր էր Հայաստանի համար:

4 ՌՈՒՍ-ԹՐՔԱԿԱՆ ԴԱՒԱԴՐՈՒԹԵԱՄԲ՝ ԲԱԺԱՆ-ԲԱԺԱՆ Կ՛ԸԼԼԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Մուսթաֆա Քեմալի ներկայացուցիչները Մոսկուայի մէջ բանակցութիւններ կը վարէին պոլշևիկ իշխանութեան հետ: Անոնք իրենց բաժինը կ՛ուզէին Կովկասէն, այսինքն Հայաստանէն: Միւս կողմէ, Մուսթաֆա Քեմալ, արդէն իր կառավարութեան հիմերը ամրապնդած, իբրեւ Թուրքիոյ իրական ներկայացուցիչ, Դաշնակիցներուն կը մօտենար: Ան կ՛ուզէր ո՛չ միայն Թուրքիան տնտեսապէս ուժեղացնել, այլ նաեւ Դաշնակիցներուն վստահութիւնը շահիլ: Այս բոլորը ի հարկէ ի վնաս Հայկական Հարցին:

Բարեկամութեան դաշինք. Մուսթաֆա Քեմալի ներկայացուցիչներու բանակցութիւնները Մոսկուայի մէջ վերջապէս յաջողեցան: Արդէն Ստալինը եւ ընդհանրապէս Մոսկուայի իշխանութիւնը համոզուած էին, թէ եթէ Թուրքիոյ ազգային շահերը կը պահանջեն իր հողերը պահել եւ ընդարձակել, պէտք է գոհացում տալ անոր: Պոլշեւիկներուն համար արդէն ազգային միութիւնը մեծ արժէք չէր ներկայացներ: Կարեւոր էր շահիլ Թուրքիոյ բարեկամութիւնն ու զինակցութիւնը:

1921-ի Մարտ 16-ին, երբ Հայաստանի մէջ անգամ մը եւս անկախութիւն յայտարարուած էր, ռուս եւ թուրք բարեկամ պետութիւնները Հայաստանի հողերը իրարու մէջ կը բաժնէին: Մոսկուայի դաշնագիրը Հայաստանին կը պարտադրէր Ալեքսանդրապոլի դաշնագրէն աւելի գէշ պայմաններ: Այսպէս, ըստ Ալեքսանդրապոլի դաշնագրին, Կարսի նահանգին եւ Սուրմալուին վերջնական ճակատագիրը պիտի որոշուէր մինչեւ 3 տարի *հանրաքուէի* միջոցով: Մոսկուայի պայմանագրով՝ այդ շրջանները Թուրքիոյ յանձնուեցան: Շարուրն ու Նախիջեւանը ժամանակաւորապէս պիտի մնային ինքնավար՝ Թուրքիոյ հովանաւորութեան տակ: Մոսկուայի համաձայնագրով այդ շրջանները յանձնուեցան Ատրպէյճանին եւ պայման դրուեցաւ, որ Ատրպէյճան իրաւունք չունի այդ շրջանները ուրիշին փոխանցելու:

Անիի աւերակները Հայաստանի սահմաններէն դուրս կը մնան

Կարսի դաշնագիր. Որոշուած էր, որ Մոսկուայի դաշնագիրը վաւերացուի նաեւ Կովկասի պետութիւններուն կողմէ, որոնք չէին մասնակցած բանակցութիւններուն: Այս նպատակով, 1921-ի Սեպտեմբեր 26-էն Հոկտեմբեր 13, Կարսի մէջ քննութեան ենթարկուեցաւ ռուս-թրքական բարեկամութեան դաշինքը: Իբրեւ «Խորհրդային Անկախ Հայաստան»ի ներկայացուցիչ՝ Ասկանազ Մռաւեան կը մասնակցէր բանակցութիւններուն:

Դաշնագրի պայմաններուն մէջ որեւէ փոփոխութիւն չկատարուեցաւ: Անգարայի կառավարութեան ներկայացուցիչ՝ Քիազիմ Կարա Բեքիր վերջնագրով մը Մոսկուայի դաշնագրին անփոփոխ վաւերացումը կը պահանջէր: Ռուս միջնորդ-ներկայացուցիչը իբրեւ թէ փորձեց Անիի աւերակները, որոնք զգացական նշանակութիւն ունէին հայերուն համար, պահանջել թուրքերէն. բայց անօգուտ:

Կարսի դաշնագրին առաջին յօդուածը չեղեալ կը համարէր Թուրքիոյ վերաբերեալ որեւէ դաշնագիր, բացի Մոսկուայի դաշնագրէն: Ուրեմն, չեղեալ կը համարուէին Պաթումի, Սեւրի եւ Ալեքսանդրապոլի դաշինքները: Կարսի դաշնագրին ստորագրութիւնը վերջին գործողութիւնն էր, որ կատարեց Խորհրդային Անկախ Հայաստանը: 1922-ի Դեկտեմբերին, կազմուեցաւ Անդրկովկասեան Դաշնակցութիւնը եւ Հայաստան, իր ձեւական անկախութիւնն ալ կորսնցնելով, դարձաւ մէկ մասնիկը Խորհրդային Ռուսիոյ: Խախտած էր Հայաստանի խորհրդայնացման համաձայնագրի մէկ ուրիշ կէտն ալ:

Կարճատեւ ազատութեան վախճան. Մոսկուայի դաշնագրի ստորագրումէն ետք, Մարտ 25-ին, Կարմիր Բանակը ընդհանուր յարձակումի դիմեց: Հայաստանի քայքայուած զօրքը քանի մը օր միայն դիմադրելէ ետք՝ տեղի տուաւ: Ապրիլ 2-ի առտուն, Կարմիր Բանակը արդէն Քանաքեռ հասած՝ Երեւանին կը սպառնար:

«Հայաստանի Փրկութեան Կոմիտէ»ն ուրիշ ելք չունէր, եթէ ոչ քաղաքէն ելլել եւ շարժիլ դէպի Զանգեզուր, ուր դեռ ամրացած կը մնար Գարեգին Նժդեհ: Բայց Կարմիր Բանակին եւ պոլշեւիկեան իշխանութեան սարսափէն, Երեւանի բնակչութիւնն ալ Փրկութեան Կոմիտէին հետեւելով դուրս կու գար քաղաքէն: Անկարելի էր գաղթին առաջքը առնել: Հնարաւոր չէր համոզել ժողովուրդը, որ ետ դառնայ, որ իր կեանքին անմիջական վտանգ չի սպառնար:

Գաղթականութեան հսկայ զանգուածը Վայոց Ձոր (Դարալագեազ) եւ Զանգեզուր հասած էր. իսկ Հայաստանի լեռնային այս շրջանը աղքատ գիւղերէ բաղկացած, հազիւ ցուրտ ձմեռը բոլորած, միջոցը չունէր գաղթականները կերակրելու:

Ապստամբութեան հետքերով. Հայաստանի ազատութեան այս երկրորդ ժամանակաշրջանը շատ կարճատեւ էր: 44 օր միայն: Հայ ժողովուրդը միայնակ, իր ուժերով, իր ըմբոստ կամքէն թելադրուած, ընդվզեր էր հսկայ Ռուսիոյ դէմ: Իսկ այդ օրերուն, Դաշնակիցներէն եւ ո՛չ մէկը հետաքրքրուեցաւ պոլշեւիկեան *ծաւալապաշտութեան* դէմ ելած այս բուռ մը ժողովուրդով: Խորհրդային վարչակարգը դարձեալ տիրեց Հայաստանին: Սակայն հայ ժողովուրդի ընդվզումը իր դրական արդիւնքները ունեցաւ, որոնցմէ գլխաւորը մեծ թիւով բանտարկուած մտաւորականներու եւ քաղաքական ղեկավարներու ազատագրումն էր ստոյգ մահէ:

Խորհրդային կարգերու վերահաստատումէն ետք, Ստալինի աջ բազուկ՝ Օրջոնիգիձէն Երեւան եկաւ եւ ցաւ յայտնեց ժողովուրդի զանգուածային գաղթին համար: Ան խոստովանեցաւ, թէ Հայաստանի Յեղափոխական Կոմիտէն անխոհեմ եղած էր. պէտք է խուսափիլ հալածանքներէ եւ ճնշումներէ: Եւ այդպէս ալ եղաւ: Լենինի քաղաքականութիւնը փոքր ժողովուրդներու հանդէպ՝ եղաւ զգուշաւորութիւն: Սարգիս Կասեան եւ Աւիս Նուրիջանեան վոնտուեցան Հայաստանէն: Զանոնք փոխարինելու եկաւ Լենինի

մտերիմ գործակից՝ Ալեքսանդր Մեասնիկեան, որ աւելի բանիմաց եւ հաւասարակշռուած անձ մըն էր: Ան կրցաւ չափաւորել հայ ժողովուրդի ազգային գիտակցութեան եւ կրօնական զգացումներուն դէմ տարուող պոլշեւիկեան կրքոտ պայքարը: Այդ ալ Փետրուարեան Ապստամբութեան մէկ այլ դրական արդիւնքն էր:

Փետրուարեան Ապստամբութեան մասին հետագային շատ չխօսուեցաւ Խորհրդային Հայաստանի մէջ: Պոլշեւիկները զայն «դաշնակցականների աւանտուրա» կոչեցին եւ փորձեցին պատմական այս անցքը մոռնալ: Հետաքրքրական է, սակայն, որ 1922-ի Փետրուար 18-ին, ապստամբութեան տարեդարձին օրը, «Սովետական Հայաստան» թերթին մէջ լոյս տեսած յօդուած մը դէպքը կը նկարագրէր եւ կ'եզրակացնէր, «Փետրուար 18-ը անցաւ գնաց: Նա եղաւ մեր երկրի վիրաբուժը»:

Փետրուարեան Ապստամբութիւնը իր անժխտելի անդրադարձը ունեցաւ Խորհրդային Հայաստանի հետագայ պատմութեան վրայ: Բայց աւելի կարեւոր նշանակութիւնը միայն այդքանով չի սահմանափակուիր: Համաժողովրդական այդ ընդվզումը հայ ժողովուրդի ազատատենչ ոգին կը ցուցնէր: Ան առաջին բողոքի պոռթկումն էր խորհրդային կարգերուն ուղղուած, որ տարիներ ետք պիտի կրկնուէր Չեխոսլովաքիոյ, Հունգարիոյ, Լեհաստանի եւ Մերձ-Բալթեան հանրապետութիւններու զանգուածային ընդվզումներուն մէջ եւ վերջապէս պատճառ դառնար խորհրդային մեծ կայսրութեան փլուզումին:

Ա. Մեասնիկեան

Ա. Կարինեան

Ս. Սրապիոնեան

Ս. Համբարձումեան

Ա. Մեասնիկեանի ղեկավարած Յեղկոմը

Հարցումներ

1. Ըստ Ալեքսանդրապոլի դաշնագրին, ի՞նչ միջոցով պիտի որոշուէր Կարսի եւ Սուրմալուի վերջնական ճակատագիրը:

2. Երեւանի բնակչութիւնը ինչո՞ւ կը գաղթէր «Հայաստանի Փրկութեան Կոմիտէ»ին հետեւելով:

3. Հայաստանի մէջ խորհրդային կարգերու վերահաստատումէն ետք, ո՞վ եկաւ Յեղկոմի փոխարէն երկիրը ղեկավարելու:

5 ԼԵՌՆԱՀԱՅԱՍՏԱՆ ԿԱՌՉԱԾ ԿԸ ՄՆԱՅ ԻՐ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ

Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, փաստօրէն անջատուած մնացին Սիսեանը եւ Զանգեզուրը: Այս շրջանները, Անդրանիկի հեռանալէն ետք ալ (1919-ի Մարտին), կը դիմադրէին Ատրպէյճանի յարձակումներուն: Չէնքի ուժով չկրնալով խլել այս ամրութիւնները, պոլշեւիկները դիմեցան քարոզչութեան: Գիւղացիներուն հաւատացուցին, թէ Հայաստանի կառավարութիւնը Լեգրանի հետ համաձայնութեան եկած է եւ ձեռք վերցուցած Զանգեզուրէն, իսկ Նժդեհ ինքնագլուխ կը դիմադրէ: Պէտք է կռիւ մղել անոր դէմ:

Ինքնիշխան իրավիճակ. Հայաստանի մէջ պոլշեւիկեան վարչակարգի հաստատման լուրը առնելով, Դեկտեմբեր 25-ին, Տաթեւի վանքը հաւաքուեցաւ Զանգեզուրի ղեկավարութիւնը: Համազանգեզուրեան այս ժողովը որոշում առաւ Զանգեզուրը յայտարարել ինքնիշխան՝ Ազատ Սիւնիք անունով, կեդրոն ունենալով Գորիսը: Ընտրուեցաւ իշխանութեան կազմը՝ Գարեգին Նժդեհի գլխաւորութեամբ: Աւելի ուշ, սահմանները ընդլայնուեցան եւ Ազատ Սիւնիքին միացաւ Դարալագեազը (Վայոց Ձոր): Ինքնավար այս շրջանները միասին վերակոչուեցան «Լեռնահայաստան»:

1921-ի Ապրիլ 2-ին, Երեւանի վերագրաւումէն ետք, Կարմիր Բանակը իր յարձակումները դէպի Զանգեզուր ուղղեց: Կովկասի այդ վերջին ամրութիւնն ալ պէտք էր խորտակել: Նոյն ժամանակ, Տաթեւի վանքը կը հասնէին «Հայաստանի Փրկութեան Կոմիտէ»ն եւ անոնց ետեւէն հազարաւոր գաղթականներ: Հոն տեղի կ'ունենան խորհրդակցութիւններ: Կ'որոշուի ունենալ երկու կառավարութիւն: Նախ՝ Սիմոն Վրացեանի կառավարութիւնը՝ առաւել երկու արեւմտահայեր՝ Լեւոն Շանթ եւ Արմենակ Մաքսապետեան: Այս կազմը դուրսի աշխարհին առջեւ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանը պիտի ներկայացնէր: Երկրորդը՝ Գարեգին Նժդեհի գլխաւորութեամբ եւ Երեւանէն եկած ղեկավարներու մասնակցութեամբ՝ ներքին տեղական պատասխանատուութիւնները կը վերցնէր:

Գարեգին Նժդեհ

Չհնեալ առճակատում. Անկախ Լեռնահայաստանը Նախիջեւանի թուրքերուն հասնելու ճամբուն վրայ մեծ խոչընդոտ մըն էր պոլշեւիկներուն համար: Եւ Մոսկուայի կարգադրութեամբ, Խորհրդային Հայաստանը յարձակողականի կը դիմէ: Նժդեհի զօրքը յոգնած եւ քայքայուած, առանց բաւարար զէնքի, զինամթերքի եւ պարէնի, մինչեւ վերջին շունչ կը դիմադրէ Կարմիր Բանակին դէմ: Յուլիս 2ին կը գրաւուի Գորիսը: Նժդեհ կը նահանջէ, բայց Կարմիր Բանակին դէմ պատնէշի պէս կը կենայ, մինչեւ որ Հայաստանի *տարագիր* ղեկավարութիւնը եւ գաղթական զանգուածը, որուն համար կ'ըսեն, թէ 10.000-ը կ'անցնէր, Արաքս գետին վրայով՝ Պարսկաստան կ'անցնի:

Հայաստանէն գաղթած մտաւորականութիւնը ցրուեցաւ սփիւռքի տարբեր գաղթօճախներուն մէջ եւ դարձաւ սփիւռքահայութեան ղեկավար եւ մղիչ ուժը: Իսկ Նժդեհի գլխաւորած Սիւնիքի հերոսական դիմադրութիւնը պատճառ դարձաւ, որ Մոսկուան Սիւնիքը Խորհրդային Հայաստանին կցէ:

Լեռնահայաստանը, հայ կտրիճներու այս հերոսական բոյնը, վերջին ամրութիւնն էր, որ խորտակուեցաւ պոլշեւիկեան գաղութարարութեան առջեւ: Բայց, հակառակ Ղարաբաղի ճակատագրին, որ Ատրպէյճանին կապուած մնաց, Սիսեանը եւ Զանգեզուրը կցուեցան Խորհրդային Հայաստանին: Խորհրդային Ատրպէյճանը, տասնամեակներ գաղտնօրէն գործելով, փորձեց իրականացնել իր նպատակը՝ Զանգեզուրը ճեղքել՝ Նախիջեւանի թուրքերուն եւ ի վերջոյ Թուրքիոյ հասնելու համար: 1988-ի Ղարաբաղի շարժումը բացայայտեց ատրպէյճանական քաղաքականութիւնը: Ատրպէյճանի իշխանութիւնները ազերիներ բնակեցնելով զօրացուցած էին Զանգեզուրի եւ Լեռնային Ղարաբաղի սահմանային շրջանները եւ միևնոյն ատեն հայկական գիւղերը պարպած՝ հայերէ:

Ատրպէյճանի քաղաքականութիւնը դեռ կը շարունակուի:

Ղարաբաղցին. Լեռնային Ղարաբաղի հողին վրայ կառուցուած յուշարձան

Հարցումներ

1. Տաթեւի վանքին մէջ հաւաքուած Զանգեզուրի ղեկավարութիւնը ի՞նչ որոշում տուաւ:
2. Տաթեւի վանքի երկրորդ խորհրդակցութիւնները ի՞նչ արդիւնքի կը հասնին:
3. Նժդեհ Սիւնիքէն ևահանջելով ի՞նչ ըրաւ Կարմիր Բանակին դէմ:

1. Նոր բառերը գործածենք

Քանի մը տողերու մէջ բացատրեցէ՛ք, թէ Փետրուարեան Ապստամբութիւնը ինչ ևշանակութիւն կամ ազդեցութիւն ունեցաւ հայ ժողովուրդի հետագայ պատմութեան վրայ՝ գործածելով այս դասանիւթին մէջ տրված 5 նոր բառերը:

2. Վերլուծումի եւ դատողութեան փորձ մը ընենք

ա. Ժամանակագրական կարգը ճշդենք.

Զատ թուղթի մը վրայ ստորև գտնուող նախադասութիւնները իրենց ևկարագրած դէպքերու ժամանակագրական կարգով գրեցէ՛ք:

1. Երկրի բոլոր կողմերէն դէպի Երեւան կը շարժին ապստամբները՝ Կուռո Թարխանեանի եւ Խմբապետ Մարտիրոսի առաջնորդութեամբ:
2. Գիշեր մը Երեւանի մէջ արտակարգ զինուորական վիճակ տիրեց, այդ գիշեր զանգուածային ձերբակալութիւններ կատարուեցան:
3. Կազմուեցաւ Հ.Յ.Դաշնակցութեան ընդյատակեայ գործունէութիւնը ղեկավարող «Հայաստանի Կոմիտէ»ն:
4. Եռագոյն դրօշներով զարդարուած էին փողոցներն ու շէնքերը: Ժողովուրդը հաւաքուած էր խորհրդարանի շէնքին առջև իր հարազատ հերոսներուն խօսքը լսելու:
5. Ռուս եւ թուրք բարեկամ պետութիւնները դաշնագիր մը կը ստորագրեն եւ Հայաստանի հողերը իրարու մէջ կը բաժնեն:
6. Կարմիր Բանակը կը յարձակի Լեռնահայաստանի վրայ եւ վերջապէս կը գրաւէ Գորիսը:
7. Յեղկոմը Երեւանի Զեկայի բանտին մէջ կացինահարել կու տայ խումբ մը բանտարկուած մտաւորականներ եւ նախկին ղեկավարներ:
8. Կը կազմուի Անդրկովկասեան Դաշնակցութիւնը:
9. Կարմիր Բանակը Հայաստան կը մտնէ ապստամբութիւնը ջախջախելու:

բ. Գաղափարները համեմատենք.

1). Համեմատեցէ՛ք Մոսկուայի եւ Ալեքսանդրապոլի դաշնագրերու Հայաստանին պարտադրած պայմանները: Ո՞ր մէկը աւելի նպաստաւոր էր հայերուն համար:

2. Կարսի դաշնագիրը ինչո՞վ կը տարբերէր Մոսկուայի դաշնագրէն:

3. Իրարու համեմատեցէ՛ք եւ փորձեցէ՛ք մատնանշել տարբերութիւնները՝ Հայաստանի մէջ տիրող իրավիճակին՝ Փետրուարեան Ապստամբութենէն եւ ապա խորհրդային կարգերու վերահաստատումէն ետք:

Ա. Յաւելուած

Ժամանակագրութիւն

Վարի ցանկը, աշակերտներու իսկ խնդրանքով պատրաստուած, կը միտի յաւելեալ յիշեցում մը ըլլալ այս դասագիրքը սերտող աշակերտին համար: Ցանկը համախմբումն է ՀԱՅ ԴԱՏ 11-ի մէջ յիշուած և Հայ Դատի պատմութեան մէջ կարևորութիւն ունեցող տարեթիւերու և կատարուած անցքերու:

1722 — Դաւիթ Բէկ անկախութիւն յայտարարեց Ղարաբաղի մէջ: Անկախութիւնը տեւեց մինչեւ 1730:

1876 — Օսմանեան Կայսրութեան գահը բարձրացաւ Սուլթան Ապտիւլ Համիտ, որ հալածանքներով ու կոտորածով փորձեց լուծել Հայկական Հարցը:

1878 — Ռուս-թրքական պատերազմի աւարտին ստորագրուեցաւ Սան Ստեֆանոյի դաշնագիրը հայանպաստ կէտերով: Դաշնագիրը սակայն փոփոխութեան ենթարկուեցաւ քանի մը ամիս ետք Պերլինի վեհաժողովին եւ Հայկական Հարցը անորոշութեան մէջ ձգուեցաւ:

1881 — Աղեքսանդր Գ. յաջորդեց Աղեքսանդր Բ.ին եւ սկսաւ ռուսացման քաղաքականութիւն վարել Ցարական Կայսրութեան տարածքին, մանաւանդ Անդրկովկասի մէջ:

1881 — Աւստրիա եւ Գերմանիա մերժեցին հայկական բարեկորոգումներուն համար Սուլթանին դիմելու Անգլիոյ առաջարկը:

1885 — Վասպուրականի մէջ կազմուեցաւ «Արմենական» կուսակցութիւնը:

1887 — Ժընեւի մէջ կազմուեցաւ Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւնը:

1890 — Թիֆլիսի մէջ կազմուեցաւ Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը:

1894 — Սասունցիները մերժեցին ապօրինի տուրք վճարել քիւրտերուն եւ զինեալ ինքնապաշտպանութեան դիմեցին:

1894-1896 — Սասունէն սկսած հայերու ջարդն ու հալածանքը տարածուեցաւ ամբողջ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ՝ հսկայ թիւով զոհ եւ նիւթական վնաս պատճառելով հայերուն:

1898 — Փոխանակ դատապարտելու հայկական ջարդերը, Գերմանիոյ կայսր՝ Ուիլհելմ Բ., Երուսաղեմ ուխտագնացութեան ճամբուն վրայ, կ'ողջագուրուէր Սուլթանին հետ:

1905, ՅՈՒՆ. 22 — Ցարական զօրքը կրակ կը բանայ Փեթրոկրատի մէջ գործադուլի դիմած բանուորներուն վրայ: Այս դէպքը հետագային «Արիւնոտ Կիրակի» կոչուեցաւ:

1908 — Տեղի ունեցաւ Երիտասարդ Թուրքերու (Իթթիհատ Վէ Թէրաքքի Կուսակցութիւն) յեղափոխութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ:

1908 — Իբրեւ հետեւանք ցարական հայահալած քաղաքականութեան, Ռուսիոյ մէջ կը ձերբակալուին մեծ թիւով դաշնակցական գործիչներ:

1909 — Երիտ. Թուրքերու յեղափոխութենէն միայն քանի մը ամիս ետք, տեղի ունեցաւ Կիլիկիոյ հայերուն կոտորածը:

1912 — Փեթրոկրատի մէջ սկսաւ 1908-ին ձերբակալուած դաշնակցականներուն դատավարութիւնը: Ցարական քաղաքականութիւնը հայերուն հանդէպ մեղմացած էր:

1912 — Պալքանեան երկիրները Օսմանեան Կայսրութեան դէմ պատերազմ յայտարարեցին:

1913 — Ազգայնական իթթիհատականներ պետական հարուած կազմակերպեցին եւ ձեռք առին Օսմանեան Կայսրութեան կառավարութիւնը:

1914, ՓԵՏՐ. — Վերջապէս, ռուս դեսպանին եւ Սուլթանին կողմէ ստորագրուեցաւ եւ գործադրութեան դրուեցաւ Հայկական Բարեկորոգումներու Ծրագիրը:

1914, ՅՈՒԼ. — Կարինի (Էրզրում) մէջ գումարուեցաւ Հ.Յ.Դաշնակցութեան 8-րդ ընդհանուր ժողովը:

1914, ՅՈՒԼ. 28 — Աւստրեահունգարիա պատերազմ կը յայտարարէ Սերպիոյ դէմ: Գերմանիա կու գայ Աւստրեահունգարիոյ օգնութեան: Սկիզբը՝ համաշխարհային պատերազմին:

1914, ՕԳՈՍՏ. 2 — Թուրքիոյ եւ Գերմանիոյ միջեւ կը ստորագրուի գաղտնի համաձայնագիր մը, որուն համաձայն Թուրքիա յանձն կ'առնէ Գերմանիոյ կողքին պատերազմի մէջ մտնել:

1914, ՕԳՈՍՏ. — Իթթիհատականներու պատուիրակութիւն մը Էրզրում կու գայ՝ կառավարութեան առաջարկը Դաշնակցութեան ընդհանուր ժողովին ներկայացնելու:

1914, ՕԳՈՍՏ. — Պոլսոյ մէջ կեանքի կը կոչուի Ցատուկ Կազմակերպութիւնը (Թեշքիլաթ Մահսուսէ), որ կը ստանձնէր հայ ժողովուրդին բնաջնջման գործը:

1914, ԱՇՈՒՆ — Օսմանեան կառավարութիւնը պատերազմական պատրաստութիւններու կը սկսի:

1914, ՍԵՊՏ. — Կազմակերպուիլ կը սկսին հայ կամաւորական խումբերը:

1914, ՀՈԿՏ. 30	Թուրքիա կը ռմբակոծէ Սեւ Ծովու ռուսական ռազմանաւերը:
1914, ՆՈՅ. 21	Օսմանեան Կայսրութեան մէջ Ճիհատ յայտարարուեցաւ (Սրբազան Պատերազմ) քրիստոնեայ թշնամիներու դէմ:
1914, ԴԵԿՏ.	Զէյթունի մէջ զէնքերը յանձնելու հրաման կու գայ եւ ժողովուրդին զինաթափումը կը կատարուի ամենայն բռնութեամբ:
1914, ԴԵԿՏ.	Տեղի կ'ունենայ ռուս-թրքական առաջին ճակատումը Սարիղամիշի մէջ:
1915, ՄԱՐՏԷՆ-ՕԳՈՍՏ.	Տեղի կ'ունենան Սասունի ինքնապաշտպանութեան կռիւները:
1915, ՄԱՐՏԷՆ-ԴԵԿՏ.	Օսմանեան Կայսրութեան ամբողջ տարածքին, հայերը տեղահանելու կամ տեղւոյն վրայ կոտորելու հրամաններ կ'արձակուին:
1915, ՄԱՐՏ	Վասպուրականի նոր նահանգապետ կը նշանակուի Ճեւտէթ: Ան կը փոխարինէր Թահսին Փաշան, որ լաւ տրամադրուած էր հայերու հանդէպ:
1915, ԱՊՐԻԼ 8	Կը սկսի Զէյթունի հայութեան տեղահանութիւնը:
1915, ԱՊՐԻԼ 20	Վանը պաշարող թուրք բանակին կողմէ կը սկսի առաջին հրացանաձգութիւնը: Հայերը ինքնապաշտպանութեան կը դիմեն:
1915, ԱՊՐԻԼ 23-24	Կը ձերբակալուին շուրջ 600 հայ մտաւորականներ, կրօնական եւ աշխարհական ղեկավարներ և քաղաքական գործիչներ:
1915, ՄԱՅԻՍ 19	Վան կը մտնէ առաջին հայ կամաւորական խումբը՝ Դաշնակցական Խեչոյի ղեկավարութեամբ: Անոր կը հետևին միւս խումբերը եւ ռուս բանակը: Վանը երկարատեւ պաշարումէն կ'ազատագրուի:
1915, ՄԱՅԻՍ	Գերմանիոյ հիւպատոսները Էրզրումէն եւ Հալէպէն հայկական ջարդերու մասին դեսպանին զեկոյցներ կը յղեն:
1915, ՄԱՅԻՍ	Կը ձերբակալուին նաեւ կացինահար կ'ըլլան Շապին Գարահիսարի երեւելիները:
1915, ՄԱՅԻՍ 23	Դաշնակից Պետութիւնները հեռագիր մը կը յղեն թուրք կառավարութեան և կը բողոքեն հայերուն հանդէպ տեղի ունեցող ոճիրին դէմ:
1915, ՄԱՅԻՍ 2	Շապին Գարահիսարի ժողովուրդը բերդը կ'ելլէ եւ ինքնապաշտպանութեան կը դիմէ:
1915, ՅՈՒՆԻՍ 3	Հալէպի ամերիկեան հիւպատոս Ճեսի Մաքսըն տեղեկագիր մը կը յղէ Մորկընթաուին, որուն մէջ հայոց տեղահանութիւնները կը ներկայացնէ իբրև կառավարական մտածուած ծրագիր՝ հայկական ցեղը բնաջնջելու:

1915, ՅՈՒՆԻՍ 8	Կը սկսին ձերբակալութիւններ Ուրֆայի մէջ:
1915, ՅՈՒՆԻՍ 20	5-6000-նոց թուրք բանակը կը յարձակի Գարահիսարի բերդին վրայ: Ինքնապաշտպանութեան դիմած հայերը կը դիմադրեն 8 օր միայն: Յունիս 28ին թուրքերը բերդը կը մտնեն եւ կը կոտորեն հայերը:
1915, ՅՈՒԼԻՍ 31	Սուետիոյ բնակիչներէն 4200 հոգի Մուսա Լեռը կը բարձրանան եւ քառասուն օր կը դիմադրեն թուրք բանակին:
1915, ՕԳՈՍՏ. 5	Թուրք բանակը կը գրաւէ Սասունի Անտոք բերդը եւ կը կոտորէ հոն ապաստանած հայերը:
1915, ՍԵՊՏ. 10	Ֆրանսական պատերազմական նաւ մը Մուսա Լերան վրայ ինքնապաշտպանութեան դիմած հայերը կ'առնէ եւ Եգիպտոս կը փոխադրէ:
1915, ՍԵՊՏ.	Ռուսական զօրքը կը վերագրաւէ Վանը:
1915, ՍԵՊՏ.	Թալէաթ Փաշա հեռագիր մը կ'ուղղէ Հալէպ եւ կը պահանջէ փութացնել հոն հասած փոքրաթիւ վերապրողներու ոչնչացումը:
1915, ՍԵՊՏ. 29	Կը սկսի Ուրֆայի հերոսամարտը: Ինքնապաշտպանութիւնը կը տեւէ ամիս մը միայն, որմէ ետք Ուրֆայի հայութիւնը կը յանձնուի:
1915, ՀՈԿՏ. 6	Անգլիոյ Վայքաունթ Ճէյմզ Պրայսը հայկական կոտորածները իբրեւ կանխամտածուած ծրագրի մը գործադրումը կը ներկայացնէ:
1915, ՀՈԿՏ.	Եոհաննէս Լեփսիուսը, մեծ թիւով գերմանացի հոգեւորականներու անունով կը դիմէ Բարձր Դրան՝ կեցնելու հայկական ջարդերն ու տեղահանութիւնը:
1915, ԴԵԿՏ.	Թուրք կառավարութիւնը Գերմանիոյ կ'ազդարարէ չխառնուիլ Թուրքիոյ ներքին գործերուն:
1915, ԴԵԿՏ.	Ցարական իշխանութիւնը հայ կամաւորական գունդերը ցրուելու հրաման կու տայ:
1916, ՓԵՏՐ.	Դաշնակից Պետութիւններու միջև կը ստորագրուի Սայքս-Փիքօ գաղտնի համաձայնագիրը:
1916, ԳԱՐՈՒՆ	Ռուսական զօրքը կը գրաւէ Մուշը եւ Պիթլիսը, ուր արդէն հայութիւն չէր մնացած:
1916, ՆՈՅ.	Ֆրանսայի վարչապետ Պրիան հատուցում կը խոստանայ հայերուն:
1917, ՄԱՐՏ 15	Հակացար ցոյցերն ու գործադուլները Փեթրոկրատի մէջ յեղափոխութեան կը վերածուին: Ցարը կը ստիպուի հրաժարիլ:

1917, ՄԱՅԻՍ — Փեթրոկրատի ժամանակաւոր կառավարութեան կողմէ կը ղրկուի Արեւմտահայաստանի յատուկ կոմիսար՝ օգնական ունենալով Բժ. Զաւրեանը:

1917, ՀՈԿՏ. — Թիֆլիսի մէջ կը գումարուի արեւելահայոց համագումարը, որմէ կ՛ընտրուի Հայոց Ազգային Խորհուրդը:

1917, ՆՈՅ. 7 — Երկրորդ յեղափոխութեամբ մը պոլշեւիկները, Լենինի ղեկավարութեամբ, իշխանութեան գլուխ կու գան:

1917, ՆՈՅ. 24 — Թիֆլիսի մէջ կը կայանայ խորհրդաժողով մը, որ կ՛ընտրէ Կովկասի Կոմիսարիատը:

1917, ԴԵԿՏ. — Արեւմտահայ Բիւրոյի նախաձեռնութեամբ կը կազմակերպուի հայկական զօրագունդ՝ Զօր. Նազարբէկեանի հրամանատարութեամբ:

1917, ԴԵԿՏ. 18 — Կովկասեան ճակատներու վրայ զինադադարի համաձայնագիր կը ստորագրուի թուրք կառավարութեան ներկայացուցիչին եւ կովկասեան բանակին ռուս հրամանատարին միջեւ:

1918, ՅՈՒՆ. 18 — Փեթրոկրատի մէջ կը գումարուի սահմանադրական ժողովի առաջին նիստը եւ կը ցրուի անմիջապէս:

1918, ՓԵՏ. 23 — Թիֆլիսի մէջ կը գումարուի Սէյմը:

1918, ՄԱՐՏ 3 — Պրեսթ-Լիթովսկի մէջ ստորագրուեցաւ հաշտութեան համաձայնագիր Լենինի եւ Գերմանիոյ միջեւ:

1918, ՄԱՐՏ — Երեւան ճահճագի թուրքերուն խառնակութիւնները սաստելու համար, արտակարգ իրաւունքներ տրուեցան Արամ Մանուկեանին:

1918, ԱՊՐԻԼ 6 — Տրապիզոնի մէջ տարուող հաշտութեան ժողովին՝ թուրքերը վերջնագիր մը ներկայացուցին Կովկասի պատուիրակութեան, որ կը պահանջէր ընդունիլ Պրեսթ-Լիթովսկի պայմանները:

1918, ԱՊՐԻԼ 22 — Թուրքիոյ պահանջով եւ Սէյմի որոշումով Կովկասը անջատուեցաւ Ռուսիայէն եւ անկախ յայտարարուեցաւ:

1918, ՄԱՅԻՍ 11 — Սկսան Պաթումի բանակցութիւնները թուրքիոյ եւ անկախ Կովկասի հանրապետութեան միջեւ:

1918, ՄԱՅԻՍ 25-28 — Թուրք բանակի եւ հայկական զօրքերու կռիւները Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի եւ Ղարաքիլիսայի ճակատներուն վրայ:

1918, ՄԱՅԻՍ 26 — Սէյմը կը լուծուի եւ Վրաստան անկախութիւն կը յայտարարէ:

1918, ՄԱՅԻՍ 27 — Կովկասի ազերի թուրքերը անկախութեան որոշում կու տան: Յայտարարութիւնը կը կատարուի յաջորդ օրը:

1918, ՄԱՅԻՍ 28 — Հայ ղեկավարութիւնը կ՛որոշէ Հայաստանը հռչակել անկախ հանրապետութիւն:

1918, ՅՈՒՆԻՍ 4 — Կը ստորագրուի Պաթումի դաշնագիրը, որով Թուրքիա կը ճանչնայ Հայաստանի անկախ հանրապետութիւնը:

1918 — Կը հրատարակուի Հեղրի Մորկընթաուի «Դեսպան Մորկընթաուի յիշատակները», ուր կը նկարագրուին նաեւ հայկական ջարդը եւ զայն կասեցնելու դեսպանին միջամտութեան փորձերը:

1918, ՅՈՒԼԻՍ 14 — Ֆրանսայի վարչապետ Ժորժ Քլեմանսօ կը յայտարարէ, թէ Հայաստանն ալ տեղ պիտի ունենայ բռնադատուած ազգերու ազատագրման իր ծրագրին մէջ:

1918, ՅՈՒԼԻՍ 19 — Վերջապէս Թիֆլիսէն Երեւան կը հասնին Յովհաննէս Քաջազնունին եւ իր կազմած առաջին դաշլիճը (հանրապետութեան առաջին կառավարութիւնը):

1918, ՕԳՈՍՏ. 1 — Տեղի կ՛ունենայ Հայաստանի Հանրապետութեան Խորհուրդի առաջին նիստը՝ Աւետիք Սահակեանի նախագահութեամբ: Այդ օրը, առաջին անգամ ըլլալով, եռագոյն դրօշը կը ծածանի խորհրդարանի շէնքին վրայ:

1918, ՍԵՊՏ. սկիզբ — Թուրք բանակը անսպասելի կերպով Պաքուի վրայ յարձակեցաւ:

1918, ՍԵՊՏ. 15 — Պաքուի պաշտպանութեան ուժերը տեղի տուին: Քաղաքի հայ բնակչութեան կէսը փախուստի դիմեց: Սկսաւ ջարդն ու թալանը:

1918, ՍԵՊՏ. 18 — Թուրք բանակը Պաքու մտաւ յաղթական:

1918, ՀՈԿՏ. 8 — Իթթիհատական Մեծ Վեզիր Թալէաթը ներկայացուց իր հրաժարականը:

1918, ՀՈԿՏ. — Օսմանեան բանակը ետ քաշուեցաւ Լոռիէն եւ հայկական բանակը, Դրոյի հրամանատարութեան տակ, գրաւեց Լոռին:

1918, ՀՈԿՏ. 30 — Մուտրոսի մէջ, Թուրքիա զինադադարի համաձայնագիր կը ստորագրէ Դաշնակիցներուն հետ:

1919, ՅՈՒՆ. — Հայաստանի ներքին գործերու նախարար՝ Արամ Մանուկեան զոհ կ՛երթայ երկրին մէջ տարածուած թիֆուս հիւանդութեան:

1919, ՅՈՒՆ. — Փարիզի մէջ բացուեցաւ Դաշնակից Պետութիւններու համաժողովը:

1919, ՓԵՏՐ. 12 — Պօղոս Նուպար Փաշա եւ Աւետիս Ահարոնեան միասին հայոց պահանջները ներկայացուցին Դաշնակից Պետութիւններուն:

1919, ՓԵՏՐ. — Երեւանի մէջ տեղի ունեցաւ արեւմտահայ ղեկավարներու

կազմած համագումարը, որ հաստատեց Պօղոս Նուպար Փաշայի կառավարութիւնը:

1919, ՄԱՐՏ 12 — Հայաստանի Խորհուրդը որոշում առաւ ձեռնարկել խորհրդարանի ազատ ընտրութիւններուն:

1919, ՄԱՐՏ — Դաշնակիցներուն հետ ստորագրած համաձայնագրով մը Ռուսիա կ'ընդունէր նախկին ցարական կայսրութեան մէջ ստեղծուած պետութիւններուն գոյութիւնը:

1919, ՄԱՅԻՍ 28 — Հայաստանի կառավարութիւնը ներկայացուց Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի իրագործման իր որոշումը:

1919, ՅՈՒՆԻՍ — Պոլսոյ զինուորական ատեանի որոշմամբ կը կախուի Եօզկաթի կառավարիչ Քեմալը, որ հայոց Եղեռնի երկրորդական պատասխանատուներէն էր:

1919, ՅՈՒԼԻՍ — Հայաստանաբնակ թուրքերը զինեալ ապստամբութեան կը դիմեն: Ամիս մը տեւող արիւնալի կռիւներով կարելի կը դառնայ սաստել ապստամբները:

1919, ԱՄԱՌ — Հայկական զօրքերը կրցան գրաւել Կարսը, Շարուրը, Նախիջեւանը և Սուրմալուն: Մասիսը անգամ մը եւս Հայաստանի հողին վրայ կը գտնուէր:

1919, ՅՈՒԼ. ՕԳՈՍՏ. — Էրզրումի եւ Սըվազի մէջ տեղի կ'ունենային Մուսթաֆա Քեմալի հետևորդ ազգայնական թուրքերու համագումարները:

1919, ՕԳՈՍՏՈՍ — Իբրև կրթական նախարար աշխատիլ սկսաւ Նիկոլ Աղբալեան: Անոր ներդրումը Հայաստանի կրթական և մշակութային գործին մէջ եղաւ անփոխարինելի:

1919, ՕԳՈՍՏՈՍ — Հայաստան եկաւ ամերիկացի գնդապետ Հասկըլ եւ խոստումներ տուաւ՝ հայերուն օգնելու եւ մահմետականներու յարձակումներու դէմ զանոնք պաշտպանելու: Ան ի հարկէ խոստումը դրժեց, երբ Պաքու գնաց:

1919, ՕԳՈՍՏ. 22
1920, ՅՈՒՆ. 19 — Ղարաբաղը յանձնուեցաւ Ատրպէյճանին:
Դաշնակից Պետութիւնները ճանչցան Հայաստանի defacto անկախութիւնը:

1920, ՅՈՒՆ. 31 — Ալեքսանդրապոլի մէջ բացուեցաւ Հայաստանի առաջին համալսարանը:

1920, ԱՊՐԻԼ — Պոլշեւիկ իշխանութեան հետ բանակցելու համար, Հայաստանէն Մոսկուա մեկնեցաւ հայոց պատուիրակութիւնը՝ Լեւոն Շանթի նախագահութեամբ:

1920, ԱՊՐԻԼ 28 — Ատրպէյճանի մէջ խորհրդային կարգեր հաստատուեցան:

1920, ՄԱՅԻՍ 1 — Հայաստանի տարածքին կազմակերպուած բանուորական տօնակատարութիւնները օգտագործելով, պոլշևիկները յաջողեցան որոշ վայրերու մէջ տօնակատարութիւնը ապստամբութեան ցոյցի վերածել:

1920, ՄԱՅԻՍ 5 — Հայաստանի մէջ գործի գլուխ եկաւ Բիւրօ-կառավարութիւնը Համօ Օհանջանեանի վարչապետութեամբ:

1920, ՄԱՅԻՍ 28 — Ամերիկայի Սենատը մերժեց ընդունիլ Ուիլսընի առաջարկը՝ Հայաստանի մանդատը:

1920, ՅՈՒԼԻՍ 1 — Մոսկուայի մէջ դադրեցան հայոց պատուիրակութեան բանակցութիւնները պոլշեւիկ իշխանութեան հետ:

1920, ՕԳՈՍՏ. 10 — Հայաստանի կառավարութիւնը պարտադրուեցաւ Թիֆլիսի մէջ ստորագրել համաձայնագիր մը, որ հողային զիջումներ կ'ընէր՝ Կարմիր Բանակին յառաջխաղացքը կեցնելու համար:

1920, ՕԳՈՍՏ. 10 — Հայոց պատուիրակութեան կողմէ Աւետիս Ահարոնեան ստորագրեց Սևրի դաշնագիրը, որ պաշտօնապէս կը ճանչնար Հայաստանի անկախութիւնը և անոր ապագայի մասին նախատեսումներ կ'ընէր:

1920, ՕԳՈՍՏ. 24 — Մոսկուայի մէջ կնքուեցաւ պոլշևիկ Ռուսիոյ եւ քեմալական Թուրքիոյ համագործակցութեան դաշինքը:

1920, ՍԵՊՏ. 23 — Քեմալական զօրքերը Հայաստանի վրայ յարձակումի սկսան:

1920, ՀՈԿՏ. 11 — Վերջապէս Երեւան հասաւ Ռուսիոյ լիազօր ներկայացուցիչ Լեգրանը՝ իբրեւ թէ ընդհատուած բանակցութիւնները շարունակելու համար:

1920, ՀՈԿՏ. 30 — Քեմալական զօրքերը Կարսը գրաւեցին եւ դէպի Ալեքսանդրապոլ շարժեցան:

1920, ՆՈՅԵՄԲ. 18 — Հայաստանի կառավարութիւնը եւ Մուսթաֆա Քեմալին ներկայացուցիչը զինադադարի համաձայնագիր մը ստորագրեցին: Համաձայնագիրը ծանր պայմաններ կը պարտադրէր Հայաստանին:

1920, ՆՈՅԵՄԲ. 22 — Ուիլսըն ներկայացուց Հայաստանի համար նախատեսուած սահմանները՝ 127.000 քառ. քիլոմեթր:

1920, ՆՈՅԵՄԲ. 23 — Ալեքսանդր Խատիսեանի գլխաւորութեամբ կազմուած պատուիրակութիւնը Ալեքսանդրապոլ մեկնեցաւ թուրքերուն հետ համաձայնութեան գալու համար:

1920, ՆՈՅԵՄԲ. 23 — Հրաժարեցաւ Համօ Օհանջանեանի կառավարութիւնը: Սիմոն Վրացեան յանձն առաւ վարչապետի պաշտօնը:

1920, ՆՈՅԵՄԲ. 29 — Լեգրան Հայաստանի կառավարութեան ներկայացուց վերջնագիր մը, որ խորհրդային կարգեր կը պարտադրէր Հայաստանին:

1920, ՆՈՅԵՄԲ. 29 — Խումբ մը հայ պոլշեւիկներ եւ ազերի թուրքեր, Ղազախէն Իջեւան մտնելով, Հայաստանը խորհրդայնացած յայտարարեցին:

1920, ՆՈՅԵՄԲ. 30 — Մուսթաֆա Քեմալի ներկայացուցիչը Ալեքսանդրապոլի մէջ վերջնագիր մը յանձնեց Հայաստանի ներկայացուցիչ Խատիսեանին: Վերջնագիրը առաջարկուած պայմանները ընդունելու շուտափոյթ պատասխան կը պահանջէր:

1920, ԴԵԿՏ. 1 — Տեղի ունեցաւ Հայաստանի ղեկավարութեան խառն ժողով մը, ուր որոշում տրուեցաւ ընդունիլ Լեգրանի վերջնագիրը և Հայաստանը պոլշեւիկներուն յանձնել:

1920, ԴԵԿՏ. 2 — Լեգրանի եւ Հայաստանի կառավարութեան միջև ստորագրուեցաւ Հայաստանի խորհրդայնացման համաձայնագիրը: Կազմուեցաւ նաև առժամեայ «յեղափոխական կառավարութիւն»՝ Դրոյի գլխաւորութեամբ:

1920, ԴԵԿՏ. 3 — Դեկտեմբեր 2-ի կէս գիշերէն անց, արդէն իսկ հրաժարած կառավարութեան կողմէ, Խատիսեան կը ստորագրէ թուրքերու առաջարկած պայմանագիրը:

1920, ԴԵԿՏ. 5 — Հայաստան մտաւ Յեղկոմը, որ հայաստանի առաջին պոլշեւիկ իշխանութիւնը պիտի ըլլար:

1920, ԴԵԿՏ. 19 — Երեւանի մէջ կազմուեցաւ Դաշնակցութեան ընդյատակեայ գործունէութիւնը վարող «Հայաստանի Կոմիտէ»ն՝ Սիմոն Վրացեանի նախագահութեամբ:

1920, ԴԵԿՏ. 25 — Տաթևի վանքին մէջ կ'որոշուի Զանգեզուրը յայտարարել ինքնիշխան մարզ՝ Ազատ Սիւնիք անունով, որ հետագային վերակոչուեցաւ Լեռնահայաստան:

1921, ՅՈՒՆ. — Հայաստանէն աքսորուեցան նախկին բանակի սպաները եւ հրամանատարութիւնը, թիւով շուրջ 1600 հոգի:

1921, ՓԵՏՐ. 9 — Գիշերը, Երեւանի մէջ, արտակարգ զինուորական դրութեան մը մէջ, մեծ թիւով ձերբակալութիւններ կատարուեցան:

1921, ՓԵՏՐ. 16 — Հայաստանի բոլոր կողմերէն դէպի Երևան կը շարժին ապստամբները:

1921, ՓԵՏՐ. 17 — «Հայաստանի Փրկութեան Կոմիտէ»ի անունով, Կարօ Սասունի հեռագիր մը կը յղէ Յեղկոմին և կը պահանջէ հեռանալ երկրէն:

1921, ՓԵՏՐ. 18 — Ապստամբները Երեւան կը հասնին: Կը հաստատուի «Հայաստանի Փրկութեան Կոմիտէ»ի կառավարութիւնը Հայաստանի մէջ:

1921, ՓԵՏՐ. 25 — Կարմիր Բանակը Վրաստան կը մտնէ: Վրաստանը կը խորհրդայնանայ:

1921, ՄԱՐՏ 16 — Սողոմոն Թեոդորեանի գնդակով կ'իյնայ Թալէաթ Փաշա:

1921, ՄԱՐՏ 16 — Մոսկուայի մէջ, պոլշեւիկ իշխանութիւնը քեմալական Թուրքիոյ հետ կը ստորագրէ դաշնագիր մը, որ Հայաստանի հողերը բաժնելու գինով Կովկասի սահմանները կ'որոշէր:

1921, ՄԱՐՏ 25 — Կարմիր Բանակը յարձակողականի կը դիմէ եւ կ'առաջանայ դէպի Երեւան:

1921, ԱՊՐԻԼ 2 — Հայաստանը մէկ անգամ եւս պոլշեւիկներուն ձգելով, «Հայաստանի Փրկութեան Կոմիտէ»ն եւ գաղթականներու հսկայ զանգուած մը անոր ետեւէն դուրս կու գան Երեւանէն:

1921, ՅՈՒԼԻՍ 2 — Կարմիր Բանակը կը գրաւէ Գորիսը: Գարեգին Նժդեհ կը դիմադրէ, մինչեւ որ հայոց ղեկավարութիւնն ու հազարաւոր գաղթականներ Պարսկաստան կ'անցնին:

1921, ՅՈՒԼԻՍ 19 — Միսաք Թոռլաքեանի ձեռքով կը սպանուի Ճիւանշիրը:

1921, ԴԵԿՏ. 6 — Արշաւիր Շիրակեան կը սպանէ Սայիտ Հալիմ Փաշան:

1922, ԱՊՐԻԼ 17 — Արշաւիր Շիրակեան եւ Արամ Երկանեան կը սպանեն Պահաէտտին Շաքիրը:

1922, ՅՈՒԼԻՍ 25 — Ստեփան Ծաղիկեան, Պետրոս Տէր Պօղոսեան եւ Արտաշէս Գէորգեան կը սպանեն Ճեմալ Փաշան:

1922, ՕԳՈՍՏՈՍ — Խորհրդային Թուրքեստանի մէջ կը սպանուի Էնվեր Փաշա:

1922, ՍԵՊՏ. — Տեղի կ'ունենայ Իզմիրի ջարդը:

1922, ՀՈԿՏ. 11 — Դաշնակիցները զինադադար կը ստորագրեն յաղթական Մուսթաֆա Քեմալին հետ:

1943 — Թալէաթ Փաշայի աճիւնը Պերլինէն կը փոխադրուի Թուրքիա:

1944 — Իր մէկ ուսումնասիրութեան մէջ Ռաֆայէլ Լեմքին կը բացատրէ, թէ ինչ է ցեղասպանութիւնը:

1945 — Գերմանացի պատերազմական ոճրագործներու դատավարութեան, Նիւրեմպերկի մէջ, արդէն կը յիշուի ցեղասպանութիւն բառը:

1946, ԴԵԿՏ. 11 — ՄԱԿի մէջ կ'անցնի բանաձեւ մը, որ կը բացատրէ ցեղասպանութիւնը:

1948, ԴԵԿՏ. 8 — Վերջապէս կը վաւերացուի ՄԱԿի Ցեղասպանութեան Ուխտը:

Բ. Յաւելուած

Յանկ Աղբիւրներու Եւ Յաւելեալ Ընթերցաութեան

«Արցախ-Ղարաբաղը՝ իր անցեալով եւ ներկայով», Լ. Մկրտչեան (Աթէնք, Հրատ. Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի, 1988).

«Դեսպան Մորկընթաուի յիշատակները եւ հայկական Եղեռնի գաղտնիքները», թարգմ. Ենովք Արմէն (Կ. Պոլիս, Տպարան Օ. Արզումանեան, 1919).

«Կտակն էր ևահատակներուն», Արշաւիր Շիրակեան, վերահրատ. (Թեհրան, Տպարան «Ալիք», 1982).

«Հայաստան եւ Հայ Դատը», Գաբրիէլ Լազեան, վերահրատ. (Թեհրան, «Արմէն» Հրատ., 1988).

«Հայաստան, հայ ժողովուրդ եւ Հայկական Դատ», դոկտ. Բ. Միհաւեան (Պէյրութ, «Համազգային» Հրատ., 1979).

«Հայաստանի Հանրապետութիւն», Ս. Վրացեան, վերահրատ. (Թեհրան, Տպարան «Ալիք», 1982).

«Հայ Դատ, հայ ժողովրդի ազատագրական ճիգեր», Ա. Ամուրեան (Թեհրան, Տպարան «Ալիք», 1977).

«Հ.Յ.Դաշնակցութեան պատմութիւն», (2 հատոր) Միքայէլ Վարանդեան, վերահրատ. (Թեհրան, Տպարան «Ալիք», 1981).

«Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը իր կազմութենէն մինչեւ Ժ. Ընդհանուր Ժողով (1890-1924)», Հրաչ Տաճատեան (Աթէնք, Հրատ. «Դրօշակ», 1988).

«Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները» (8 հատոր), Ռուբէն, վերահրատ. (Պէյրութ, «Համազգային» Հրատ., 1975).

«Մեծ Եղեռնի հերոսապատում» (Թեհրան, Տպարան «Ալիք», 1982).

«Միացեալ, Անկախ Թուրանիա», Զարեվանդ (Աթէնք, Հրատ. Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի, 1988).

«Յուշապատում Հ.Յ.Դաշնակցութեան» (Բոստոն, «Հայրենիք» Տպարան, Հրատ. Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի, 1950).

«Նժդեհի», Աւօ (Պէյրութ, «Համազգային» Հրատ., 1968).

«Փետրուարեան Ապստամբութիւնը (1921)», Կ. Սասունի (Պէյրութ, «Համազգային» Հրատ., 1970).

Ambassador Morgenthau's Story, Memorial edition, Henry Morgenthau (New York: New Age Publications, 1975).

Armenia on the Road to Independence, Richard G. Hovannisian (Berkeley, Los Angeles: Univ. of Calif. Press, 3rd printing, 1974).

Armenia, the Survival of a Nation, Christopher J. Walker, (New York: St. Martin Press, 1980).

The Armenian Genocide, 1915-1923, A handbook for students and teachers, text and worksheets by Garine Zetlian (Glendale: Armenian National Committee, Western Region Publication, 1988).

The Armenian Genocide, History, Politics, Ethics, Richard G. Hovannisian ed. (New York: St. Martin's Press, 1992).

The Armenian Genocide in Perspective, Richard G. Hovannisian ed. (New Brunswick: Transaction Books, 1986).

The Armenian Question Today, International Documents (1983-1987) (A Publication of ANC Western Region, 1987).

The Armenian Revolutionary Movement, Louise Nalbandian (Berkeley, Los Angeles: Univ. of Calif. Press, 3rd printing, 1975).

The Armenians, (Report No. 32, Minority Right's Group) D.M. Lang and Christopher J. Walker (London).

The Armenians, from Genocide to Resistance, Chaliand & Ternon (London: Zed Press,1983).

The Armenians Their History and Culture, Ara Baliozian, (Saddle Brook, New Jersey: AGBU, Ararat Press, 1985).

A Crime of Silence, The Armenian Genocide, Permanent Peoples' Tribunal, (London: Zed Books Ltd.,1985).

The First Genocide of the 20th Century, James Nazer ed. (New York, T&T Publishing, Inc.,1968).

Genocide, Leo Kuper (Penguin Books, 1981).

"Genocide, Crime against Humanity," Essays & Documents in Armenian Review, Spring 1984, Volume 37, Number 1.

History of the Armenian Revolutionary Federation, Dashnaktsutiun, 1890/1924, Hratch Dasnabedian, B. Fleming and V. Habeshian trans. (Milan: OEMME Edizioni, 1990).

The Memoirs of Naim Bey, Aram Andonian (AHRA Publication, 1965).

Protestant Diplomacy and the Near East, Joseph L. Grabill (Minneapolis: Univ. of Minnesota Press, 1971).

The Republic of Armenia, Vol. I: 1918-1919, Richard G. Hovannisian (Berkeley, Los Angeles, London: Univ. of Calif. Press, 1971).

The Republic of Armenia, Vol. II: 1919-1920, Richard G. Hovannisian (Berkeley, Los Angeles, London: Univ. of Calif. Press, 1982).

Գ. Յաւելուած

Յաւելեալ Վարժութիւններ, Դասարանային Կամ Արտադասարանային Աշխատանքներ

«ՀԱՅ ԴԱՏ 10»ի Բ Յաւելուածով տրուած առաջադրանքները նոյնութեամբ օգտագործելի են նաև այս դասարանի մէջ: Վարը բերուած ցանկը կ'ընդգրկէ այդ առաջադրանքները որոշ յաւելումներով:

1. Աշակերտը կ'ընտրէ զինքը հետաքրքրող թեմա մը դասանիւթին կապուող և յաւելեալ ուսումնասիրութեամբ զայն կը ներկայացնէ դասարանին:
2. Աշակերտը պարտականութիւն կը ստանձնէ իր դպրոցի գրադարանին մէջ գտնուող Հայ Դատի հետ առնչութիւն ունեցող գիրքերու ցանկը պատրաստել (կարճ ծանօթագրութեամբ):
3. Հրաւիրել դասախօսներ, Հայ Դատի յանձնախումբերու ներկայացուցիչներ՝ Հայ Դատի ներկայի գործունէութեան մասին տեղեկութիւններ ստանալու:
4. Հրաւիրել հայկական զանազան կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներ՝ իրենց կուսակցութեան դիրքը որևէ կարևոր հարցի մը մասին բացատրելու:
5. Օգտագործել սահիկներ կամ վիտէօ՝ դասանիւթի մէկ թէման աւելի ընդլայնելու համար:
6. Կազմակերպել այցելութիւններ տեղւոյն հայ կեդրոններուն, օրինակ՝ թերթերու խմբագրատուներ, միութիւններու կեդրոններ, բարեսիրական հաստատութիւններ, այլ դպրոցներ եւ այլն:
7. Դասարանին մէջ արծարծել օտար թերթի մը մէջ հրատարակուած և հայերուն հետ կապ ունեցող հետաքրքրական յօդուած մը:
8. Դասարանին մէջ քննարկել հայ թերթի մը մէջ հրատարակուած այժմէական նիւթ մը:
9. Աշակերտը պարտականութիւն կը ստանձնէ, ժամանակի մը համար (1-2 շաբաթ), տեղական օտար թերթի մը հետևիլ և հայերուն, Հայաստանին, կամ Հայ Դատին վերաբերող արտայայտութիւններուն զեկոյցը ներկայացնել:
10. Աշակերտը պարտականութիւն կը ստանձնէ հարցազրոյցներ վարել գաղութի պատասխանատու զանազան անձերու հետ (թերթի խմբագիր, կուսակցութեան ներկայացուցիչ, դպրոցի տնօրէն, Ազգային Վարչութեան անդամ, հոգաբարձու, միութեան ատենապետ, և այլն) և արդիւնքը ներկայացնել դասարանին: Ի հարկէ ուսուցիչը կ'օգնէ աշակերտին՝ համապատասխան հարցերը ձևակերպելու:
11. Աշակերտը պարտականութիւն կը ստանձնէ հարցազրոյց վարել Եղեռնի վերապրողի մը հետ՝ անոր կեանքի պատմութեան ծանօթանալու:
12. Քանի որ դժբախտաբար այլևս կը պակսին Եղեռնի վերապրողները, ուսուցիչը կրնայ ցուցմունքներ ընել աշակերտին՝ վերապրող սերունդի զաւակներուն հետ տեսակցելու և Եղեռնի ազդեցութիւնը անոնց կեանքի վրայ դիտարկելու համար:
13. Որոշ դասանիւթերէն թէմաներ քաղելով աշակերտներու մասնակցութեամբ բեմադրել զանոնք, օրինակ՝ հայկական պատուիրակութիւններու բանակցութիւնները, Պաթումի, Փարիզի, Մոսկուայի, Ալեքսանդրապոլի մէջ. կամ Պոլսոյ մէջ տեղի ունեցած հայոց Եղեռնի պատասխանատուներուն դատավարութիւնները. կամ Սողոմոն Թեհլիրեանի դատավարութիւնը Պերլինի մէջ. կամ հայ ղեկավարներուն վերջին ժողովը, ուր կը քննարկուէր Հայաստանը պոլշևիկներուն յանձնելու, թէ թուրքերուն հետ համաձայնելու հարցը. եւ զանազան այլ նիւթեր:

14. Հանդիպում եւ միտքերու փոխանակում տեղի երիտասարդական միութիւններու վարիչներու հետ (կուսակցական, սկաուտական, մարզական, մշակութային):
15. Ուսուցիչը դասարանի մէջ վիճաբանութեան և միտքերու փոխանակումի նիւթ կը դարձնէ պատահին հետաքրքրող հարցեր, օրինակ՝ Սփիւռքի մէջ հայ մեծնալ. կամ օտար ամուսնութիւն. կամ դասարանէն դուրս հայերէն խօսելու կարեւորութիւն. կամ աշակերտին կարծիքը իր դպրոցին մասին եւ ակնկալութիւնները անկէ. ազատ Հայաստանի իրականութիւնը եւ հայ պատահիին դերը այդ ուղղութեամբ:
16. Ուսուցիչին նախաձեռնութեամբ դասարանը կրնայ կապուիլ Հայաստանի կամ Արցախի մէջ որեւէ դպրոցի համապատասխան դասարանին հետ՝ տեղեկութիւններ փոխանակելու եւ զանազան օգնութիւններ (գիրք եւ գրենական պիտոյքներ) հասցնելու այդ դասարանին:
17. Տեղւոյն ազգային դպրոցներու Հայ Դատի ուսուցիչներուն հետ համագործակցաբար, կազմակերպել փոխ-այցելութիւններ, գիտելիքներու մրցոյթ, միտքերու փոխանակում, յեղափոխական երգերու եւ հայրենասիրական արտասանութիւններու ելոյթներ եւ այլն:
18. Ուսուցիչը կապ կը պահէ տեղւոյն Հայ Դատի գրասենեակին հետ և աշակերտները կը գործուղէ այդ գրասենեակներուն մէջ աշխատելու:
19. Ուսուցիչը կը կազմակերպէ նամակարշաւ՝ տեղւոյն կառավարական ներկայացուցիչը Հայ Դատին առնչուող որեւէ հարցի շուրջ տեղեակ պահելու: Կամ աշակերտներու ներկայացուցչութիւն մը անոր հետ հանդիպումի կը տանի:
20. Ուսուցիչը դասարանին կու տայ Հայ Դատի անցեալին, ներկային, կամ ապագայի տեսլականին առնչուող շարադրութեան նիւթեր՝ յաջող շարադրութիւնները տեղւոյն հայ թերթերուն մէջ հրատարակելու համար:
21. Դասարանին մէջ կրնան կազմուիլ զանազան յանձնախումբեր, 3-4 աշակերտներէ բաղկացած, հետևեալ պատկերով.
    - ա. Հրատարակութիւններու յանձնախումբ՝ պարբերաբար կը հրատարակէ եւ դպրոցին մէջ կը ցրուէ թերթիկներ՝ աշակերտներու գրութիւններ, կարևոր տեղեկութիւններ՝ միշտ Հայ Դատին առնչուող:
    - բ. Հանդէսներու յանձնախումբ՝ տարուան մէջ մէկ կամ երկու անգամ դպրոցին ամբողջ աշակերտութեան համար ծրագիր մը պատրաստելու:
    - գ. Յեղափոխական երգերու յանձնախումբ՝ երաժշտութեան ուսուցիչին օգնութեամբ պզտիկ երգչախումբ մը պատրաստելու: Երգչախումբը ելոյթ կ'ունենայ բ. կէտին տակ նշուած հանդէսներուն, նաև կ'այցելէ դասարանները և աշակերտներուն կը սորվեցնէ յեղափոխական երգեր:
    - դ. Գիտելիքներու մրցոյթներու յանձնախումբ, որ կը պատրաստէ «Հայ Դատ» դասին հետևող դասարաններուն միջեւ մրցումներ՝ անշուշտ նիւթերը Հայ Դատի դասագիրքերէն առնելով:

Հիւսիսային Ամերիկայի Արեւմտեան Թեմի Ազգային Վարչութեան նախաձեռնութեամբ հրատարակուած դասագիրքերու այս շարքը արգասիքն է Ուսումնական Խորհուրդի եւ անոր Մշակման, Հրատարակչական եւ Տնտեսական յանձնախումբերու ժրաջան եւ անսակարկ աշխատանքին:

The preparation of the prelacy textbooks was made possible by the generous contribution of
THE LINCY FOUNDATION
and donations from individual sponsors.

The Western Prelacy of The Armenian Apostolic Church of America expresses its appreciation to
Dr. Rubina Peroomian
for voluntarily authoring this textbook.

Author expresses thanks to
Dr. Richard G. Hovannisian for his professional advice
and to **Rita Vorperian** for copy editing.

Typesetting, page layout, graphic design and digital color separations
Sanahin Productions

Cover design and maps
Razmik Arabian

Photos in this book compiled by
Dr. Rubina Peroomian

5000

5739

000178

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0001728

PUBLISHED BY THE WESTERN PRELACY
OF THE ARMENIAN APOSTOLIC CHURCH OF AMERICA